

Den Haag

GESCHIEDENIS VAN DE STAD

2

De tijd van de Republiek

Aangezien er bij de redactie van deel 2 een en ander mis is gegaan, zijn in deze aparte publicatie de oorspronkelijke teksten en het bijbehorende notenapparaat opgenomen van de volgende artikelen:

PIETER WAGENAAR

Haagse bestuurders en ambtenaren

MARIE-CHRISTINE ENGELS

Sociale en medische zorg

CHARLES DUMAS

Beeldende kunsten

Deze teksten zijn tevens te downloaden van de website van het Haags Gemeentearchief (<http://gemeentearchief.denhaag.nl>). Voor de illustraties bij deze artikelen wordt verwezen naar deel 2.

Onze excuses voor het ongemak.

Namens het bestuur van de
Stichting Geschiedschrijving 's-Gravenhage,

René Wagemaker

Op zoek naar Den Haags bestuur

PIETER WAGENAAR

Den Haag werd in de periode van de Republiek bestuurd door vier rechts-/bestuurscolleges, die samenwerkten in een vijfde. In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt uit de doeken gedaan hoe die situatie was ontstaan, en hoe die vijf colleges precies waren samengesteld. In de volgende paragraaf gaan we in op de vraag hoe het openbaar bestuur van Den Haag nu in elkaar zat en werkte. Wat voor personeel hadden de colleges in dienst, en welke taken vervulde dat? Wat was er daarnaast nog aan niet-overheidspersoneel werkzaam in Den Haags publieke sector? Jos Raadschelders' indeling van lokaal bestuur in sectoren is ons daarbij tot steun. Het hoofdstuk eindigt met een korte karakterisering van Den Haags plaatselijke overheid in de vroegmoderne tijd.

BESTUURLIJKE COMPLEXITEIT

DE WONDERBAARLIJKE VERMENIGVULDIGING DER BESTUURSCOLLEGES

Af en toe kwamen zelfs de Staten van Holland er niet meer uit. In 1627 bijvoorbeeld, moest het de Heren Grootmogenden opnieuw worden uitgelegd: Den Haag had niet één bestuur, zoals elk ander Hollands ambacht, het had er vier, die samenwerkten in een instelling die de Sociëteit heette. Vier besturen in plaats van één, dat maakte Den Haag uniek in Holland, en het weerspiegelde in niet onbelangrijke mate alles waarin het ambacht afweek van wat elders in het gewest gebruikelijk was. Vier bestuursinstellingen, die samenwerkten in een vijfde, om te begrijpen hoe zo iets tot stand had kunnen komen, moeten we Den Haags geschiedenis terugvolgen tot het begin.

Den Haag was ontstaan rond het hof van de graaf van Holland. In de dertiende eeuw had die rond zijn residentie een eigen rechtsgebied afgebakend, het ambacht Den Haag, dat eind veertiende eeuw zijn vaste verblijfplaats zou worden. Daarin kwam een nieuw dorp tot stand, ook Den Haag geheten, dat moest voorzien in de levensbehoeften van een groeiende schare volgelingen van de graaf: edelen, ambtsdragers en hun afhankelijkken. Het dorp groeide er flink door. Toen de graaf, die

nu ook hertog van Bourgondië was geworden in 1433 zijn hof naar Dijon verplaatste, was er opvallend genoeg alweer een forse uitbreiding van het voorzieningenniveau nodig. Holland en Zeeland besturen vanuit Dijon was immers onmogelijk, zodat er in Den Haag een flink bestuursapparaat achter moest blijven. Het zou groter, zelfstandiger, en duidelijker omlind moeten worden dan het daarvoor geweest was. Midden vijftiende eeuw had het de vorm aangenomen van de 'Grafelijkheids Rekenkamer' voor het financiële en materiele beheer, en het 'Hof van Holland', dat hoogste rechtbank en hoogste bestuursorgaan was.

Tegelijkertijd was het ambacht zich los aan het maken uit de tot dan toe niet goed omlinjende grafelijke sfeer. Het gestegen voorzieningenniveau maakte het nodig dat het steeds zelfstandiger wordende plattelandsdistrict meer bestuurlijke competenties verwierf, in ieder geval het recht om belastingen te innen. Alleen, wanneer het die bevoegdheid verkreeg, waarmee het bijna de positie van een stad zou bereiken, zou het ook rechtsmacht verwerven over de edelen en ambtenaren van de graaf; naar de destijds geldende normen een onmogelijke situatie. De oplossing voor het probleem zou een paar decennia op zich laten wachten, maar in 1470-1480 was het dan zover: Den Haag kreeg het recht belastingen te innen, maar alleen van 'ambacht- en neringdoende burgers'; niet dus van edelen en grafelijke ambtenaren. Voorlopig loste die maatregel het probleem op, maar het creëerde voor de wet wel twee categorieën Haagse inwoners. Een deel van de Hagenaars viel onder de rechtsmacht van het Hof van Holland, een deel onder het ambachtsbestuur. Ook territoriaal gezien ontstonden er twee jurisdicties. Op de 'Hofgrond' – het Binnenhof en zijn 'dependentiën' – was alleen het Hof van Holland competent. Diezelfde bevoegdheden had het in de woningen van edelen en grafelijke ambtenaren buiten de Hofgrond. Het onderhoud van het Hofgebied viel onder de Grafelijkheids Rekenkamer.

Over de afbakening van de competenties ontstonden al gauw conflicten, want tot waar liep het Hofgebied precies, en wie viel er dan onder welk rechts-/bestuursorgaan? Toen Holland in het laatste kwart van de

zestiende eeuw in opstand kwam namen die geschillen nog toe. Het Hof van Holland, tot dan toe het centrale bestuursorgaan van de graaf (die inmiddels tevens koning van Spanje was), zag zich na het afzweren van de landsheer namelijk naar het tweede plan verwezen worden. Voortaan moest het college vooral rechtbank zijn, want zijn bestuurlijke bevoegdheden werden overgenomen door de Staten van Holland, een vergadering van edelen en stadsbesturen die tot dan toe in de eerste plaats een vertegenwoordigende functie had gehad. En daar bleef het niet bij. In 1581 kreeg het Hof ook als rechtbank concurrentie. Nu van de pas opgerichte Hoge Raad, die eigenlijk als hoogste rechtbank van de hele Republiek was bedoeld. Omdat hij dat nooit werd, zou hij een permanente bedreiging gaan vormen voor de rechtsmacht van het Hof. Uiteraard frustrerden dergelijke ontwikkelingen de raadsheren flink, met het gevolg dat ze koppig vasthielden aan de weinige bestuurlijke competenties die hun nog waren overgebleven: bevoegdheden in Den Haag vooral.

Het Hof had rechtsmacht over edelen en grafelijke ambtenaren, niet alleen in Den Haag maar in heel Holland. Het had bovendien jurisdictie op Binnen- en Buitenhof want dat was vroeger het 'huis' van de graaf geweest. Heel veel verder ging de bijzondere Haagse competentie van het rechtscollege waarschijnlijk niet. Desalniettemin verbond het Hof aan die bevoegdheden veel verdergaande claims, die er eigenlijk op neerkwamen dat Den Haag twee lokale besturen telde, waarvan het Hof er één was. Uiteraard liet het ambachtsbestuur het hier niet bij zitten, waarmee de weg naar eindeloze, vaak spectaculaire, botsingen was ingeslagen. De twee Haagse besturen beschikten, bijvoorbeeld, ieder over een eigen politiekorpsje dat bij dergelijke conflicten werd ingezet. Bij Van der Schueren¹ lezen we over vechtpartijen tussen die twee politiemachten, over twee politieagenten van het Hof die samen een diender van het ambacht aftuigden, en over een dief die, toen hij door agenten van het ambacht achternagezet werd, het hofgebied in vluchtte waarop de twee korpsen slaags raakten. Ook over andere aspecten van de rechtshandhaving werd geruzied. Zo gebruikte het Hof voor terechtstellingen het Groene Zoodje, terwijl het ambacht de gewoonte had om een schavot op te richten buiten Den Haag, langs de weg naar Scheveningen. Meestal voldeden de faciliteiten daar uitstekend, maar wanneer de beul bijzondere verrichtingen had uit te voeren, die veel publiek trokken, was er voor de toeschouwers te weinig plaats. In dergelijke gevallen vroeg – en kreeg – het ambachtsbestuur toestemming om het

Groene Zoodje te gebruiken. In 1616 richtte het er echter zonder toestemming een galg op, wat tot milde protesten van het Hof leidde. Die tegenwerpingen waren voor het ambacht, dat met het oprichten van het schavot blijkbaar bewust de confrontatie had gezocht, aanleiding om een fors jurisdictiegeschil aan te gaan.

Een weerkerende bron van conflicten was de lijk-schouw. In 1699, bijvoorbeeld, liet substituut-schout Van der Dussen – een politiefunctionaris van het ambachtsbestuur waar het Hof het in een vergelijkbaar geval al eerder mee aan de stok had gehad² – het lijk van een kleermakersgezel naar het stadhuis brengen, hoewel die op het Voorhout was doodgestoken en hoewel er al iemand naar het Hof was gelopen, om dat te vertellen. Het Hof besloot Van der Dussen opnieuw op de Voorpoort op te sluiten, en diens chef, de Haagse baljuw, te ontbieden. Ook die dienaar van justitie werd vervolgens van zijn vrijheid beroofd. Het Hof, dat van de vorige keer geleerd had dat in dit soort zaken snelheid was geboden, verbande Van der Dussen voor drie jaar uit Holland, vóór het ambachtsbestuur tijd had gehad om de Staten te hulp te roepen. Helaas, het ambacht had het toch klaar gespeeld om binnen één dag zijn beklag bij de Staten te doen, die de twee gevangenen vervolgens vrij lieten en het vonnis opschortten totdat ze uitspraak hadden gedaan. Omdat er daarna slechts een voorlopige regeling werd getroffen, kon zich in 1760 een soortgelijk geval voordoen. Toen werd het lijk van de voormalige dienstbode Elisabeth Spiering uit de gracht op de Stille Veerkade gehaald, en in handen van het ambachtsbestuur gesteld. Het Hof eiste het op, hoewel het ambachtsbestuur eenvoudig aan kon tonen recht te hebben op de schouw van het dode lichaam. Daardoor liet het Hof zich echter niet overtuigen. Het belegde een aantal vergaderingen met Den Haags lokale bestuur, waarbij beide partijen voet bij stuk hielden, en besloot zich ten slotte dan maar kwaadschiks van het lijk meester te maken. Het stuurde zijn politiekorpsje naar de plek waar het dode lichaam werd bewaard, liet ondanks de protesten van de substituut-schout de deur openbreken, en liet het lijk ontvoeren. Natuurlijk klaagde het ambachtsbestuur meteen bij de Staten, die opdracht gaven het lichaam te restitueren. Na uitvoerige chicanes deed het Hof dat uiteindelijk ook.

Af en toe raakten derden betrokken in de ruzies tussen de Haagse besturen, waardoor de situatie nog veel ingewikkelder werd. Dat gebeurde bijvoorbeeld in het geval van Pieter Ardes, rentmeester-generaal van Prins Willem III. Ardes' beheer verliep niet zo voorspoedig. Er waren vooral veel klachten over achterstallige beta-

lingen aan de crediteuren van de Prins. Nu gebruikte de rentmeester-generaal de neef van zijn vrouw, Michiel Hartman de Custere, als hulp. Hem had hij ook een sleutel van de geldkist gegeven. Toen Hartman in 1671 besloot om eindelijk maar eens iets aan het wanbeheer van zijn chef te doen, was hij daarom in staat de geldkist open te maken, en er bijna 1,3 ton uit te halen om de schuldeisers van Willem III te betalen. Of dat nog niet genoeg was, vertelde hij bovendien overal rond wat hij had gedaan. Uiteraard ontzegde Ardes Hartman vervolgens de toegang tot zijn kantoor, en vroeg hij audiëntie aan bij de Prins. Toen hij niet alleen niet werd ontvangen, maar Hartman bovendien benoemd zag worden tot controleur van de thesaurie, nam hij ontslag. Daarmee was Ardes' lijdensweg echter niet voorbij. Hij beweerde na de beëindiging van zijn dienstverband dat hij nog twee à drie ton te goed had van Willem III, maar de raden en rekenmeesters van de Prins vonden dat Ardes juist moest betalen. Tijdens de moeilijkheden die gedurende dit financiële geschil rezen probeerde Ardes zijn naam te zuiveren door een gedrukte verdediging te verspreiden. Helaas werd Willem III flink kwaad over sommige passages in het pamfletje, en deed hij zijn beklag bij het Hof. Zonder Ardes te horen veroordeelde dat de onfortuinlijke rentmeester tot een boete van tweeduizend gulden, en tot het voor het Hof verscheuren van zijn apologie. Willem III, niet tevreden met dit besluit, eiste dat Ardes bovendien verbannen zou worden. Toen het Hof hier niet op inging, wendde hij zich tot het ambachtsbestuur, dat de wens van de stadhouder prompt inwilligde. Natuurlijk richtte Ardes zich nu weer tot het Hof. Het Hof vernietigde het vonnis van het ambacht, dat daarop bij de Staten klaagde en gewoon door ging met verbannen. Nu riep de voormalige rentmeester de hulp van de Hoge Raad in, die het ambacht dagvaardde. Het ambacht beklagde zich daarna bij de Prins. Die vroeg de Hoge Raad het ambachtsbestuur met rust te laten totdat de Staten hadden besloten, maar kon het rechtscollege niet weerhouden van pogingen de Haagse burgemeesters en schepenen te arresteren. Uiteindelijk grepen de Staten in. Ze wezen de zaak toe aan het ambachtsbestuur, waarop Ardes tenslotte toch uit Den Haag verwijderd werd.

De problemen bleven maar voortduren, omdat de Staten terugschrokken voor het treffen van structurele regelingen. Daarmee zouden ze zich immers voor de toekomst vastleggen. Al lang voor dit incident, in 1614, hadden ze voor het eerst pogingen ondernomen om een einde te maken aan de voortdurende competentiegeschillen. Toen stelden ze een 'provisieele ordre' op,

waarin de competenties van Hof en ambachtsbestuur opnieuw werden gescheiden. Een volgende poging vond plaats in 1765. Omdat met deze regelingen nog steeds niet helder werd bepaald wie nu onder welk college ressorteerde, en omdat het begrip 'Hofgrond met dependentiën' evenmin goed werd gedefinieerd, losten deze maatregelen de problemen niet op. Met de Rekenkamer kon het ambachtsbestuur in de laatste decennia van de zeventiende eeuw nog wel een taakverdeling tot stand brengen, maar de bevoegdheden afbakenen ten opzichte van het Hof, dat lukte eigenlijk nooit: de opsomming van jurisdictiegeschillen is dus nog veel langer te maken. Enige decennia voor de provisieele ordre was er echter op een andere manier een structurelere oplossing gevonden voor de voortdurende conflicten.

VAN VIER COLLEGES NAAR VIJF

Tussen Hof, Rekenkamer en ambachtsbestuur, moeten we ons realiseren, was het niet alleen maar ruzie. Er werd af en toe wel degelijk samengewerkt om gemeenschappelijke voorzieningen te treffen. Om keuren over de nachtwacht te maken, bijvoorbeeld; of om gezamenlijk sluisjes, waterputten en vaarwegen te onderhouden. Maar in de laatste decennia van de zestiende eeuw zou veel verdergaander samenwerking nodig worden. In de eerste jaren van de Opstand had Den Haag zwaar te lijden onder krijgsgeweld. Toen de rookwolken eenmaal waren opgetrokken, en de wederopbouw kon beginnen, bleek het ambacht geconfronteerd te worden met hoge oorlogslasten. Het heffen en innen van die belastingen ging op een nogal rommelige manier. Het zelfstandig wordende gewest Holland had namelijk nog geen adequaat belastingstelsel weten in te richten, en moest de oorlog dus financieren uit gedwongen leningen. Later, zo beloofde het gewest, zouden die terugbetaald worden uit nog in te stellen heffingen. Nu kon het ambachtsbestuur die leningen niet alléén opbrengen, want juist de rijkste inwoners van Den Haag vielen onder de rechtsmacht van de andere colleges. Daarvan kon Den Haags lokale bestuur geen geld vragen; niet in de vorm van leningen, en zeker niet als belasting. Samenwerken met de drie andere colleges: Rekenkamer, Hof en Hoge Raad, was dus onvermijdelijk.

Dat lukte ook wel, voor de duur van een of meer leningen, maar het probleem was dat de Staten in de jaren '70 en '80 steeds nieuwe leningen uitschreven, zonder duidelijk uit te kunnen leggen uit welke belastingen die nu terugbetaald zouden worden. Het leidde tot een be-

lastingvlucht van de rijkere inwoners. Ook werden er burgers en goederen gegijzeld in het naburige Delft toen Den Haag niet aan zijn verplichtingen kon voldoen. Omdat er in het dorp geen rijke kooplieden woonden bij wie leningen te plaatsen waren, moest Den Haag geld uit naburige steden aantrekken, en daar werden de Hagenaars nu het slachtoffer van. Het ergst was waarschijnlijk dat de bestuurders van de vier samenwerkende rechts- en bestuurscolleges persoonlijk aansprakelijk waren voor de leningen die hun instellingen deden. Toen schuld zich op schuld stapelde, begonnen ze zich steeds ongemakkelijker te voelen onder die verantwoordelijkheid. Den Haag had geen 'stem in staat', zo luidde hun weerkerende klacht: het was niet in de Staten van Holland vertegenwoordigd, en kon in de Statenvergadering dus niet meebeslissen over de hoogte van zijn aandeel in de oorlogslasten. Daardoor waren de wél-vertegenwoordigde steden in de gelegenheid de lasten op het onvermogen vlek af te wentelen.

Na veel getouwtrek over en weer werd in 1586 besloten de klachten voor te leggen aan een onpartijdige commissie van wijze mannen. Die kwam echter met een voor Den Haag uiterst ongunstige beslissing. Omdat duidelijk was geworden dat er in de toekomst meer geleend zou moeten worden, en omdat het bovendien nodig zou zijn belastingen te innen om de leningen terug te betalen, besloten de colleges in 1587 tot structurele samenwerking. Ze richtten een 'Sociëteit' op, die belastingen zou innen en de leningen zou afbetalen. Dit samenwerkingsorgaan bleef onderworpen aan het gezag van de vier deelnemende colleges -Hoge Raad, Hof van Holland, Rekenkamer en ambachtsbestuur- zodat het mogelijk was de inwoners te belasten zonder de rechtsmacht van de deelnemers aan te tasten.

Gemakkelijk ging het in het begin niet, samenwerken. Een aantal keren viel de Sociëteit uit elkaar, en soms was dan opnieuw arbitrage nodig om weer tot samenwerking te komen. De pesterijen over en weer konden dan ook forse vormen aannemen. Zo weigerde het ambachtsbestuur in 1617 bijvoorbeeld nog langer voor de Latijnse school te betalen. Die was altijd uit zijn thesaurie betaald, maar dat was door het gebrek aan (financiële) tegemoetkomendheid van de drie andere colleges nu onmogelijk geworden, zo beweerde het. De rector moest dus voortaan maar schoolgeld gaan innen. Van kinderen van ambacht- en neringdoende burgers mocht hij twaalf gulden per jaar vragen, van kinderen van edelen en gewestelijke ambtenaren het dubbele, of zoveel als hij maar kon krijgen. Omdat de kinderen van de bestuurders van de andere colleges de Latijnse school be-

zochten, was dit een prima middel om hen onder druk te zetten.

Rond 1622 waren de ergste conflicten echter opgelost. De Sociëteit zou in ieder geval nooit meer opgeheven worden, maar helemaal van een leien dakje zou samenwerking nu ook weer niet altijd gaan. Er bleven onoplosbare problemen bestaan rond de stemverhoudingen binnen de Sociëteit. Hof en ambachtsbestuur lagen geregeld met elkaar overhoop, maar waren het er over eens dat de andere twee colleges in ieder geval geen volledig recht van bestuur in Den Haag hadden. De Hoge Raad was alleen in de Sociëteit vertegenwoordigd omdat hij als rechtscollege van gelijke orde als het Hof zijn personeel niet onder de jurisdictie van de andere colleges kon laten vallen. Hij had in Den Haag dus eigenlijk geen specifieke bestuursmacht, en kon alleen via de Sociëteit besturen. De Rekenkamer had vooral competenties aangaande het onderhoud van het Hofgebied. Rechtsmacht over personen had ze nauwelijks. Wanneer er, ten behoeve van de belasting-inning, commissies van beperkte omvang werden ingesteld, probeerden de andere colleges Hoge Raad en Rekenkamer dus buiten te sluiten. Voor de stemverhoudingen binnen de Sociëteit zelf maakte die onenigheid overigens niet uit. Het ambachtsbestuur vond dat het de helft van de Haagse magistratuur had, dus ook de helft van de stemmen moest hebben. De andere colleges vonden dat ieder lid van de Sociëteit een kwart van de stemmen hoorde te hebben. Het compromis, dat al gauw bereikt werd, was het ambachtsbestuur drie stemmen geven, en de andere colleges ieder twee.

Andere bronnen van onenigheid waren subsidiëring van het ambachtsbestuur -kregen de andere colleges in dat geval ook iets?- en taakuitbreiding van de Sociëteit. De Sociëteit bleek na 1622 niet alleen de enige manier om gezamenlijk belasting te innen, maar ook de enige structuur om eventuele andere gemeenschappelijke activiteiten onder te brengen. Dat betekende dat ze in de loop van de tijd steeds meer taken verwierf. Uiteindelijk zou ze in bijna alle sectoren actief worden, waarmee lokaal bestuur in vroegmodern Holland maar bemoeienis kon hebben; de reden overigens dat ze nooit meer opgeheven zou worden. Maar helemaal van harte ging die taakuitbreiding niet altijd. Het ambachtsbestuur wilde over het algemeen graag nieuwe functies door de Sociëteit laten uitvoeren, omdat het anders alléén voor de kosten van gemeenschappelijke voorzieningen kon opdraaien. De andere colleges waren huiverig voor permanente verplichtingen, en neigden er dus wel eens toe de Sociëteit alleen subsidie te laten toekennen. Dat bete-

kende echter wel dat ze geen enkele zeggenschap verwierven over de nieuwe activiteit.

Kon het nu echt niet anders? Was het werkelijk niet mogelijk om Den Haag door één lokaal bestuur te laten regeren, zoals toch ook elders in Holland gebruikelijk was? Den Haag was niet vertegenwoordigd in de Staten van Holland, het meest centrale bestuursorgaan van het gewest. Dat betekende dat het weinig verweer had tegen de claims van het Hof van Holland, die een dergelijke positie in een wél ‘stemhebbende stad’ nooit had kunnen bereiken. Den Haag bezat zelfs niet eens stadsrecht, het was een plattelandsdistrict, een ambacht, bestaande uit een aantal dorpen. En waarschijnlijk was het de andere steden wel wat waard om het die positie te laten houden. Den Haag huisvestte immers de gewestelijke en generaliteitsinstellingen; niet alleen de al genoemde hoogste rechtbanken van Holland dus, en de Staten van Holland, maar ook de Staten-Generaal, de Raad van State en nog tal van organen met een meer uitvoerend karakter. Daarnaast bood het onderdak aan het stadhoudelijk hof. Had het zelf ‘stem in staat’ gehad, dan had het van die positie als bestuurscentrum ernstig misbruik kunnen maken. Precies dat was de reden dat dergelijke instellingen niet in stemhebbende steden werden gehuisvest. Den Haag nam in de Republiek der Verenigde Nederlanden een positie in die vergelijkbaar is met die van Washington binnen de Verenigde Staten. En dat moest vooral zo blijven.

Intussen waren de gevolgen van dit eigenaardige bestuurlijke arrangement enorm. Eigenlijk ontstonden er door Den Haags residentiekarakter twee dorpen: één van autochtone inwoners met een vooral lokale oriëntatie, en één van vaak hoogopgeleide en vermogende allochtonen, die aangetrokken werden door de aanwezigheid van de talrijke generaliteits- en gewestelijke instellingen. Geschiedenis, aard en voorkomen van Den Haag zouden door die tweedeling diepgaand beïnvloed worden.

DE VIJF COLLEGES NADER BEKEKEN

Wanneer we iets willen zeggen over Den Haags bestuur in de tijd van de Republiek, dan moeten we ons dus richten op vijf colleges, niet op één. Laten we eens beginnen met het ambachtsbestuur: leek dat -ondanks Den Haags afwijkende bestuursstructuur- toch een beetje op lokaal bestuur elders in Holland?

Een Hollandse stad kende in de periode van de Republiek een bestuur dat bestond uit drie colleges: dat van burgemeesters, dat van schepenen en dat van vroed-

schappen. De burgemeesters deden het dagelijks bestuur, de schepenen waren de stedelijke rechtbank, en de vroedschap leek een beetje op onze huidige gemeenteraad. Haar invloed verschilde sterk van stad tot stad, maar op papier nam ze overal de belangrijkste beslissingen. Over het algemeen werden vroedschappen benoemd voor het leven, en geselecteerd via ‘coöptatie’. Kwam er een plaats in het college vacant, dan beslisten de andere vroedschappen wie die zou vervullen. Dat was een belangrijke beslissing want vroedschapslidmaatschap was de zogenaamde ‘radicale kwaliteit’: slechts leden van de vroedschap kwamen in aanmerking voor de werkelijk invloedrijke ambten in het stadsbestuur. Tot die topfuncties moeten we in ieder geval die van de burgemeesters rekenen, die over het algemeen het invloedrijkste college vormden, maar in sommige steden ook die van schepenen. Burgemeesters en schepenen werden elk jaar door de stadhouder gekozen uit een door de vroedschap opgesteld dubbeltal. Meestal werd de voordracht van de vroedschap dan gevolgd. Tenslotte kenden Hollandse steden nog een functionaris met de titel schout, baljuw, officier of drost. Hij combineerde de functies van hoofdcommissaris van politie en officier van justitie. Ooit was hij bedoeld geweest als functionaris van de graaf in het stadsbestuur, maar in veel Hollandse steden had het lokale gezag steeds meer invloed op deze functie gekregen.

Een dagelijks uitvoerend bestuur, een rechtbank en een soort gemeenteraad, het lijkt wel alsof Holland vroeger een modern aandoende scheiding der machten kende. Maar schijn bedriegt. Schepenen vervulden wetgevende taken, net als burgemeesters, terwijl de invloed van de vroedschap op veel plaatsen beperkt was. Bovendien moeten we ons realiseren dat wat op papier drie colleges lijken, er eigenlijk maar één was: de vroedschap, waarvan het machtigste gedeelte over het algemeen bestond uit burgemeesters en oud-burgemeesters. Het ambachtsbestuur van Den Haag kan gezien worden als een uitzondering op het Hollandse thema -waarop overigens elke stad enigszins varieerde- maar dan wel als een forse uitzondering. De vroedschap van twaalf man, bijvoorbeeld, was er niet permanent. Elk jaar moesten de leden van alle drie de colleges opnieuw gekozen worden; niet alleen de drie burgemeesters en de zeven schepenen, een situatie die zich overigens ook in sommige kleine, niet-stemhebbende, steden voordeed. Schepenen en burgemeesters werden bovendien na 1672 meestal van buiten de vroedschap gekozen.

Vroedschapslidmaatschap was in Den Haag dus geen radicale kwaliteit, waardoor er een sterke scheiding be-

stond tussen de colleges van burgemeesters en schepenen aan de ene kant, en dat van de vroedschap aan de andere kant. Die bijzondere situatie was ontstaan toen in het rampjaar 1672 het grootste gedeelte van het ambachtsbestuur door stadhouder Willem III vervangen werd. De vroedschap werd dat jaar uitgebreid met een fors aantal schuttersofficieren, die het echter nooit verder zouden brengen dan deze eerste stap. In 1672 sloten de rangen van burgemeesters en schepenen zich namelijk. De ‘homines novi’ drongen niet tot hun illustere gezelschap door. Nadat de ongewenste instroom van 1672 eenmaal uit de vroedschap verdwenen was, bleek rekrutering van burgemeesters en schepenen van buiten de vroedschap zich te hebben geïnstitutionaliseerd. Functieroulatie vond vervolgens tussen *twee* colleges plaats: wie de ene termijn schepen was, werd de keer daarop burgemeester.³

Dat het Haagse ambachtsbestuur uit twee in plaats van uit één college bestond, week van de situatie in de rest van Holland af. Dat een groep van burgemeesters en oud-burgemeesters allengs meer de lakens uitdeelde was minder opvallend. Dat verschijnsel deed zich in de achttiende eeuw op veel meer plekken voor. Wel kende Den Haag mogelijk een vroege en extreme variant van deze zogenaamde ‘interne oligarchisering’. Natuurlijk ging de achterstelling van de vroedschap niet zonder slag of stoot. In 1748, 1767 en 1787 zou het college hevig van leer trekken tegen de achteruitgang in haar positie sinds 1672, maar behalve vele honderden bladzijden taaie juristerij leverden deze protesten niets op. Na 1672 was de vroedschap overigens wél min of meer permanent geworden. Wie er eenmaal in benoemd was kon er in ieder geval vanuit gaan dat hij voor de rest van zijn leven zitting zou hebben, al bleef de jaarlijkse voordracht aan de stadhouder bestaan.

Sterk afwijkend van de meeste Hollandse stadsbesturen was ook de positie die de baljuw in Den Haag innam. Vóór de Nederlandse Opstand had het ambachtsbestuur langzaam maar zeker meer invloed op de benoeming van deze functionaris weten te verwerven, maar daar maakten de Staten in de jaren zeventig van de zestiende eeuw weer snel een einde aan. Voortaan had Den Haags lokale bestuur niets meer te zeggen over de benoeming van deze voor het leven aangestelde functionaris. Daardoor kon hij in Den Haag uitgroeien tot met voorrang de belangrijkste bestuurder die het ambacht had, veel belangrijker nog dan burgemeesters. In de achttiende eeuw zou deze aantrekkelijke en goedbezoldigde functie dan ook bekleed worden door de absolute top van de Hollandse samenleving. Het ging om edelen

die al een uitgebreide carrière in leger, vloot, gewestelijk en uniebestuur achter zich hadden: drie Van Wassenaers, twee Van den Boetzelaers, een Van der Does, en een Bentinck.

De sociale positie van de baljuw was in de achttiende eeuw anders dan die van de ambachtsbestuurders, maar het verschil was, waar het burgemeesters en schepenen betrof, waarschijnlijk kleiner dan we geneigd zijn te denken. Nadat hun colleges zich eenmaal van de vroedschap hadden afgescheiden begonnen zij zich -wanneer we Van Gelder mogen geloven- steeds meer te vermengen met de families waaruit gewestelijke en unie-ambtenaren werden gerekruteerd. Hof, Hoge Raad en colleges van burgemeesters en schepenen, die elkaar het leven zo vaak zo moeilijk maakten, werden na verloop van tijd dan ook bemand door lieden die nauw aan elkaar verwant waren;⁴ een ontwikkeling die in de rest van dit boek nog van grote betekenis zal blijken. Wat de sociale status van een ambachtsbestuurder nu precies was, valt echter moeilijk te bepalen. Aan de ene kant hadden burgemeesters en schepenen formeel geen politieke invloed. Afgevaardigd worden naar de Staten van Holland, de Staten-Generaal, of een van de andere bestuursinstellingen op gewestelijk en Unieniveau zat er voor hen niet in. Aan de andere kant lijkt het erop dat ze wel rijker waren dan normaal was voor regenten van Hollandse steden, en dat ze zich in sterkere mate met statussymbolen omringden. Misschien hebben bijvoorbeeld bestuurders van Zuiderzeestadjes, die in Den Haag waren om functies in provinciaal of landsbestuur te bekleden, zich dan ook erg klein gevoeld wanneer ze Haagse burgemeesters ontmoetten.

Nu was het niet helemaal waar dat Haagse ambachtsbestuurders niet voor interessante functies buiten Den Haag in aanmerking kwamen. Sinds 1621 mocht het ambacht, samen met het Hof van Holland, twee bewindhebbers van de West-Indische Compagnie benoemen in de kamer op de Maas (Rotterdam), na de reorganisatie van de WIC in 1674 werd dat er één. Daarnaast was Den Haag sinds 1688 in het bezit van de lage ambachtsheerlijkheid van Rijswijk. Het ambacht was als het ware ambachtsheer van een ander plattelandsdistrict geworden, en bekleedde daarmee ongeveer de positie die de graaf aanvankelijk in Den Haag had ingenomen. Dergelijke rechten mochten niet in handen zijn van een niet-sterfelijke rechtspersoon, zoals een stad of een ambacht, omdat het gewest Holland dan de inkomsten zou mislopen die overdracht van de rechten op een nieuwe heer, na het overlijden van de oude, opleverde. Daarom moest een van de burgemeesters tot ‘sterfman’ worden

benoemd om namens Den Haag de functie van ambachtsheer van Rijswijk te bekleden. Uiteraard waren er voor een burgemeester of schepenen ook binnen Den Haag genoeg qualitate qua-baantjes te verdelen: het kerkmeesterschap van de Kloosterkerk, om maar iets te noemen, of de functie van ouderling in de gereformeerde kerkenraad. In 1749 blijken er daarnaast functies als commissaris van de venduen, curator van de Latijnse school, commissaris van de apothekers en commissaris van de chirurgijns te vergeven te zijn geweest. Ook raadsheren van het Hof van Holland, en die van de Hoge Raad, traden vaak als ouderling op; hun colleges hadden per slot van rekening eveneens in meer of mindere mate deel aan Den Haags lokaal bestuur.

Het Hof van Holland werd voorgezeten door de stadhouder en bestond uit een president en een aantal raadsheren; bij de oprichting elf, maar later zouden het er soms meer zijn. Omdat het Hof een rechtbank was voor zowel Holland als Zeeland, werden raadsheren door beide gewesten geleverd; door Zeeland natuurlijk wel minder dan door Holland, het mocht ook minder vaak een president voordragen. De Hoge Raad, die eveneens rechtbank voor twee gewesten was, telde maar negen raadsheren, ook hier weer of voorgedragen door Holland, of door Zeeland, en ook hier speelde Zeeland duidelijk de tweede viool. De Rekenkamer leek op het oog een veel kleiner college. Het telde slechts vier rekenmeesters. Schijn bedriegt echter: tal van Hollandse functionarissen werden direct door dit college benoemd, omdat het overall in Holland belangrijke beheerstaken vervulde. Ook binnen steden en dorpen had de Rekenkamer daardoor bevoegdheden: het bevestigen van sommige baljuws in hun ambt, bijvoorbeeld, waarvoor ze recognitiegelden ontving of in enkele gevallen het benoemen van stedelijke ambtenaren. In Den Haag gold dat tot 1706 voor de gerechtsbode, de omroeper, de boelhuismeester (een functionaris die toezicht hield op het veilen van inboedels) en voor de secretaris. Elke drie jaar moesten deze functionarissen daar recognitiegeld voor betalen. Zoals gezegd oefende de Rekenkamer ook direct beheerstaken in Den Haag uit. Ze inde straat- en marktgeld. Bovendien moesten vergunningen voor nieuwbouw, het maken van koetspoorten en het bouwen over de rooilijn aan haar gevraagd worden; uiteraard tegen vergoeding.

De Rekenkamer zou als enige van de hier genoemde colleges het einde van de Republiek niet meemaken. Een van haar belangrijkste taken was namelijk het beheer van de Hollandse domeinen, die tevens als onderpand voor overheidsleningen werden gebruikt. Omdat

het vaak niet lukte de leningen af te lossen, moesten er nogal eens domeinen verkocht worden, en daardoor werd het bestaansrecht van de Rekenkamer steeds onzekerder. In de zeventiende eeuw werd al over opheffing gesproken, maar pas op 17 maart 1728 was het zover: het eerbiedwaardige college werd opgeheven en zijn taken werden overgenomen door de 'Gecommitteerde Raden', het dagelijks bestuur van het gewest Holland, dat toch al diep geïnvolveerd was in allerlei financiële zaken. De opheffing ging echter niet van de ene op de andere dag. Omdat de nu overbodig geworden rekenmeesters geen schade van de beslissing te laten lijden, werd besloten het college op 'uitsterven te stellen'. Er zou niemand ontslagen worden, maar ook niemand meer worden benoemd, en zo zou het college vanzelf verdwijnen. Na een aantal decennia gebeurde dat vervolgens ook, maar 39 jaar na de opheffing van de Rekenkamer, zat er nog een laatste rekenmeester in de Sociëteit. Toen Gecommitteerde Raden eenmaal de positie van de Rekenkamer hadden overgenomen, gedroegen zij zich in die functie overigens precies zoals het opgeheven college vroeger had gedaan. Er zat geen breuk in de werkzaamheden, en ook aan het archief is nauwelijks te zien, dat de oorspronkelijke archiefvormer -de Rekenkamer- eigenlijk niet meer bestond.

BESTUUR IN SECTOREN IN 1749

ALGEMEEN BESTUUR

Uiteraard beschikten de zojuist genoemde colleges over personeel. Baljuw, burgemeesters, schepenen en vroedschappen werden in 1749 terzijde gestaan door een thesaurier, twee secretarissen die ook betrokken waren bij het administreren van een aantal belastingen op rechtshandelingen, een commies van de burgemeesterskamer, een premier klerk, een tweede klerk en een derde klerk ter secretarie, een protonotaris die de protocollen van de notarissen inspecteerde, en drie weesmeesters: Gouvert van Persijn, Marcellus Emants en Dankert van Assendelft, die met hun supernummerair Johan van Breugel, en hun secretaris, toezicht hielden op de administratie van het bezit van hele en halve wezen. Daarnaast was er personeel dat meer hand- dan hoofdarbeid verrichtte op het raadhuis: de kamerbewaarder van de burgemeesters, de kamerbewaarder van de schepenen, de kamerbewaarder van de weeskamer en thesaurie alsmede de deurwaarder van de thesaurie. Verder werkten er twee gerechtsbodes, vijf busdragende boden (plus

een bode ten plattelande), een conciërge van het stadhuis, een boetefeue (vuuraanmaker) van het stadhuis die ook allerlei toezichthoudende taken had, een 'uitroeper', en een aanplakker. Tenslotte was er een aantal advocaten en procureurs dat het ambachtsbestuur in rechte vertegenwoordigde.

Soortgelijke lijstjes zijn ook voor de andere colleges op te stellen. Zo hadden de negen gecommiteerden van de Sociëteit een secretaris, een ontvanger, deurwaarders, kamerbewaarders, een bode, een advocaat, en tenslotte een vuuraanlegster. De Rekenkamer - of wat daar in 1749 nog van over was, er waren nog twee van de oorspronkelijke rekenmeesters in functie- beschikte over een advocaat-fiscaal, drie ordinaris klerken, een distribueerder van de hofkonijnen (een jaarlijks emolument in natura dat veel gewestelijke functionarissen ontvingen), een boetefeuster van de Grafelijkheids Rekenkamer, een denunciateur van het uur van elf bij het Hof van Holland, en verder over nogal wat personeel dat zich met de verwarming van het hofcomplex bezighield. De president en de elf raden van het Hof werden terzijde gestaan door een advocaat fiscaal annex procureur-generaal crimineel, een advocaat fiscaal en procureur-generaal civiel, een griffier met een substituut, drie secretarissen, een 'rentmeester van de exploitien' die de boetes inde, een commissaris van de notarissen - de tegenhanger aan het Hof van de protonotarissen van het ambachtsbestuur- een penningmeester ter griffie en negen gespecialiseerde klerken. Tenslotte was er nog wat personeel dat met de handen werkte: twee eerste deurwaarders, een boetefeue, een affigeerder (aanplakker) en de denunciateur van het uur van twaalf. De Hoge Raad, die in 1749 bestond uit zes Hollandse en twee Zeeuwse raden, had een griffier, een substituut-griffier, drie klerken, van wie de eerste tevens penningmeester was, een rentmeester van de exploitien en tenslotte twee kamerbewaarders of eerste deurwaarders, een boetefeue, een denunciateur van het uur en een schoonmaakster.

Nu zijn dergelijke opsommingen volstrekt ontoereikend om de omvang en de complexiteit van Den Haags lokaal bestuur in te vangen. Dat bestond immers niet alleen uit lieden die op of rond het stadhuis en de hofgebouwen actief waren. Je kon overheidsfunctionarissen overal in Den Haag aantreffen; bezig tal van verschillende activiteiten uit te voeren. Hoe brengen we al die bezigheden nu in kaart, zodat we een indruk krijgen van wat er door Den Haags bestuur precies werd uitgevoerd? Het eerste wat we daartoe moeten doen is termen als 'bestuur', of 'overheid' wat beter omschrijven. Wat bedoelen we daar precies mee? In het *Leerboek be-*

stuurskunde van Van Braam wordt de term 'overheid' opgevat als: 'het geheel van besturende organen van een staatsverband: actoren, colleges, diensten, instellingen etc.',⁵ ofwel uit die actoren die beslissingen nemen die iedereen raken. In Rosenthals *Openbaar bestuur*, een recenter leerboek, is 'openbaar bestuur': 'het geheel van organisaties en activiteiten die zijn gericht op de besturing van de maatschappij'.⁶ Beide definities vatten 'bestuur' daarmee nogal ruim op. Ook het zogenaamde 'maatschappelijke middenveld', en in sommige gevallen zelfs het bedrijfsleven, kunnen er bijhoren, als ze bestuurstaken vervullen. Wanneer we nu willen bekijken wat er in Den Haag op bestuurlijk gebied precies gebeurde, hoe bakenen we dan ons onderwerp een beetje af, zodat we niet het hele maatschappelijke leven hoeven te beschrijven?

Het ligt voor de hand om de vraag door wie personeel precies benoemd werd, en hoe het werd betaald, te gebruiken om de grens tussen overheids- en niet-overheidsfunctionarissen te trekken.⁷ Benoeming is een duidelijk criterium, maar met de manier van betaling ligt dat anders. De vroegmoderne overheid kende tal van manieren om personeel aan een inkomen te helpen. Omdat personeel verschillende bezoldigingswijzen vaak combineerde, levert salariëring geen betrouwbare afbakening tussen overheid en niet-overheid op. Uitsluitend van benoemingen uitgaan heeft echter het nadeel dat de groep functionarissen die we in onze beschrijving moeten betrekken wel erg groot wordt. Veel te groot om ruim twee eeuwen lang te volgen. Maar wanneer we ons tevredenstellen met een momentopname is het wel mogelijk om iedereen die door Den Haags lokale overheden werd benoemd in ons overzicht betrekken. En zo'n momentopname is te maken: in 1747 lieten de Staten van Holland, onder invloed van de politieke woelingen van die jaren, alle bestuursinstellingen opgeven welke functionarissen zij benoemden. De bedoeling was om die lijsten te gebruiken voor het afnemen van eden, die bedoeld waren om te voorkomen dat misbruiken als ambtsverkoop, of het door derden laten waarnemen van ambten tegen een gedeelte van de opbrengst, zouden blijven bestaan. De basis van de lijsten werd gevormd door benoemingsrechten, niet door de precieze bezoldigingswijze.⁸ Ze dienen als grondstof voor de beschrijving van Den Haags lokaal bestuur in 1749 (toen kwamen de lijsten pas af) die ik in het hiernavolgende zal presenteren.

Met de functionarissen uit de lijsten van 1749 hebben we evenwel nog steeds niet 'het bestuur' te pakken. Ook het middenveld, maatschappelijke zelforganisaties en het bedrijfsleven vervullen immers bestuurlijke taken,

zoals de definities van Van Braam en Rosenthal ons leren. Maarten Prak, die onderzoek heeft gedaan naar de sociale en bestuurlijke structuur van Den Bosch tijdens de Republiek, is zelfs van mening dat via dergelijke constructies in de vroegmoderne tijd het meeste bestuurlijke werk werd uitgevoerd. Hij legt een grote nadruk op 'corporaties', waarmee hij gilden, schutterijen etc. bedoelt. Dergelijke corporaties waren financieel onafhankelijk, en kenden zelfbestuur. Ze stonden niet in een hiërarchische relatie tot elkaar, maar vielen wel binnen de invloed van het stadsbestuur. Op gilden bijvoorbeeld, hield het stadsbestuur soms direct toezicht. Bovendien benoemde het de gildenbestuurders, en moesten gilden zich tot het stadsbestuur richten als ze iets nieuws wilden. Onafhankelijk van het stadsbestuur waren corporaties dus zeker niet, maar wel is Prak van mening dat, bij gebrek aan een groot ambtenarenapparaat, zij het waren die de 'bestuurlijke macht' werkelijk uitoefenden.⁹ Duidelijk is daarom dat we ons bij een bespreking van het bestuur van Den Haag - het onderwerp van dit hoofdstuk - niet kunnen beperken tot louter die functionarissen die direct door de vijf colleges werden benoemd. 'Bestuur' moet veel ruimer worden opgevat. Via de resoluties en rekeningen over het jaar 1749 zal daarom hier en daar op impressionistische wijze worden aangegeven hoever de niet-benoemde rafelrand van het openbaar bestuur zich precies uitstrekte, en waar uiteindelijk de doorslag werd gegeven wanneer er een beslissing viel.

De bestuurshistoricus Raadschelders verdeelt lokaal bestuur ten tijde van de Republiek onder in zeven sectoren: algemeen bestuur, openbare orde en veiligheid, handel en verkeer, openbare werken, gezondheids- en maatschappelijke zorg, kerk, en onderwijs.¹⁰ Met de functionarissen die we tot nu toe zijn tegengekomen hebben we alleen die functionarissen beschreven die in de sector algemeen bestuur werkzaam waren, en dan nog maar ten dele. Het vele fiscale personeel dat ook in deze sector valt, is immers nog niet aan de orde gekomen. Over functionarissen werkzaam in de andere sectoren hebben we het nog niet eens gehad. Tijd dus om daar nu maar eens een begin mee te maken.

Algemeen bestuur, Raadschelders' eerste sector, bestond zoals gezegd niet alleen uit politieke bestuurders en diegenen die hen direct in hun werkzaamheden terzijde stonden, er hoorde ook personeel toe dat betrokken was bij het innen van de vele belastingen. Inwoners van het ambacht moesten namelijk niet alleen gewestelijke belastingen betalen, ze werden daarboven door een aantal lokale overheden belast. Laten we eens beginnen met de belastingen van het gewest: Hollands belasting-

stelsel wordt vaak onderverdeeld in 'ordinaris' en 'extraordinaris' belastingen. Ordinaris heffingen waren de 'verponding', de 'gemene middelen' en een aantal belastingen op rechtshandelingen. Extraordinaris belastingen waren gedwongen leningen, bijzondere omslagen en buitengewone vermogensheffingen. Daarnaast deden de Staten overheidsleningen.¹¹

De verponding was een onroerend-goedbelasting in ruime zin. Ze drukte dus niet alleen op gebouwen en landerijen, maar ook op bijvoorbeeld zakelijke rechten. Met de 'gemene middelen' werden vooral accijnzen bedoeld, maar ook 'retributies' (heffingen waarvoor de overheid een rechtstreekse individuele contraprestatie leverde), omzetbelastingen en een directe inkomstenbelasting voor boeren. Het ging hier om een heel grote verzameling heffingen: uiteindelijk zouden er in Holland wel zo'n 43 gemene middelen worden geheven. Bij belastingen op rechtshandelingen ging het onder andere om bedragen die betaald moesten worden bij de overdracht van onroerend-goed of inboedels.

Gemene middelen werden tot 1748 meestal verpacht: particuliere zakenlieden konden op een veiling het recht verwerven deze belastingen een tijdje te innen. Ze waren rekenschap schuldig aan een gemenelandsontvanger van de Staten die in Delft resideerde. De eigenlijke verpachting gebeurde echter in Den Haag, door Statencommissarissen maar wel voor het Haagse gerecht. Misdroegen pachters zich, dan waren de Haagse schepenen bovendien rechter in eerste instantie. De Haagse verpondingen werden voor de Staten geïnd door de Sociëteit, maar niet overal. Alleen in het dorp was immers sprake van gedeelde jurisdictie; in de rest van het ambacht was alleen het ambachtsbestuur bevoegd, en dat inde daar dus zelf de verpondingen. Belastingen op rechtshandelingen werden geïnd door ambtenaren van ambachtsbestuur of Hof, die toch al bij de administratie van bijvoorbeeld onroerend-goed-transport betrokken waren.

Met extraordinaris belastingen werden incidenteel geheven gedwongen leningen, bijzondere omslagen en vermogensheffingen bedoeld. Deze heffingen werden gebruikt om de inkomsten uit de ordinaris middelen aan te vullen, als die in tijd van nood niet voldoende waren. In het ambacht Den Haag werden ze altijd door de Sociëteit geïnd. Dat college was zelfs wel eens betrokken bij het uitzetten van de vrijwillige leningen aan de Staten. Nu waren gedwongen leningen en bijzondere omslagen zeldzaam. We hebben het hier over schaarse experimenten. De bulk van de extraordinaris heffingen viel onder de noemer 'vermogensbelastingen'. Derge-

lijke heffingen zouden in de loop van de tijd steeds vaker voorkomen, zo vaak zelfs, dat ze op den duur eigenlijk bijna ordinair belastingen werden. Daarnaast veranderden ze van karakter. Eind zeventiende begin achttiende eeuw werden ze niet meer van hele vermogens, maar alleen van een beperkt aantal gemakkelijk te taxeren vermogensbestanddelen geheven, zodat ze steeds meer op onroerend-goedbelastingen gingen lijken.

Zoals gezegd werden vermogensheffingen voor de Staten geïnd door de Sociëteit, maar dat laatste college trad niet uitsluitend als kassier voor de Grootmogenden op: het beschikte ook over eigen belastingen. Zo waren er Sociëteitsaccijnzen, belastingen op rechtshandelingen en inde het college korte tijd eigen 'bestemmingsheffingen': belastingen waarvan het doel van te voren werd aangegeven. Ook het ambachtsbestuur had eigen inkomsten. Het beschikte over accijnzen, bestemmingsheffingen als straat-, of vuilnisgeld, belastingen op rechtshandelingen, en niet-belastingmiddelen als leningen, en retributies. Om toch maar een opsomminkje te geven, midden achttiende eeuw had het ambachtsbestuur inkomsten uit de wijn- en bieraccijnzen, uit het klapwakersgeld, het vuilnis- en diepgeld en uit het straatgeld. Het hief tol op de Delftse schuiten, op de Scheveningse straat, en op de Delftse straat, en kaaigeld op de Bierkade. Soortgelijke inkomsten waren er ook uit de boom bij het Leprooshuis. Dan waren er nog inkomsten uit het Haagse jacht, er moest maalloon betaald worden en ook de couranten brachten inkomsten binnen. Hetzelfde gold voor in Den Haag gehouden venduen. Wanneer er belastingen werden verpacht, dan moest de pachter zogenaamde 'rantsoenen' afdragen, opcenten op de pachtsom waaruit de kosten van de veiling bestreden werden. Lucratief bezit, zoals de vleeshal, de zeevismarkt, de riviervis- en oestermarkt, de waag, de stadskraan, de grote markt, de fruiten, de groenmarkt, de beestenmarkt, de botermarkt, de ossenvarken-boom- en bloemmarkt, kon verpacht worden. Datzelfde gold voor de visserij in de Loosduinse vaart, en de beerputten. Inkomsten waren er eveneens uit de ijk, en de Stadsbank van Lening. Leges brachten geld in, evenals de schouwgeden over Haagse waterstaatswerken. Daarnaast verhuurde het ambachtsbestuur land en huizen, had het hypotheek op andere huizen waarover de eigenaars rente betaalden, en ontving het recognities voor verleende bouwvergunningen. Leningen die het had gedaan, hetzij aan particulieren, hetzij aan Hollandse overheden, brachten eveneens geld in het laatje. Bestemmingsheffingen en retributies werden overigens ook geïnd door de Rekenkamer.

Welke functionarissen hielden zich nu met belastinginning bezig in Den Haag? Volgens de lijsten van 1749 beschikte de Sociëteit over een ontvanger van de verpondingen, Daniël Pompejus van Assendelft -van wie we uit andere bronnen weten dat hij uit eigen middelen twee klerken aanstelde- en een ontvanger van de vermogensheffingen, Adriaan Steenis, voor wie hetzelfde gold. Uit de rekeningen van de Sociëteit blijkt verder dat ze betalingen deed aan twee impostmeesters, en dat ze gebruik maakte van fiscale beampten van andere colleges die toezicht hielden op de accijnsinning: de commissaris van de turfdragers, de opzichter van 's lands beestiaal (vleesaccijns), etc.

Was dat niet een beetje weinig personeel om alle Sociëteitsbelastingen in Den Haag te innen? Dat was het zeker maar 1749 was ook geen gewoon jaar. In 1748 was Holland getroffen door het pachtersoproer: politieke onvrede, die overigens maar zijdelings met de praktijk van belastingpachten te maken had, was dat jaar op de huizen van de pachters afgereageerd. Al gauw werd duidelijk dat het verpachten van de belastingen onhaalbaar was geworden. Er zou voortaan door overheidsfunctionarissen gecollecteerd moeten worden. Zolang dat niet geregeld was viel er een fiscaal gat, dat met een extraordinair belasting moest worden opgevangen. Besloten werd de opbrengst van bijna alle vroegere gemene middelen over de burgers om te slaan, en voor die omslag tijdelijk een speciale ontvanger aan te stellen. Bijna net zo problematisch was de situatie rond de kraan: toen de pachtersrellen eenmaal op gang gekomen waren, weigerden de wijnkopers voor het gebruik ervan te betalen. Daar nam het ambachtsbestuur gauw maatregelen tegen, maar aan de verpachting van deze dienst kwam voorlopig wél een einde.

Na het oproer zouden de accijnzen niet meer verpacht worden, maar een goed apparaat van belastingcollecteurs was er ook niet meteen, en die impasse is merkbaar aan de lijsten van 1749. Er komt een speciale categorie 'bedieningen, die door de afschaffing der pagten in 't geheel zijn gecesseert en geextinqueert' op voor. Het gaat om: de collecteur van het veergeld van het Delftse wagenveer, om de roeier (inhoudsmeter vaten) van stads en landswege van de brandewijnen, van stadswege van de koele wijnen en van alle vaten koele wijn en van stads en 's lands bieren, die overigens nog wel werkzaam was als pijlder van de uitheemse en buitengebrouwen bieren, om twee klerken van de pachters van de stads- en 's lands imposten, een assistent voor de opschrijving van het zout-, hoorn-, oor- (op paarden), karossen- en tabaksgeld, om de priseerder van het beestiaal (op vlees)

en om de pijlder van het zout, de zeep en de boter. Aan hun werkzaamheden was tijdelijk geen behoefte meer, maar nog wel actief waren de ambtenaren die bestemmingsheffingen inzamelden: de collecteur van het straatgeld, de twee collecteurs van het vuilnisgeld, en hun twee collega's van het klapgeld. Ook de collectrice van de vleeshal en de pensbanken, de collectrice van de zeevismarkt, de collecteur van 's lands recht op de zalm en steur en de collecteur van het maalloon en de korenbelasting waren nog aan het werk. De collecteur van het as- en straatgeld, die voor de Rekenkamer werkzaam was in het district van de grafelijkheid, bleef eveneens in functie, maar een collectrice van het veergeld van het Leidse, Haarlemse en Amsterdamse veer die door Gecommitteerde Raden -het dagelijks bestuur van het gewest Holland- werd benoemd, verloor door het afschaffen van de verpachting haar werk.

Deze laatste collectrice was een voorbeeld van een gewestelijke functionaris die in Den Haag belasting inde. Het ambachtsbestuur had met verscheidene van dergelijke lieden te maken, maar het had wel enige invloed op hun benoeming, zodat het hier niet helemaal ging om personeelsleden van een andere overheidsinstelling. In 1749 mocht het bijvoorbeeld kandidaten voordragen voor vacante deurwaardersfuncties van de gemene-landsmiddelen. Ook de collecteur van de accijns op de tabak, de grove waren, de rondemaat en de inkomende granen werd in 1748 door het ambachtsbestuur genomineerd. Grote ruzie was er echter een jaar eerder ontstaan rond de aanstelling van een nieuwe opziener van de vleeshal. Gecommitteerde Raden waren van mening dat deze functionaris die door de pachters werd betaald, dus uit de gemene middelen werd bezoldigd, en daarmee onder hun competentie viel. Bij de twee vorige gelegenheden hadden zij de benoeming ook gedaan. Het ambachtsbestuur zag niet in waarom Den Haag niet net als elke andere stad de opzichter van zijn eigen vleeshal zou mogen benoemen. Besloten werd de stadhouder om arbitrage te vragen.

Met de voorgaande opsomming hebben we natuurlijk lang niet iedereen besproken die zich met belastingheffing en -inning bezighield in Den Haag. Voor de taxatie van de belastingschuld van de individuele Hagenaar werd bijvoorbeeld veel en divers personeel ingezet, en daarbij ging het lang niet altijd om overheidsfunctionarissen. De bestuurtjes van de buurten waarin Hagenaars zichzelf verdeelden, werden soms eveneens voor dat doel gebruikt. Datzelfde gold voor de officieren van de schutterij. Ook particuliere ondernemers speelden een rol, als belastingpachter natuurlijk, maar het kwam

daarnaast voor dat een bedrijfstak erin slaagde als collectief een accijns te pachten. Bovendien waren er in de sector 'handel en verkeer' veel beambten werkzaam met een controlerende en regulerende functie: turftonsters, wijnroeiers, meters van de zilversmidskolen¹², de opziener van de Vleeshal die we net al tegen zijn gekomen, en wat dies meer zij. Meestal hadden deze lieden ook -en vaak voornamelijk- fiscale taken.

OPENBARE ORDE EN VEILIGHEID

Rechtspraak, alsmede het opsporen en bestraffen van misdaden, valt niet binnen Raadschelders' bestuurssectoren. Het wordt daarom in het volgende hoofdstuk door Jori Zijlmans apart aan de orde gesteld. Openbare ordehandhaving is bij Raadschelders echter een eigen sector. Zoals eerder is opgemerkt, hadden Hof en ambachtsbestuur er ieder hun eigen politiemacht voor. Dat van het ambachtsbestuur telde in 1749 zes man. Het viel onder de baljuw en twee substituut-schouten, van wie er één speciaal voor Scheveningen was. De ander, die in het dorp Den Haag werkzaam was, was tevens cipier en conciërge van het tuchthuis en onderhavenmeester. De twaalf dienders over wie het Hof in 1749 beschikte, vielen onder de 'drossaard van den Hove'. Uiteraard waren deze kleine politiekorpsjes onvoldoende om de openbare orde en veiligheid in Den Haag te garanderen. Ze waren meer bedoeld voor het verrichten van arrestaties, en daarom werden ze 's nachts aangevuld met 'klapwakers', die met een ratel rondgingen. Hun korpsje telde 24 man plus zeven noodklapwakers, en viel onder een eigen commissaris. Het kwam vooral ten laste van het ambachtsbestuur, sinds de Sociëteitssubsidie voor de klapwakers was afgeschaft. Daarnaast was er een torenwachter, die vanaf de Sint Jacobstoren waakte tegen brand en ander onheil. Natuurlijk was ook dat niet genoeg om de orde te bewaren in een plaats die in het midden van de achttiende eeuw bijna 40.000 inwoners telde. Nu waren er ook twee schutterijen die daarbij behulpzaam waren: een voor de hofkant en een voor de dorpskant van Den Haag. De hofschutterij, de Sint Jorisbroederschap, had zich in het midden van de achttiende eeuw ontwikkeld tot een deftige herensociëteit. Een politieke functie had ze allang niet meer. De Sint Sebastiaansbroederschap waakte 's nachts echter wel degelijk. Zij bestond uit zes vendels met een totale sterkte van 1800 man, waarvan de officieren, drilmeeester, knechts en tamboers voorkamen op de ambtenlijst van 1749. De schutters zelf, burgerdienstplichtigen, komen we er niet op tegen.

Hoe betrouwbaar was deze uit burgers samengestelde politiemacht nu? De gebeurtenissen van 1748 laten zien dat het ambachtsbestuur niet onvoorwaardelijk op hun loyaliteit kon rekenen. Op 17 juni van dat jaar werd het huis van pachter Van Spijk door plundersaars aangetast. De schutterij was tegen de boosdoeners in het geweer gekomen, maar op de krijgsraad die de ochtend erna werd belegd eisten ze wel versterkt te worden door het garnizoen, door soldaten van het staatsleger dus, die direct onder het commando van de stadhouder vielen. Willem IV bleek inderdaad bereid zijn soldaten in Den Haag in te zetten, en keurde ook de waarschuwing goed die de magistraat in de stad aan liet plakken, waarin werd aangekondigd dat van nu af aan geweld met geweld gekeerd zou worden. Diezelfde avond werd er gevochten bij het huis van pachter Van Spijk, waarbij doden en gewonden vielen. Op 19 juni 's ochtends vond er een confrontatie plaats bij het huis van pachter Franke, en nu bleek de grens aan de gehoorzaamheid van de schutters in zicht te komen. Het leger moest de huizen van de pachters maar beschermen, vonden ze. Huizen van andere burgers zouden de schutters nog wel verdedigen. Plundersaars arresteren zat er in de dagen die volgden ook niet in. Zonder medewerking van de schutterij was het ambachtsbestuur daar absoluut niet toe in staat. Op 22 juni kwam er bovendien een rekest van de schutterij binnen, waarmee afschaffing van de verpachtingen werd geëist. In Haarlem was dat immers ook pas gebeurd, en die beslissing was gepubliceerd. Het ambachtsbestuur ging niet graag op deze eis in. Die avond zouden immers de ambachtslieden hun loon ontvangen. Vervolgens zouden ze de bakkers wel eens brood kunnen afeisen zonder de accijns te betalen, wat de bakkers dan niet zouden durven weigeren. Besloten werd nog even met de inning van de accijnzen door te gaan, en eventuele oproerlingen toch maar op te pakken. Binnen 24 uur werden immers de prinselijke dragonders en het regiment gardes te voet en te paard verwacht.

Dergelijke militairen, soldaten van het Staatse leger, waren in Den Haag geen ongebruikelijke verschijning. Het was immers garnizoensstad, dus er waren meestal troepen gelegerd. In de regel vonden die zelf een woonplaats, maar voor de troepen die in 1748 in Den Haag samengetrokken werden, moesten al gauw barakken gebouwd worden. Hun gedrag gaf namelijk te veel overlast. Vuilnislieden die de mest onder de Uilebomen ophaalden werden bijvoorbeeld door hen bedreigd en mishandeld. Ook voor de paarden moest iets bedacht worden: in 1749 bleek dat de Haagse huurkoetsiers bijna bezweken onder de last die de huisvesting van de die-

ren veroorzaakte. In dat jaar, het jaar van onze momentopname, lagen er een regiment gardes te paard, een regiment dragonders, een regiment Zwitsers, de lijfcompagnie, een compagnie Cent Suisses, en de gardes du corps van de stadhouder. Midden achttiende eeuw ging het volgens regimentsschrijver Liernur op papier om:

In Den Haag gelegerde troepen (de met een * gemerkten horen bij de huistropen van de stadhouder, niet tot het garnizoen)

Naam	Mannen	Paarden
Gardes du corps*	165	174
Cent suisses*	92	
Hellebaardiers*	6	
Gardes dragonders	94	102
Gardes te paard	282	312
Hollandse gardes	1316	
Zwitserse gardes	1200	

Bron: Johan Friederich Liernur, *Memorie boeck of kort onderregt voor een schrijver van het regiment Hollandsche gardes te voet, behelsende het noodsaakelijkste van dien dienst*... Manuscript (S.L.S.N.) 67-70.

Net als de schutterij hielden deze troepen de wacht en patrouilleerden ze. Ze hadden een bijzondere rol bij brandalarm, en leverden een extra inspanning op dagen dat de openbare orde onder druk stond: met nieuwjaar en in de kermisweek. Het ambachtsbestuur was behulpzaam bij de huisvesting van de soldaten, waaraan het meebetaalde. Politieke taken *binnen* het garnizoen werden vervuld door een door de Staten betaalde provoost. De rust binnen de schutterij werd bewaakt door het ambachtsbestuur, dat in 1748 daadwerkelijk orde op zaken moest stellen in het Witte Vendel.

Zoals soldaten politieke taken hadden, zo hadden schutters ook een militaire functie. In principe konden zij ingezet worden bij de verdediging van Den Haag, en in tijd van oorlog zelfs uitgezonden worden. Dat is ook wel eens gebeurd, maar in 1748 behoorde dergelijk optreden al lang tot het verleden. De militaire taken van de schutters waren toen overgenomen door de zogenaamde 'waardgelders', een minder soort soldaten dat in tijden van oorlog tijdelijk in dienst werd genomen om het staande leger van garnizoensdienst te kunnen bevrijden. In 1747-1748 voor het laatst. Toen wierf het ambachtsbestuur tien compagnieën voor de Staten, die bij de Willemstad de Franse opmars moesten helpen stuiten. Het zorgde ook voor hun uitrusting, maar betaalde de compagnieën niet. De kosten van de compagnieën werden namelijk overgenomen door de Sociëteit die ze vervol-

gens aftrok van de gewestelijke belastingen die ze aan de Staten schuldig was. Waardgelders ronselen moet dan ook beschouwd worden als een soort oorlogslening in natura. Een eenvoudige vorm van financiering was het niet: het viel niet mee om deze compagnieën op sterkte te krijgen. Op 28 oktober 1747 hadden ze nog maar 341 man geteld. Dat waren er in mei 1748 weliswaar 672 geworden, maar uitbreiding was alleen maar mogelijk geweest door de Haagse compagnieën uit te breiden met waardgelders uit Delft, Haarlem, Amsterdam en Hoorn, waaraan later nog soldaten uit Medemblik en Purmerend werden toegevoegd. De compagnieën telden maar 228 waardgelders die in Den Haag zelf aangeworven waren. Een populair baantje was dit soort krijgsvaard dienst waarschijnlijk niet, zodat desertie voortdurend op de loer lag. Soms kregen waardgelders ook toestemming van burgemeesters om de dienst te verlaten. Dat gold bijvoorbeeld voor Hendrik Stam, vader van zeven kinderen, en voor twee zoons van Amsterdamse burgers, die werden vrijgelaten nadat ze een geldsom hadden betaald en een plaatsvervanger hadden geregeld. Andere waardgelders waren fysiek niet in staat de dienst te vervullen, die liet het ambachtsbestuur dan maar gaan. Ook kwam het voor dat er soldaten overleden tijdens hun dienstverband, of wegens wangedrag opgesloten moesten worden.

Waardgelders werden geworven door de kapiteins van de compagnieën, die zelf waren aangesteld door de kapitein-generaal, de opperbevelhebber der troepen, maar de eed deden ze aan de Staten van Holland. De soldaten werden geïnspecteerd door hun kolonel, en moesten bovendien door het ambachtsbestuur worden goedgekeurd. Dat zorgde ook voor wapens en uniformen. Een paar jaar nadat de compagnieën waren afgedankt kreeg het toestemming van de Gecommitteerde Raden om deze uitrusting te veilen. Eventuele verliezen zouden de Grootmogenden dan goedmaken. Volgens adjudant Slicher, één van de uitgezonden militairen, was het goed materiaal geweest. Hij had gedurende zijn dienstitijd een geregelde correspondentie onderhouden met Adriaan van Marle, commies van de burgemeesters, om het ambachtsbestuur op de hoogte te houden van de gebeurtenissen in de Willemstad. Niet alleen de wapens, maar ook de waardgelders zelf vielen volgens Slicher in positieve zin op, wanneer ze vergeleken werden met die van Haarlem en Delft. Slicher schreef nog veel meer: over verlies van materiaal en desertie, over ruzies tussen de officieren, en over een epidemie die half augustus 1748 uitbrak in de Willemstad. In ruil voor zijn trouwe rapportage hoopte hij beloond te worden met

een luitenantplaats in een van de staande regimenten. Van Marle moest daartoe zijn voorspraak zijn.

Eerder waren compagnieën waardgelders altijd door de Sociëteit geronseld, voor het eerst in 1629. Militaire activiteiten ontplooiden ze evenwel al sinds 1600. Toen Den Haag dat jaar door de vijand overvallen dreigde te worden, maakte de Sociëteit plannen voor de fortificatie van het dorp. Ook later zouden Sociëteit en ambachtsbestuur zich nog wel eens met de versterking van het dorp bezighouden, maar ook dat was in 1749 al heel lang geleden.

Een rol bij ordehandhaving hadden ook de buurtbesturen, die we hiervoor al tegen zijn gekomen. Tot hun taken hoorde heel beslist het bijleggen van conflicten tussen buurtgenoten, voordat die uit de hand liepen, en helemaal autonoom waren ze dan ook niet. Voor het oprichten van een buurt was toestemming van het ambachtsbestuur nodig, dat in zulke gevallen de buurtbrief opstelde, en de deken en hoofdlieden benoemde. In 1749 ging dat zo bij de bureaus van de Lange Kraanstraat. Waarschijnlijk waren het echter de individuele buurtbewoners die de belangrijkste rol speelden bij het handhaven van de orde. Zij waren het immers die ongeregelheden het eerst opmerkten, en zij waren wel degelijk in staat arrestaties te verrichten wanneer dat moest gebeuren. Was er vervolgens contact met hogere overheden nodig, dan was het het buurtbestuur dat daarvoor zorg droeg.

Om de arrestanten op te bergen had het Hof twee gevangnissen: de 'Voorpoort' (Gevangenpoort) en de 'Kastelenij' van den Hove. Op de lijsten van 1749 komen dan ook een cipier van de Voorpoort, een conciërge van de Kastelenij en een scherprechter voor. Het ambachtsbestuur had een eigen tuchthuis, maar maakte daarnaast gebruik van kamers in het stadhuis voor voorarresten en gijzelingen. Moesten er executies verricht worden, dan gebruikte het daarvoor de beul van Holland, die in Haarlem resideerde. Hij werkte op afspraak en wilde graag ruim van tevoren weten wanneer hij in Den Haag werd verwacht. Zijn loon varieerde, afhankelijk van het soort straf dat hij toe moest passen, maar ook van het aantal gestraften. De beul werd per verrichting betaald, maar leverde kwantumkortingen van 50% voor elke volgende ophanging, onthoofding etc. Het ambachtsbestuur wachtte dan ook vaak met het laten voltrekken van vonnissen totdat het een aantal kandidaten had verzameld.

Afschrikking, moeten we niet vergeten, was óók een mechanisme waarmee de vroegmoderne overheid de orde probeerde te waarborgen. Achttiende-eeuws Holland kende een heel scala aan in het openbaar te voltrek-

ken lijfstraffen, waarmee het publiek duidelijk werd gemaakt dat het zich aan regels had te houden. In Den Haag konden misdadigers worden gezeseld, gebrandmerkt, opgehangen, onthoofd, geradbraakt en gewurgd. Daarnaast waren er niet-lijfstraffelijke sancties als verbanning, te pronk staan op het schavot, opsluiting in het tuchthuis, infaamverklaring, of het publiek om genade moeten smeken. Al dergelijke straffen hadden het effect dat ze de reputatie van de gestrafte voorgoed aantasten, zodat die eigenlijk uit de maatschappij verwijderd werd. Daarnaast werd er in 1749 nog steeds gebruik gemaakt van tortuur: ophanging aan de armen met gewichten aan de voeten, en het gebruik van duim- of scheenschroeven, om bekentenissen los te krijgen.

Controle werd eveneens uitgeoefend door de verschillende kerken. Ook binnen families werd toezicht gehouden. Wanneer dat echt niet baatte, wanneer moeilijk te disciplineren familieleden maar doorgingen met het bezit er door jagen en de reputatie van de familie te grabbel gooien, dan kon hulp van de lokale overheid ingeroepen worden. Het gemeentearchief van Den Haag bevat dan ook heel wat rekestten om confinements, en een paar om deportaties naar de koloniën. In 1747 stond het ambachtsbestuur bijvoorbeeld de opsluiting van Margaretha Dooijewaart toe, die 'zig zoverre in den drank heeft verlopen, dat niet alleen alles daardoor komt te verteeren, maar ook tot spot van een ieder langs straat loopt, en zig bovendien aan een ergerlijk en schandelijk leven overgeeft'.¹³ Het verzoek om confinement kwam van haar zuster, die dienstmeid was bij de onderschout. Leendert Sprankhuijsen, die in Koudekerk in het verbeterhuis zat, vroeg in 1748 juist om opheffing van zijn confinement. Vaak vonden dergelijke opsluitingen plaats in Delft, dat een aantal particuliere beterhuizen kende, die jaarlijks werden geïnspecteerd door het Hof. Ook werd er door het ambachtsbestuur op verzoek opgesloten in het dolhuis.

Vroegmodern Holland is wel eens een 'face-to-face samenleving' genoemd, een maatschappij waarin voor de leden heel veel afhing van hun persoonlijke reputatie. Wie die verspeelde, was eigenlijk maatschappelijk dood. Daardoor kon de overheid de orde handhaven zonder een grote politiemacht in te zetten, maar het mechanisme zorgde er ook voor dat wie (nog) geen reputatie op had kunnen bouwen, het in veel opzichten moeilijk had. In Den Haag betekende het dat vreemden altijd door hun gastheren bij het stadsbestuur aangemeld moesten worden. In de periode die we hier onder de loep nemen, zaten er hiervoor speciale brievenbusjes aan het raadhuis, en twee gevangnissen. Bovendien

Straffen in Den Haag 1738-1811 (ambachtsbestuur)

DOODSTRAF		LIJFSTRAF	
Galg	10	Publieke geseling	175
Rad	4	Brandmerking	27
Zwaard	1	Verminken door	
Verwurging	5	toebrenging van snede	
		in de 'coon'	1
		Geseling 'in heimelijk'	2
		Tepronkstelling	40
BIJKOMENDE STRAFFEN		VERBANNING	
BIJ OPHANGING		Uit Den Haag	191
Vóór het ophangen hand		Uit Holland	406
afkappen	1	Opsluiting	313
Bevestiging van mes aan		Boetes	12
de galg	1	Overig	15
Expositie lijk	4		
BIJKOMENDE STRAFFEN			
BIJ VERWURGING			
Werpen van lijk in zee	1		

Bron: A.J. van Weel, 'De strafvonnissen van de Haagse Vierschaar in de periode 1700-1811', *Jaarboek Die Haghe* (1984) 135-189, aldaar 188-189.

moesten de buurtbesturen geregeld opgeven wie er nieuw in de buurt was komen wonen. En net als overal in Holland werd er actief jacht gemaakt op bedelaars en landlopers. Het tuchthuis was er niet voor niets.

Misdaad en krijgsgeweld waren niet de enige gevaren die de Hagenaars bedreigden. Tot de sector openbare orde en veiligheid hoort ook het waken tegen brand. Aanvankelijk was dat een burgerplicht waaraan in principe iedere Hagenaar een aandeel diende te leveren, maar rond het laatste kwart van de zeventiende eeuw kwam daar verandering in. In 1672 had de Amsterdamse uitvinder Jan van der Heyden een goed bruikbare slangbrandspuit weten te construeren, een uitvinding die na verloop van tijd ook in Den Haag geïntroduceerd zou worden. In 1688 kocht de Sociëteit acht exemplaren, die elk hun eigen brandspuithuisje kregen. Later zou de Sociëteit nog een reserve-spuit aanschaffen, alsmede duizend leren brandemmers en brandhaken en -zeilen. Ze bleef bovendien financieel verantwoordelijk voor haar bezit, maar de brandweerlieden zelf vielen onder het ambachtsbestuur. Dat maakte sinds de introductie van de spuiten gebruik van een plichtbrandweer bestaande uit veertig man personeel per spuit, verdeeld over vier wijken van elk twee brandspuiten. Het viel onder een generaal brandmeester die twintig brandmeesters onder zich had, en beschikte over een betaalde knecht. De brandspuit in Rijswijk, waar Den Haag de lage ambachtsheerlijkheid bezat, werd bovendien door het ambachtsbestuur gesubsidieerd.

Verreweg de grootste sector waarin de lokale overheid actief was, gemeten in aantallen functionarissen, was die van handel en verkeer. In Den Haag was dit bijna helemaal zaak van het ambachtsbestuur. Dat stelde markten in, die het ook reguleerde, en benoemde niet alleen de functionarissen die er toezicht op hielden, maar ook het personeel dat de verschillende goederen uitlaadde, en dat de kwantiteit moesten bewaken. Tenslotte liet het de belasting die over de verschillende producten verschuldigd was, vaststellen en innen.¹⁴ Het aantal functionarissen dat werkzaam was in deze sector is dan ook veel te groot om allemaal te behandelen. Met name in de brandstofvoorziening was hun aantal enorm, neem alleen al de 101 turfdragers. In de meeste gevallen ging het om 'geadmitteerde functionarissen': lieden die door het ambachtsbestuur werden aangesteld, maar niet betaald. Ze kregen van het publiek een vergoeding per verrichting. De relatie die het ambachtsbestuur met dit soort functionarissen onderhield, lijkt daardoor nogal op de manier waarop notarissen tot voor kort werkzaam waren. Hun aantal was door de overheid vastgesteld, de tarieven waartegen ze werkten ook, en vrije vestiging als bijvoorbeeld wijnroeier of turftonster was onmogelijk. Belangstellenden voor een post dienden te wachten tot dat er een plaats vrijkwam, die dan door het ambachtsbestuur werd vergeven. Net als notarissen tegenwoordig verenigden de functionarissen in deze sector zich vaak in 'corporatieve organisaties', die de gemeenschappelijke belangen behartigden.

Niet alleen was het ambachtsbestuur betrokken bij het reguleren van de markten, maar het speelde ook een grote rol bij de veilingen. Daarnaast benoemde het het personeel van de Bank van Lening. Een veel grotere invloed op de Haagse economie oefende het evenwel uit via de gilden. Weliswaar waren dat zelfstandige corporaties, en komt er niet een gildefunctionaris voor op de loonlijst van het ambachtsbestuur, maar de gildebesturen werden wel door de magistraat gekozen uit een voordracht die het gilde deed. Zonder toestemming en medewerking van het stadhuis konden deze organisaties überhaupt niet veel. Toen de Haagse pruikmakers in 1748 een eigen gilde wilden oprichten, zodat ze bescherming zouden genieten tegen lieden die pruiken importeerden en langs de deuren uitventen, hadden ze daar dan ook toestemming van het ambachtsbestuur voor nodig. Dat stelde de gildebrief op en benoemde de deken en hoofdlieden. Precies zo verliep de heroprichting van het borduurwerkersgilde het jaar daarop, maar

de bloemisten en tuiniers, die om soortgelijke redenen om de oprichting van een eigen gilde vroegen, kregen nul op het rekest. Zo verging het ook de steenhouwers, die in 1749 jaar probeerden zich van het metselaarsgilde af te scheiden. Wilden gilden nieuwe regels afkondigen, of werden ze met problemen geconfronteerd waartegen van hogerhand maatregelen genomen moesten worden, dan konden ze evenmin om het ambachtsbestuur heen. Dat gold voor de apothekers die in 1749 hun aantal tot zestien à achttien beperkt wilden hebben, en tevens protesteerden tegen het toelaten van vreemde apothekers die niet eerst drie jaar in Den Haag gewerkt hadden. Het ging ook op voor het Adamsgilde (tuinlieden, groenten- en vruchtenverkopers, kruidenwinkeliers en drogisten) dat om een keur vroeg tegen het binnenbrengen van aardbeien in te kleine potten en van asperges in te dunne bosjes. De deken en hoofdlieden van het groene of Spaanse stoelenmakers- alsmede spinnewielmakersgilde lieten het ambachtsbestuur bepalen, dat hun gilde-meesters geen werk meer mochten uitbesteden aan knechts die buiten hun bedrijfjes werkten. Soms trad het ambachtsbestuur op aandrang van andere instellingen op: een conceptkeur van de raden en generaal-meesters van de munt, die protesteerden tegen allerlei onregelmatigheden begaan door Haagse zilversmeden, werd ongewijzigd ingevoerd, en opgestuurd naar de zilversmeden en zwaardvegers. In andere gevallen was het een zwaarwegend maatschappelijk belang dat dwong tot direct ingrijpen. Zo zette het ambachtsbestuur de Haagse broodprijs.

Verder moest het ambachtsbestuur geschillen tussen gilden bijleggen. In 1748 bepaalde het dat zwaardvegers geen zilverwerk mochten verkopen dat niet direct bij hun werk hoorde, om het zilversmidgilde geen concurrentie aan te doen. Datzelfde jaar legde het een geschil tussen het goud- en zilversmidgilde en de galanteriewinkeliers bij. De vele geschillen die binnen het zilversmidgilde zelf heersten, zouden voortaan bijgelegd worden door een door het ambachtsbestuur ingestelde commissie, bestaande uit de deken, de twee keurmeesters en vier door deken en keurmeesters voorgedragen zilversmeden. Omdat de regels van tijd tot tijd werden uitgebreid, moest het ambachtsbestuur af en toe de gildebrieven aanpassen. In 1749 kregen het schoenmakers- en het knoopmakersgilde een nieuwe gildebrief; de brief van het wijnkopersgilde werd dat jaar uitgebreid.

In enkele gevallen reguleerde het ambachtsbestuur een bedrijfstak, zonder dat het een gilde instelde. Dat gold bijvoorbeeld voor de huurknechten voor vreemde-

lingen, die we op de lijst van ambten van 1749 tegenkomen. Deze lieden, die voor vreemdelingen werkten die in herbergen verbleven, klaagden in 1748 dat niet-Hagenaars, Franse deserteurs vooral, zich in de herbergen hadden ingedrongen en hun het werk afhandig maakten. Bijkomende problemen waren dat deze lieden wel eens diefstallen pleegden - een opmerking die wel vaker door bedrijfsvoerders werd gemaakt wanneer ze regulering van hun bedrijfstak vroegen - en dat ze bovendien nalieten hun tijdelijke meesters bij de herbergiers aan te geven, wanneer het vermoeden gerechtvaardigd was dat die zonder te betalen wilden vertrekken. Het ambachtsbestuur bepaalde een maximum aantal huurknechts, stelde een instructie op, benoemde een commissaris en een deken en hoofdlieden, maar stichtte geen gilde. Toelating tot het huurknechtsberoep zou dus door het ambachtsbestuur zelf gebeuren, niet door een gilde. Net zo zat dat bij de grossiers en kleine kramers van zout, zeep, koffie, thee, chocolade, en de koffiehuishouders. Het ambachtsbestuur besloot in 1749, op initiatief van de Staten, dat deze middenstanders van nu af aan geadmiteerd moesten worden. Lijsten van opengevallen plaatsen moesten voortaan jaarlijks ingeleverd worden door het winkeliers- en het warmoezeniersgilde. Nieuw opgerichte bedrijven hadden bovendien octrooi nodig. Dat gold voor de meebrouwerij, die Den Haag in 1749 kreeg, en voor de troep Franse komedianten die dat jaar toestemming vroeg om te mogen optreden. Het gold ook voor de verhuurder van draagstoelen die eind 1747 zijn bedrijf was begonnen. Net als de huurknechts komen we hem op de ambtenlijst van 1749 tegen. In tegenstelling tot gildeleden werden deze bedrijfsvoerders immers direct door het ambachtsbestuur toegelaten; iets dat ook gold voor bijvoorbeeld Anthoni de Groot, die de Haagse kranten drukte en verzond, voor de acht makelaars en voor nog vele anderen.

Na het afschaffen van de belastingverpachtingen kwam er verandering in de manier waarop bedrijfsvoerders als gildelig geregistreerd werden. Het verdwijnen van de accijnzen had een tijdlang geleid tot het op grote schaal niet naleven van alle bepalingen die de plakkaten op de inning van deze belastingen bevatten. Toen besloten werd de accijnzen voortaan te collecteren, was het nodig om ook aan alle misbruiken die door afschaffing ontstaan waren, een einde te maken. Aanvankelijk was het plan om ieder jaar elke Hollandse bedrijfsvoerder een eed op naleving van de plakkaten te laten afleggen, maar dit stuitte al gauw op praktische problemen. In 1751 besloten de Staten van Holland daarom iedereen die een bedrijf begon, de eed te laten afleggen, wat bete-

kende dat het voortaan de lokale besturen waren die dergelijke lieden registreerden, niet langer de gilden.

Het vervoer van en naar Den Haag was ook zaak van het ambachtsbestuur. Het stelde regels op en functionarissen aan. Wie werkzaam was in deze bedrijfstak was namelijk eveneens geadmiteerd, en werkte dus tegen ongeveer dezelfde voorwaarden als het personeel dat rond de markten actief was, of als de huurknechts: zonder toestemming van het ambachtsbestuur werd niemand veerschipper, en tegen andere tarieven dan de vastgestelde werken zat er evenmin in. Eigenaardig genoeg vormden huurkoetsiers en schippers die door het ambachtsbestuur toegelaten werden, toch een eigen gilde. 'Verkeer' maakte een omvangrijk deel van de sector uit. Er vielen onder andere de 39 huurkoetsiers, de zestien wagenaars van het grote en de 25 van het kleine wagenveer onder, en de twaalf ondernemers die chaise en paard verhuurden; met de functionarissen die toezicht op deze bedrijfsvoerders uitoefenden. Te water was de activiteit zonodig nog groter. Niet alleen moesten er tollen worden geïnd, waarvoor tollenaars, boomsluiters etc. benodigd waren, en bezat het ambachtsbestuur een eigen jacht, maar ook waren er tal van vaste, nauwkeurig gereguleerde goederen- en personenvervoerders die voeren op omliggende steden. Om toch maar een indruk te geven, de ambtenlijst van 1749 maakt melding van: drie bierschuiten van Den Haag op Delft, zes marktschippers op Amsterdam, vier marktschippers op Rotterdam, een marktschipper op Utrecht, een marktschipper op Delft, een marktschipper op Leiden, een marktschipper op Haarlem, en een marktschipper op Schiedam en Vlaardingens. Voor het vervoer van en naar de schuiten waren er kruiers van het Leidse en Delftse veer, de kruier van de Maassluisse schuit tevens bestelder van de oesters, de bestelder van de goederen van de Friese marktschepen, en de kruier van de aardappelen. Het personenvervoer telde vijf veerschippers op Leiden met hun knechts en noodhulpen, negen veerschippers op Delft met personeel dito, en een schoonmaker van het Delftse schuiteveer. Dan waren er nog vijftien trekkers van de particuliere schepen en schuiten en een schipper van een gepermitteerd speeljachtje.

Ook met verder weg gelegen plaatsen was Den Haag verbonden. Het ambachtsbestuur stelde daarom buitenveerschippers aan op: Breda, de Willemstad en Zevenbergen; Middelburg; Den Bosch; Bergen op Zoom en Tholen; Nijmegen, Bommel en Tiel; Arnhem; Den Briel; Dordrecht; Heusden, Gorinchem en Woudrichem; Leerdam; Oudewater; Geertruidenberg; Vianen en Ameide; Leeuwarden; en Grave. Tenslotte waren er nog

buitenschippers die niet onder Den Haag vielen, maar onder de steden waar ze op voeren: Groningen; Rijnberk (Rheinberg in Duitsland); Schoonhoven; Kampen en Zwolle; Zutphen; Goes; Alkmaar; en Culemborg. Het veer van Den Haag en Delft op Antwerpen en Brussel viel onder Delft.

Wanneer er iets misging bij het vervoer trad het ambachtsbestuur op. Dat gebeurde in 1749 toen de regeerders van de stad Delft klaagden over wangedrag van Haagse veerschippers die, toen een schuit te vol met goederen geladen was om alle passagiers mee te nemen, geen tweede ingezet hadden. Wilden de veerschippers veranderingen aanbrengen in hun werkzaamheden, dan hadden ze het ambachtsbestuur eveneens nodig. De marktschipper die in 1748 niet alleen op Bergen op Zoom, maar ook op Tholen wilde varen, moest daar toestemming voor vragen.

Naast personen en goederen moest ook post vervoerd worden. In de manier waarop dat vervoer geregeld was, waren in 1749 juist grote veranderingen opgetreden. Vanouds was dat gevallen onder door het ambachtsbestuur aangestelde postmeesters, maar de volksbewegingen van 1748 hadden ook dat onmogelijk gemaakt. In 1749 waren deze functies vervolgens in handen gekomen van de Staten, zodat het ambachtsbestuur ze op de ambtenlijst als memoriepost opvoerde.

Nu was het niet alleen het ambachtsbestuur dat actief was in de sector handel en verkeer, ook de Gecommitteerde Raden beschikten over personeel dat behulpzaam was bij de inning van de gewestelijke accijnzen. In 1749 was het overigens werkeloos geworden wegens het afschaffen van de verpachtingen. Het ging hierbij vooral om de wijn- en bierimpost, en de korenaccijnzen. Omdat er ook op het Binnenhof veilingen plaatsvonden, niet slechts op het territorium van het ambachtsbestuur, benoemde de Rekenkamer bovendien een 'boekhouder van de auctiën op de zaal'.

OPENBARE WERKEN

Net als 'handel en verkeer' was de sector openbare werken vooral een zaak van het ambachtsbestuur. De opperfabriek en havenmeester, de controleur van de metsel-, timmer- en aardewerken en zijn assistent, de controleur van de Grote Kerk, de onderaannemer en de vijf rooi-meesters waren in zijn dienst. Behalve deze specialisten, bedoeld om toezicht te houden op de (arbeid aan de) openbare gebouwen in Den Haag, beschikte het in 1749 niet over eigen technisch personeel. Bouw en onder-

houd werden namelijk uitgevoerd door aannemers. Nu werkten die soms aan werk dat was aanbesteed, maar het kon ook wel voorkomen dat ze zich ontwikkelden tot vaste leverancier of uitvoerder van het ambachtsbestuur, en tegen een min of meer vaste prijs per jaar werkten. In dergelijke gevallen ontwikkelden ze geleidelijk iets dat op een vast dienstverband begon te lijken.

Voor bouw- en onderhoud van de hofgebouwen was de Rekenkamer verantwoordelijk, die dus over een eigen 'controleur van de werken ten Hove' beschikte. Ook de Sociëteit had een eigen controleur.

Onder de sector openbare werken valt ook de stadsreiniging. We hebben het dan over: de schoonmaakster van de straat, de zes schoorsteenvegers, de twintig nachtwerkers met hun commissaris die de privaten leegden, en de rijder met de waterkar. Die laatste taak werd aanvankelijk uitgeoefend door een functionaris van de Sociëteit die 's zomers met een wagentje rondreed om de straten te begieten tegen stof, maar was in 1749 al lang aanbesteed. De Sociëteit bemoeide zich toen vooral met de straatverlichting. In 1669 was Amsterdam voorzien van een nieuw type straatlantaren, dat beter brandde dan de bestaande modellen. Het was alweer een uitvinding van Jan van der Heyden. Omdat Den Haag ook zulke lantarens moest krijgen, betaalde de Sociëteit de uitvinder in 1673 voor een plan om er het dorp mee te voorzien. In 1679 begon de plaatsing van honderd koperen lantarens op drie meter hoge palen. In 1749 waren dat er natuurlijk veel meer geworden. Ook het model was veranderd: het ging nu om blikken lantarens, want koper werd nogal eens gestolen. Op de Vijverberg en het Voorhout had de Sociëteit inmiddels chiquere 'glazen kloklantarens' laten plaatsen. Het oliemagazijn, waar de brandstof voor de lantarens werd bewaard, bevond zich aan de muur van de Vijver. Het ging om raapolie, 's winters gemengd met lijnzaadolie tegen bevriezen. De lantarens zelf hadden ook reservoirtjes, waarin genoeg olie gedaan kon worden voor honderd branduren. Het vulen en aansteken van al die lantarens was een flinke klus, waarvoor aardig wat personeel in dienst moest zijn. In 1749 beschikte de Sociëteit dan ook over twaalf vulders en aanstekers van de lantarens en 24 aanstekers van de lantarens die niet tegelijkertijd vulder waren. Ze stonden onder gezag van een speciale controleur.

Belangrijker dan openbare werken, was misschien het toezicht dat de overheid hield op de werkzaamheden van particulieren. Dat het ambachtsbestuur rooi-meesters in dienst had, is hierboven al gebleken. Het verleende ook vergunningen voor allerlei bouwwerkzaamheden. Datzelfde gold voor de Rekenkamer, dat

immers bevoegd was in het eigen deel van het dorp. Natuurlijk liet het ambachtsbestuur ook zelf werken uitvoeren; in 1748 bijvoorbeeld de bestrating van een stuk van de weg van de Laan van Nieuw Oostindië tot aan het Huis ten Bosch. Het initiatief in dezen was genomen door stadhouder Willem IV, die zich in deze tijd juist in Den Haag gevestigd had.

GEZONDHEIDS- EN MAATSCHAPPELIJKE ZORG

Het Hof van Holland beschikte over een eigen dokter, chirurgijn, en apotheker om de gevangenen op de Voorpoort bij te staan, en om lijkschouwingen te verrichten. De grootste inspanning werd echter ook in de sector gezondheids- en maatschappelijke zorg door het ambachtsbestuur geleverd. Het zag toe op Den Haags apothek, die in 1749 net was opgericht om medicijnen aan de armen te leveren, en had daartoe twee speciale inspecteurs in dienst. Daarnaast benoemde het de apotheker en zijn gezin. Apotheker werd in 1749 Pieter Chataigné, die daarvoor werkzaam was geweest in het veldhospitaal, op een vast salaris, en een instructie van het ambachtsbestuur. Hij kwam dus van buiten het gildensysteem dat in Den Haag voor deze beroepsgroep gold. Hoewel het hem verboden was een eigen apothek te beginnen naast de stadsapothek, zou hij wel de meesterproef moeten doen en in het gilde komen, als hem dat gevraagd zou worden. De twee apothekers die vóór 1749 de leverantie voor de medicijnen aan de armen verzorgden, en door deze benoeming dus inkomsten verloor, kregen ter compensatie een jaarlijkse uitkering.

Niet alleen in medicijnen, ook in de medische zorg zelf werd voorzien. Het ambachtsbestuur stelde vier stadsdokters aan, die de armen kosteloos van medische bijstand voorzagen, en benoemde medici bij een aantal van de sociale instellingen die Den Haag kende: het Weeshuis, het Pest- en Dolhuis, het Leprooshuis, het Armhuis, het Heilige Geesthofje, het Sacramentsgasthuis en het Nicolaasgasthuis. Daarnaast betaalde het vier stadschirurgijns, die ook in een aantal van de sociale instellingen actief waren, een stadsbreukmeester, een stadsclisteester, vier stads vroedvrouwen, en een stads vroedmeester die toezicht op deze dames uitoefende. Tenslotte had het een arts voor de justitie en een dokter van het tuchthuis in dienst.

Sociale zorg verliep via instellingen die onder gezag van hun eigen regenten stonden. De kerkmeesters, weesmeesters, heilige geestmeesters, leproosmeesters, en de buitenvaders en –moeders van het burgerwees-

huis werden in de hier beschreven periode door het ambachtsbestuur genomineerd, maar gekozen door de stadhouder. De regenten van het sacramentsgasthuis en het pest- en dolhuis werden echter wel door het ambachtsbestuur aangesteld, al komen we hen niet tegen op de lijsten van 1749. In bijna al deze colleges was de ambachtsregering zwaar vertegenwoordigd, maar dat betekende niet dat het direct benoemingen deed in de instellingen die er door werden bestuurd. Weliswaar stelde het de rentmeester van het Heilige Geesthofje aan, alsmede die van het Pest- en Dolhuis, het Weeshuis, het Leprooshuis en het Sacramentsgasthuis, en de rentmeester van het oortjesgeld (een belasting voor de gasthuizen), maar andere functionarissen in die instellingen werden door hun eigen regenten benoemd. Bovendien waren er vijf particuliere hofjes -overigens opvallend weinig voor een plaats met de omvang van Den Haag- en instellingen van religieuze dissenters, waarover het ambachtsbestuur sowieso niets te zeggen had. Het stelde in 1749 zekerheidshalve wel een speciale lijst op van de functionarissen die daar werkzaam waren.

De Sociëteit had zich rond 1749 eigenlijk tot op grote hoogte teruggetrokken uit de medische en sociale zorg. Het subsidieerde nog wel een vroedvrouw en verleende pensioenen aan weduwen waarmee het op een of andere manier een relatie had, maar vergeleken met vroeger was dat niet veel. In tijden van pest had ze namelijk eerder gezorgd voor speciale pestartsen, -chirurgijns en -vroedvrouwen. Ook had ze medicijnen verstrekt wanneer de gevreesde ziekte heerste. Maar de pest was midden achttiende eeuw allang uitgewoed in Holland.

Daarnaast was de Sociëteit, als elke Hollandse overheid, vroeger betrokken geweest bij het verlenen van aalmoezen die soms structurelere vormen aannamen, had ze subsidies verleend aan gereformeerde gemeenten buiten het ambacht die kerken wilden bouwen, en ondersteuning geboden aan buitenlandse geloofsgenoten die onder krijgsgeweld of verjaging te lijden hadden gehad. Nog steeds stond ze het ambachtsbestuur af en toe bij, bij het op gang houden van de diaconie, die de eigenlijke armenzorg deed. Omdat niet alleen behoeftige lidmaten, maar ook anderen een beroep op deze instelling deden, en het armoedeprobleem in Den Haag groot was, viel daar moeilijk aan te ontkomen. Ook in 1749 waren de steeds ernstiger financiële problemen waarin de diaconie raakte merkbaar. Op 19 augustus van dat jaar kreeg ze een subsidie van 2000 gulden van het ambachtsbestuur omdat anders de bedeling niet meer op gang te houden was. 18 November bracht het nieuws dat de diaconie gedwongen zou zijn een aantal van de

obligaties te verkopen, die het kapitaal leverden waarvan ze uitkeringen deed. De hoge kosten van de bedeling en de schulden van de instelling lieten geen andere uitweg open. Het ambachtsbestuur gaf toestemming maar maakte zich wel grote zorgen. Het vroeg de diaconie te bezuinigen, opdat het niet zou worden 'gechargeert met een last, die 's Haags kas met geen mogelijkheid zoude kunnen supporteren'.¹⁵ Met dergelijke vermaningen was het almaar groeiende armenprobleem in Den Haag uiteraard niet opgelost. Zo'n twee decennia later zou de uitweg dan ook gezocht worden in de instelling van een apart burgerlijk armbestuur, en in een aantal nieuwe bestemmingsheffingen. Andere liefdadige instellingen waren midden achttiende eeuw overigens eveneens in de problemen gekomen, het Sacramentsgasthuis moest in 1749 5000 gulden van het ambachtsbestuur lenen, het Dol- en Pesthuis 2000, en het Heilige Geesthofje had 3000 gulden nodig om de sociale zorg op gang te houden.

Voor lieden die vreesden dat hun nabestaanden mogelijk ooit een beroep op de bedeling zouden moeten doen, was er dus reden tot zorg; reden ook om te proberen via eigen initiatief iets van sociale zekerheid te organiseren. Zulk initiatief nam wel eens de vorm aan van onderlinge verzekeringen. Schuttersofficieren, bijvoorbeeld, richtten gezamenlijk een fonds op waaruit hun weduwen zouden worden onderhouden. Voor het oprichten van dergelijke verzekeringen was toestemming van het ambachtsbestuur nodig, dat ook de reglementen goed moest keuren. In 1749 gaf ze toestemming voor de oprichting van twee onderlinges: een voor honderd onderofficieren en rotsgezellen van de schutterij, een ander voor honderd 'officianten' en burgers van Den Haag. De huurknechts mochten dat jaar een 'bus' oprichten, ook een soort onderlinge verzekering.

KERK

Tijdens de Republiek onderhielden de overheid en de publieke kerk nauwe betrekkingen. 'De kerk' is daarom op te vatten als een aparte sector waarbinnen de lokale overheid activiteiten ontplooidde. Weliswaar beriep de lokale overheid geen dominees, dat deed de grote kerkenraad bestaande uit predikanten, ouderlingen en diaconen, maar in die kerkenraad zaten in Den Haag altijd leden van de lokale besturen. Bovendien was de beroepsprocedure heel ingewikkeld, en bij elk van de vele stappen waaruit ze bestond hadden ambachtsbestuur en Hof van Holland de mogelijkheid invloed uit te oefenen

door toestemming te weigeren. De bezoldiging van predikanten kwam evenmin van de lokale overheid, maar van het gewest via het geestelijk kantoor te Delft. Dominees kregen in Den Haag echter wel vaste aanvullingen op hun traktement van de vele bestuurscolleges die zich met het geestelijk leven bemoeiden. De Sociëteit deed in 1749 bijvoorbeeld betalingen aan de elf predikanten van de Nederduits Gereformeerde, de Engels Gereformeerde, en de Hoogduits Gereformeerde gemeente, aan vier Waalse predikanten, en aan de dominee van Scheveningen. Daarnaast betaalde ze zes weduwenpensioenen aan echtgenotes van overleden Nederduits gereformeerde dominees. Een Waalse predikantsweduwe kreeg ook wat, maar een vast weduwenpensioen voor Engelse en Waalse predikantsweduwen zou de Sociëteit pas een jaar later betalen.

Andere Haagse bestuurscolleges deden soortgelijke betalingen. Daarnaast besteedden Den Haags lokale besturen geld aan het salariëren van functionarissen die geestelijke nevenberoepen vervulden. Zo betaalde de Sociëteit krankbezoekers en catechiseermeesters. Het grootste gedeelte van haar activiteiten in deze sector vond evenwel plaats rond de Nieuwe Kerk, die ze zelf had laten bouwen. Daar benoemde en bezoldigde ze de rentmeester, de koster, de comptoirknecht en de klokkenluiders en doodgravers. Ook de voorlezer en de organist van deze kerk werden door de Sociëteit aangesteld, evenals de stoelenzetters, de vuurstooksters en de oppassers aan de banken en deuren. Voor het handhaven van de orde tijdens de dienst werden bovendien de politieagenten van Hof en ambachtsbestuur ingezet. Toen de begraafplaats rond de Nieuwe Kerk door nieuwbouw ingesloten werd, zodat begraven er onwenselijk was geworden, liet de Sociëteit een nieuwe begraafplaats aanleggen: het in 1716 gestichte Noorderkerkhof. Vervolgens zou ze er de koster en doodgraver van benoemen.

Het ambachtsbestuur benoemde de negen begrafenisbidders, de oppasser van de Nederduitse kerkenraad, de knecht van de korencommissie voor de Nederduitse armen, twaalf catechiseermeesters, vier catechiseermeesteressen en twee krankbezoekers, waarvan er een tevens voorlezer van het tuchthuis en catechiseerder was, terwijl de ander betrokken was bij de godsdienstoefeningen in het Pest- en Dolhuis. Bovendien mocht het een bursaal in het college der theologie in Leiden benoemen. Uit de ambtenlijst blijkt echter zonneklaar dat de bulk van het personeel van het ambachtsbestuur in deze sector werkzaam was in de Grote Kerk. Daar werden alle functionarissen in geestelijke nevenberoepen

door het ambachtsbestuur aangesteld. Ze vormden een apparaat dat nog veel groter was dan dat van de Nieuwe Kerk. Ook het personeel van de Hoogduitse Kerk werd door het ambachtsbestuur benoemd. Studie van de ambtenlijsten leert ons verder dat ook de hofkant van het dorp een flinke rol speelde in deze sector, het ging hier beslist niet om een exclusieve taak van ambachtsbestuur en Sociëteit. Zo stelden de Staten het personeel van de Kloosterkerk aan, alsmede de rentmeester van de goederen van de predikheren in Den Haag en de rentmeester van de kerk van Loosduinen. In hun functie van rechtsopvolgers van de opgeheven Grafelijkheids Rekenkamer benoemden ze daarnaast het personeel van de Waalse Kerk en de klokkensteller van de Hof- en Kloosterkerkklokken. Tenslotte werd er blijkens de rekeningen geld besteed aan subsidie van noodlijdende gemeenten elders.

Nu leren rekeningen en ambtenlijsten ons lang niet alles over de relatie tussen kerk en lokale overheid tijdens de Republiek. Naast benoemingen en betalingen waren er immers veel meer raakpunten. Bladeren door de resoluties van het ambachtsbestuur helpt om een tipje van de sluier op te lichten. Op 17 november 1747 klaagde de kerkenraad over het venten met goederen op straat op zondag, en over het publiekelijk misbruiken van Gods naam. Het ambachtsbestuur zegde toe er tegen op te treden. Zo'n anderhalve maand eerder had de kerkenraad geprotesteerd tegen het 's zondags zingen en dansen in herbergen aan het Bezuidenhout. De baljuw bleek er echter al actie tegen te ondernemen. Een half jaar later vroeg hij opnieuw om dergelijke maatregelen, maar nu wilde het ook dat er opgetreden werd tegen kermisvermaak. Na enige onenigheid tussen Hof en ambachtsbestuur liet men de zaak op zijn beloop, omdat de inwoners al te veel koopwaar hadden ingeslagen, en er al te veel buitenlui het dorp waren binnengekomen. De kerkenraad probeerde via de lokale besturen invloed uit te oefenen op dat deel van het maatschappelijk reilen en zeilen dat haar de meeste zorgen baarde, dat is wat uit deze korte passages in de resolutieboeken naar voren komt. Wegens Den Haags dubbele magistratuur was daar ook altijd medewerking van het Hof voor nodig. Daarnaast moeten we niet vergeten dat Den Haags lokale besturen op hun beurt op allerlei manieren in konden grijpen in het domein van de kerk.

Tenslotte moeten we ons realiseren dat er ook buiten de publieke kerk een rijk geestelijk leven was, waarop Den Haags lokale besturen niet via aanstellingen invloed uit konden oefenen. In de lutherse en de remonstrantse kerken deden ze geen benoemingen; in de Por-

tugese en Hoogduitse synagogen al evenmin. Opvallend genoeg viel ook het personeel van de Engelse kerk, die in andere gevallen als een gewone gereformeerde kerk werd behandeld, buiten hun invloedssfeer. Invloed op dergelijke kerkgenootschappen was er echter via het treffen van bepalingen of het reageren op rekestes wel degelijk.

ONDERWIJS

Voor het houden van een school was toestemming van het ambachtsbestuur nodig. Directere bemoeienis met het onderwijs had het evenwel ook. In 1728 besloot het, op verzoek van de kerkenraad en naar voorbeeld van andere Hollandse plaatsen, twee armenscholen in te richten. De bedoeling was onvermogen kinderen een christelijke opvoeding te geven en hen bovendien in staat te stellen in de toekomst de kost te winnen, zodat ze niet ten laste van de noodlijdende diaconie zouden komen. Vanwege het groeiend aantal armen kwam er in 1762 een derde armenschool bij. De armenschool van de Waalse gemeente ontving vanaf 1738 een vaste subsidie van de Sociëteit.

Wat betreft het voortgezet onderwijs: de Latijnse school viel onder het ambachtsbestuur, die dan ook de rector, conrector, de drie praeceptoren en de schrijfmeester aanstelde. Korte tijd, van 1762 tot 1777 zou er met deze instelling van voortgezet onderwijs nog een kostschool verbonden zijn. Op dit 'seminarium' konden leerlingen onderricht krijgen in onder andere Frans en aardrijkskunde gedurende de tijd dat ze geen onderwijs van hun praeceptoren kregen.

Een universiteitsstad was Den Haag niet, universitair onderwijs was in Holland tijdens de Republiek beperkt tot Leiden. Elders bestonden echter wel instellingen die lessen verzorgden die we tegenwoordig onder het hoger beroepsonderwijs zouden rekenen. Bovendien had Amsterdam een 'illustere school', waar wetenschappelijk onderwijs gevolgd kon worden, maar waar niet kon worden gepromoveerd. Den Haag kende een chirurgijnsschool, waar vanaf 1637 onderwijs werd verzorgd in de anatomie en de chirurgie. Degelijk onderricht vond plaats in het anatomisch theater. De Sociëteit benoemde en betaalde de hoogleraar die eraan verbonden was, al verstrekte het ambachtsbestuur wel een vergoeding voor lessen aan vroedmeesters en -vrouwen. In 1710 kwam ze met het plan om daarnaast lectoren in de rechten en de literatuur aan te stellen. Wie de Haagse Latijnse school had doorlopen was vaak nog erg jong; te

jong om al in Leiden te gaan studeren. Bovendien liet de geleerdheid van de oud-leerlingen ook wel een te wensen over. Reden genoeg dus om een aanvullende cursus in de letteren te laten verzorgen. Onderwijs in de rechten werd in Den Haag al gegeven. Er waren genoeg juristen die daartoe bevoegd waren. De Sociëteit was er niet tegen, maar wilde het wel graag reguleren, via de benoeming van een lector. Uiteraard druisten deze plannen lijnrecht in tegen de belangen van Leiden, dat niet graag de Haagse studenteninstroom wilde missen. Het stelde zich in de Staten dan ook tegen dit Sociëteitsproject te weer, en met succes. In 1711 verboden de Grootmogenden Den Haag een illustere school op te richten. Toch zouden er enige decennia later professoren in Den Haag benoemd worden. Toen stadhouder Willem IV zijn residentie naar Den Haag verplaatste, nam hij ook zijn bibliothecaris met zich mee. Deze had in Franeker een leerstoel bekleed, en moest ook in Den Haag aan een titel en bijpassend honorarium geholpen worden. De Sociëteit bood uitkomst met een benoeming tot professor 'philosophiae et juris naturalis'. De stadhouder zat eveneens achter de benoeming van een hoogleraar in de plantkunde in 1750, die Den Haag van een botanische tuin voorzag. Zo'n zeven jaar later zou de Sociëteit bovendien nog een professor in de wiskunde en experimentele fysica benoemen. In 1768 werd tenslotte Nicolaas Barkeij tot hoogleraar in de theologie benoemd. Deze predikant van de Hoogduitse gemeente lijkt niet verplicht te zijn geweest om colleges te verzorgen. Mogelijk dankte hij zijn titel aan het feit dat hij er in zijn vorige gemeente ook een gedragen had.

Een heel ander -en eigenlijk enigszins bizar- geval, was de militaire academie, die Den Haag een tijdlang kende. Het initiatief tot de oprichting was waarschijnlijk uitgegaan van stadhouder Willem III, al werd het voorstel in de Statenvergadering gedaan door de Ridderchap. De gedachte was dat het ambacht een speciale opleiding nodig had, waar adellijke jonge lieden een opleiding konden volgen in schermen, paardrijden, wiskunde, en andere militaire wetenschappen en vaardigheden. Nu Den Haag die niet had, moesten jongelieden voor het volgen van een dergelijke opleiding immers naar het buitenland gestuurd worden, wat duur was, en bovendien onnodig geld onttrok aan de Hollandse economie. Zou het ambacht een militaire academie krijgen, dan was het misschien mogelijk juist buitenlandse edelen naar Holland te lokken. Die zouden dan niet alleen geld binnenbrengen, maar bovendien voor de rest van hun leven warme gevoelens voor Holland blijven koesteren. Het personeel van de ridderlijke academie,

die al gauw werd opgericht, werd benoemd en betaald door de Staten, maar voor de huisvesting zorgde de Sociëteit. Een groot succes werd het initiatief niet. De instelling had niet veel leerlingen, en bovendien liet het beheer van Henry Vernet de la Vallée die de leiding had, zeer te wensen over. Uit inspecties werd duidelijk dat hij het eigendom van de Sociëteit met wel bijzonder weinig respect behandelde: kaarsstompjes op de bedsteden, waardoor brand zou kunnen ontstaan, verdwenen hang- en sluitwerk, hoog opgetaste mest waardoor het houtwerk werd aangetast, en menselijke uitwerpselen in de dakgoten, veroorzaakt door het legen van de nachtglazen. In 1702 werd de Ridderlijke academie daarom maar opgeheven. Vanaf 1707 betaalde de Sociëteit wél pikeur Anthony van Son voor het houden van een manege en het verzorgen van dans- en schermlessen. In 1746 stuurde ze deze docent met betaald pensioen, maar nog steeds was het mogelijk in Den Haag militaire vaardigheden op te doen. Op de ambtenlijst van het ambachtsbestuur komen we in 1748 een schermmeester tegen, die overigens leefde van lesgeld, niet van een salaris. Dat jaar kreeg een zekere W. Erskine bovendien toestemming om een militaire kweekschool op te richten, waar drie keer per week onderricht in de natuurwetenschappen plaatsvond.¹⁶

BUITEN HET DORP DEN HAAG

Den Haag was een plattelandsdistrict waarbinnen een aantal dorpen lag. Het jongste, maar in de hier besproken periode belangrijkste, dorp heette verwarrend genoeg ook 'Den Haag'. Daar waren verreweg de meeste overheidsfunctionarissen actief, en daar moest de bestuursmacht gedeeld worden door vier colleges. De rest van het ambacht werd direct bestuurd door het ambachtsbestuur. Het bestond uit Eikenduinen, Half-Loosduinen, en Scheveningen, en ook hier waren enkele overheidsfunctionarissen actief. Wanneer we in kaart proberen te brengen wat het ambachtsbestuur nu aan overheidsfunctionarissen in de rest van het plattelandsdistrict had rondlopen, valt onmiddellijk op dat de meesten van hen in Scheveningen werkzaam waren. Dat dorp had zijn eigen schepen in de Haagse schepenbank, had een substituut-schout die onder de Haagse baljuw viel, en had twee 'zegslieden' die arbiter waren bij de uitleg van de keuren. Het had een eigen collecteur van het vuilnisgeld, een gaarder van de verpondingen, en een turftonster, en had bovendien een vendumeester, en rentmeesters van het gast- en weeshuis, en van de vuur-

baak in dienst. Daarnaast was er wat lager personeel, zoals een bode, een begrafenisbidder, en een asman. Natuurlijk waren er ook wat functionarissen die betrokken waren bij de visvangst; hetzij via activiteiten bij de visafslag, hetzij als stoker van de vuurbaak, hetzij als bewaker van de visschuiten. Die laatste categorie trad tevens op als klapwaker en ‘geraasweerder’ in de kerk. Scheveningen beschikte namelijk over een eigen godshuis, waarvan de predikant door het ambachtsbestuur werd gesubsidieerd. Verder waren er een koster en een voorlezer aan verbonden. Medische verzorging, tenslotte, werd geboden door een vroedvrouw voor de armen, en door de dokter van het gasthuis. Veel overheidsfunctionarissen waren er dus niet, en over veel bestuurlijke autonomie beschikte het zeedorp al evenmin. In 1748 was het bijvoorbeeld het ambachtsbestuur dat bepaalde dat het maar vier bakkerijen mocht hebben.

Was het in Scheveningen al niet groot, het ambtelijk apparaat, in de rest van het ambacht was het zo klein, dat we de functionarissen hier letterlijk op kunnen sommen. Er waren: drie verpondingsgaarders, één vroedvrouw voor Eikenduinen en één voor Loosduinen, en een koster en doodgraver voor Eikenduinen. Loosduinen had verder twee brandmeesters, een klapwaker, en een marktschipper op Den Haag en Delft. De polders Oostcamp, Westcamp en Segbroek kenden ambachtsbewaarders die in waterstaatszaken een kleine rechterlijke en vertegenwoordigende functie hadden. De Veenpolder en de Zusterpolder hadden allebei een molenmeester, die zo’n zelfde taak vervulde. Het bezit van de lage ambachtsheerlijkheid van Rijswijk bracht tenslotte eveneens enige benoemingsrechten met zich mee.

EEN KARAKTERISERING

Den Haag kende in de vroegmoderne tijd een ‘dubbele magistratuur’. Net als elk plattelandsdistrict had het een ambachtsbestuur, maar daarnaast was er de ‘grafelijkheid’ die eveneens bestuursmacht claimde. Verwarrend genoeg bestond die grafelijkheid uit twee colleges: het Hof van Holland en de Grafelijkheids Rekenkamer (die laatste werd in de achttiende eeuw overigens opgevolgd door Gecommitteerde Raden). Toen Holland er eind zestiende eeuw een tweede hoogste rechtscollege bij kreeg, de Hoge Raad, werden er vier colleges betrokken bij Den Haags bestuur. Toenemende belastingdruk dwong deze instellingen, die het lang niet altijd gemakkelijk eens konden worden, in 1587 een samenwerkingsorgaan op te richten: de Sociëteit van ’s-Gravenha-

ge. Daarmee was de stand dus op vijf colleges gekomen. Gedurende haar hele bestaan zou de Republiek haar onderdanen hoge belastingen op moeten leggen. De Sociëteit kon dus niet meer opgeheven worden. Omdat ze eigenlijk de enige plaats vormde waar alle vier de colleges samen konden werken, werd ze een voor de hand liggende instelling om nieuwe overheidstaken bij onder te brengen. Het ambachtsbestuur, dat op een opvallend machtige baljuw en een niet-permanente vroedschap na, sterk leek op een Hollands stadsbestuur, had dus altijd rekening te houden met de andere bestuurscolleges. Veel van de taken die zijn tegenhangers elders in eigen hand hadden, moesten in Den Haag gedeeld worden met de overige instellingen, en dus vaak worden uitgevoerd door de Sociëteit. Zeggenschap hield het ambachtsbestuur zo echter wel degelijk. Bovendien bleven er nog genoeg taken over.

Nu werden dergelijke taken in veel mindere mate dan tegenwoordig door ambtenaren uitgevoerd die direct door de lokale overheden betaald en benoemd werden. In het openbaar bestuur van Holland tijdens de Republiek speelden het ‘maatschappelijk middenveld’, maatschappelijke zelforganisatie en in sommige gevallen het bedrijfsleven een grote rol. Bekijken we sector voor sector welke actoren er nu precies bij de uitoefening van bestuurstaken betrokken waren, dan rijst een nogal barok bouwwerk voor ons op. Bij de belasting-inning waren bijvoorbeeld niet alleen ambtelijke ‘collecteurs’ betrokken, er waren eveneens particuliere zakenlieden actief, de zogenaamde ‘belastingpachters’. Ook kwam het voor dat bedrijfstakken collectief een accijns pachtten. Bij de taxatie van de belastingschuld komen we een enkele keer burgerdienstplichtigen als schuttersofficieren tegen, alsmede dekens en hoofdlieden van de buurten: een vorm van maatschappelijke zelforganisatie. In de sector openbare orde en veiligheid treffen we de schutters en de buurten opnieuw aan, en zelfs het bedrijfsleven dat in particuliere beterhuizen voorzag.

Gemakkelijk zou daardoor de indruk gewekt kunnen worden dat Den Haags lokale besturen in de vroegmoderne tijd tandeloos waren, dat ze tot op grote hoogte overgeleverd waren aan zelfstandige ‘corpora’ van burgers, die hun eigen plan trokken. Niets is echter minder waar. Een korte studie van de sector handel en verkeer laat zien hoezeer het ambachtsbestuur via invloed op de gilden en het reguleren van niet in gilden georganiseerde bedrijfstakken het economische leven beïnvloedde. Onderzoek naar de andere sectoren, de kerk bijvoorbeeld, of het onderwijs, levert geen wezenlijk ander beeld op. Hoe zelfstandig sommige corpora ook konden

lijken bij het nastreven van hun deelbelangen, uiteindelijk bleef het 'stadhuis' de plek waar de centrale belangnafweging plaatsvond voor heel Den Haag. Het vormde een prisma waar alles doorheen moest. Die situatie verschilde niet van die elders in Holland. Wat wel anders was, was dat het lokaal bestuur in Den Haag uit een aantal colleges bestond, niet alleen uit het ambachtsbestuur. Dat is de reden dat, ondanks de grote rol die dat laatste college speelde, 'stadhuis' hier toch tussen aanhangstekens wordt gezet. Het moet immers staan voor alle Haagse lokale besturen samen.

NOTEN

- 1 Alle hiernavolgende informatie over jurisdictiegeschillen is afkomstig uit het werk van Van der Schueren.
- 2 Zie het hoofdstuk over rechtspraak in dit deel.
- 3 H. E. van Gelder, 'Schutterij en magistraat in 1672', *Jaarboek die Haghe* (1937) 58-80.
- 4 H. E. van Gelder, 's-Gravenhage in zeven eeuwen (Amsterdam 1937) 118, 160.
- 5 A. van Braam en M. L. Bemelmans-Videc, *Leerboek bestuurskunde. Tekstboek A* (Muiderberg 1988) 159.
- 6 U. Rosenthal e.a. red., *Openbaar bestuur: beleid, organisatie en politiek* (Alphen aan den Rijn 1996) 20.
- 7 Zo wordt het gedaan door Jos C. N. Raadschelders in zijn *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen 1600-1980. Een historisch-bestuurskundig onderzoek in vier Noordhollandse gemeenten* (Leiden 1990) 18.
- 8 P. J. W. Steenwijk en S. R. Walda, 'Remarques op de lijst van ambten van 't Hage. Een onderzoek naar ambten en ambtenverkoop in 's-Gravenhage rond 1747', *Jaarboek die Haghe* (1985) 193-209; Lijst van overheidsambten in Den Haag 1749-1752, Rijksarchief in Zuid-Holland, Archieven van Gecommitteerde Raden der Staten van Holland en West-Friesland, inv nr 4049 papieren rakende het werk van de ampten 1749-1752, f. 283ro e.v.
- 9 Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud: sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999) 23, 42, 59, 105.
- 10 Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 17.
- 11 Deze indeling van belastingen, alsmede de passage over de karakterverandering van de vermogensheffingen is afkomstig uit R. C. J. van Maanen, 'Hollandse vermogensheffingen in de zeventiende en achttiende eeuw', *Nederlands Archiefblad. Tijdschrift van de Vereniging van Archivarissen in Nederland* 88 (1984) 61-72.
- 12 Dit product werd niet alleen door zilversmeden bij hun werk gebruikt, maar ze hadden ook een monopolie op de handel erin.
- 13 Resolutie ambachtsbestuur 23-1-1747, Haags Gemeentearchief (HGA), Oud-Archief (OA), inv. nr. 61 resolutiën van Baljuw (Schout), Burgemeesters en Schepenen, ook genoemd "de Kleine Wet" 27-1-1736 tot 27-12-1748, f. 116vo.
- 14 Ook deze indeling is afkomstig van Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 87-90.
- 15 Resolutie ambachtsbestuur 18-11-1749, HGA, OA, inv. nr. 62 resolutiën van Baljuw (Schout), Burgemeesters en Schepenen, ook genoemd "de Kleine Wet" 3-1-1749 tot 20-12-1752, f. 63vo.
- 16 *Nederlandsche jaarboeken* II (Amsterdam 1748) 103-118.

LITERATUUR

BESTUUR ALGEMEEN

- Andreae, S. J. Fockema, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1982).
- Bericht van de constitutie van alle de illustre vergaderingen en collegien in 's Gravenhage, met de benamingen van alle de leeden die daar in sessie hebben: ministers, beampten en suppoosten; mitsgaders aanwijzing van hunne woonplaatsen* (Den Haag 1704-1794).
- Bericht wegens de gesteltenisse der vergaderingen van de Provisioneele Repraesentanten van het volk van Holland, en de respective committees uit deezelve, benevens de vergadering van Hun Hoog Mogende, het Committé tot de Algemeene Zaaken van 't Bondgenootschap te Lande en verdere collegien, zitting houdende in 's Gravenhage, met de benamingen der leden, daar in sessie hebbende, derzelver ministers, beampten en suppoosten, mitsgaders aanwijzing hunner woonplaatsen* (Den Haag 1795).
- Braam, A. van en M. L. Bemelmans-Videc, *Leerboek bestuurskunde. Tekstboek A* (Muiderberg 1988).
- Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991).
- Deursen, A. Th. van, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780' in: D. P. Blok e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden V. Nieuwe Tijd* (Haarlem 1980) 350-388.
- Fox, J. en P. H. J. van der Laan, *Geschiedenis en staatsinstellingen van Nederland tot in de 19e eeuw. Syllabus bij de lessen hoofdzaken van de geschiedenis van Nederland waaronder begrepen die van de staatsinstellingen* (Den Haag 1971).
- Fruin, Robert, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*. H. T. Colenbrander red. (Den Haag 1901).
- Pot, C. W. van der, *Bestuurs- en rechtsinstellingen der Nederlandse provinciën* (Zwolle 1949).
- Prak, Maarten, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud: sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999) 23, 42, 59, 105.
- Price, J. L., *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism* (Oxford 1994).
- Raadschelders, Jos C. N., *Lokale bestuursgeschiedenis*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 7 (Zutphen 1992).
- Raadschelders, Jos C. N., *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen 1600-1980. Een historisch-bestuurskundig onderzoek in vier Noordhollandse gemeenten* (Leiden 1990).
- Rosenthal, U. e.a. red., *Openbaar bestuur: beleid, organisatie en politiek* (Alphen aan den Rijn 1996).
- ### HOGE RAAD
- Blécourt, A. S. de, 'De geboorte van den Hoogen Raad van Holland en Zeeland', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* II (1920-21) 428-459.
- Oprichting, De - van den Hoogen Raade in Holland, met het geen verder omtrent dat collegie bij de heeren Staaten van Holland en Zeeland beslooten is tot den jare 1767* (Utrecht 1791).
- Poelgeest, L. van, 'De raadsheren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland in de achttiende eeuw', *BGM* 103 (1988) 20-52.
- Poelgeest, L. van, Tussen politie en administratie van de justitie. "De Edel Mogende Heeren president van de Hoge Raad over Holland, Zeeland en Vriesland", 1704-1795 (Doctoraalscriptie Rechten Leiden 1985).
- Vreede, G. W., 'Hooge Raad van Holland, Zeeland en West-Fries-

- land', *Jaarboekje van de regterlijke magt, in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1839* (Gorinchem 1839) 1-56.
- Vreede, G.W., 'Hooge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland', *Jaarboekje van de regterlijke magt, in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1840* (Gorinchem 1840) 1-27.
- Vreede, G.W., 'Hooge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland', *Jaarboekje van de regterlijke magt, in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1841* (Gorinchem 1841) 1-48.
- Vreede, G.W., 'Hooge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland', *Jaarboekje van de regterlijke magt, in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1843 en 1844* (Gorinchem 1843/44) 1-31.
- HOF VAN HOLLAND**
- Brokken, H. M., 'Het Hof in Den Haag: grafelijke residentie en centrum van bestuur' in: R. J. van Pelt en M. E. Tiethoff-Spliethoff red., *Het Binnenhof: van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 13-20.
- Coenen, J. M. A., 'Graaf en grafelijkheid in de dertiende eeuw' in: W. van Anrooij e.a., *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 27-51.
- Riemsdijk, Th. van, 'De oorsprong van het Hof van Holland' in: *Geschiedkundige opstellen aangeboden aan Robert Fruin bij zijn aftreden als hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden* (Den Haag 1894) 183-209.
- Smit, J., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de in 1572 uitgeweken regeringscolleges en de restitutie van hun archieven', *NA* 35 (1927-28) 31-49 en 173-195.
- Smit, J., 'De omzetting van het Hof van Holland in 1572', *BVG.O. Zesde reeks II* (1925) 179-224.
- Struycken, A. H. H., 'Hooge Raad en Hof', *Jaarboek Die Haghe* (*JDH*) (1905) 202-224.
- REKENKAMER**
- Beekhuis, Max, "Bezit verkocht". De verkoop van ambachtsheerlijkheden door de Staten van Holland en West-Friesland 1722-1741 (Doctoraalscriptie Geschiedenis Leiden 1990).
- Bort, P., 'Tractaat van de Domeynen van Hollandt' in: idem, *Alle de werken van mr. Pieter Bort* (Leiden 1731) 246-306.
- Brokken, H. M. en H. de Schepper, 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omsreeks 1600' in: P. J. Margry, E. C. van Heukelom en A. J. R. M. Linders red., *Van Camere vander rekeninghen tot Algemene Rekenkamer. Zes eeuwen Rekenkamer. Gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer* (Den Haag 1989) 15-56.
- Stevens, Th. A., *De Rekenkamer* (Leiden/Antwerpen 1979).
- GECOMMITTEERDE RADEN**
- Gabriëls, A. J. C. M., "De Edel Mogende Heeren Gecommitteerde Raaden van de Staaten van Holland en Westvriesland", 1747-1795. Aspecten van een buitencommissie op gewestelijk niveau', *TvG* 94 (1981) 527-564.
- AMBACHTSBESTUUR EN SOCIËTEIT**
- Arend, O. van den, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum 1993).
- Bergh, L. Ph. C. van den, 'De baljuwen' in: R. C. Bakhuizen van den Brink, L. Ph. C. van den Bergh en J. K. J. de Jonge red., *Het Nederlandsche Rijks-archief. Verzameling van onuitgegeven oorkonden en bescheiden voor de geschiedenis des vaderlands I* (Den Haag 1857) 235-303.
- Bergh, L. Ph. C. van den, 's-Gravenhaagsche bijzonderheden II (Den Haag 1859).
- Förling, H. P., *De vroedschap van 's-Gravenhage 1572-1795* (Pijnacker 1985).
- Gelder, H. E. van, 'De regeering van 's-Gravenhage 1795-1851', *JDH* (1908) 216-258.
- Gelder, H. E. van, 's-Gravenhage in zeven eeuwen (Amsterdam 1937).
- Gelder, H. E. van, 'Het bestuur van Den Haag in de middeleeuwen', *JDH* (1919/20) 1-86.
- Gelder, H. E. van, 'Onverbeterlijke regenten [Anno 1804]', *JDH* (1908) 259-306.
- Gelder, H. E. van, 'Schutterij en magistraat in 1672', *JDH* (1937) 58-80.
- Mensonides, H. M., 'De Haagse kohieren van de vrijwillige bijdrage tot het ontzet van Antwerpen in 1585', *JDH* (1955) 107-162.
- Mensonides, H. M., *De regering van 's-Gravenhage: naamlijsten van burgemeesters, schepenen en vroedschappen van 's-Gravenhage, benevens van andere colleges van plaatselijk bestuur* (z. j. z. p.) (typoscript).
- Mensonides, H. M., 'Ontstaan van de Sociëteit van 's-Gravenhage', *Conceptinventaris van de Sociëteit van 's-Gravenhage* (Manuscript) 1-11.
- Ossewaarde, F., 'Het Haagse baljuwsambt 1586-1795: hatelijk ampt of principaal officie?', *JDH* (1989) 19-47.
- Pabon, N. J., 'Bijdragen over het godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk leven in Den Haag tot het einde der 16de eeuw', *JDH* (1936) 36-259.
- Pabon, N. J., 'Die Haghe als ambacht, parochie en waterschap tot het einde der 16de eeuw', *JDH* (1924) 70-245.
- Rappard, A. G. A. van, 'De 's-Gravenhaagsche buurten', *MVBGG I* (1863) 83-198.
- Riemer, Jacob de, *Beschrijving van 's Graven-Hage* (Delft 1730-1739).
- Roodenburg, Herman, 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: De "Gebuyrten" in Leiden en Den Haag' in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff red., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel/Amsterdam/Heerlen 1992) 219-244.
- Schueren, J. B. J. N. De van der, 'De jurisdictie-geschillen tusschen het Hof van Holland en den Magistraat van Den Haag i', in *JDH* (1902) 183-206.
- Schueren, J. B. J. N. De van der, 'De jurisdictie-geschillen tusschen het Hof van Holland en den Magistraat van Den Haag ii', in *JDH* (1903) 80-124.
- Schueren, J. B. J. N. De van der, 'De jurisdictie-geschillen tusschen het Hof van Holland en den Magistraat van Den Haag iii', in *JDH* (1906) 272-348.
- Schueren, J. B. J. N. De van der, 'De jurisdictie-geschillen tusschen het Hof van Holland en den Magistraat van Den Haag iv', in *JDH* (1907) 1-72.
- Steenwijk, Peter J. W. en Sjoerd R. Walda, 'Remarques op de lijst van de ampten van 't Hage. Een onderzoek naar ambten en ambtenverkoop in 's-Gravenhage rond 1747', *JDH* (1985) 193-210.
- Wagenaar, Pieter, 'De Sociëteit van 's-Gravenhage, een bijzonder belasting-inningsorgaan', *JDH* (1994) 9-19.
- Wagenaar, F. P., "Dat de regering niet en bestaat by het corpus van de magistraet van Den Hage alleen": de Sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802): een onderzoek naar bureaucrativering (Hilversum 1999).

Wagenaar, Pieter, 'Delegatie onder toezicht. Financiële relaties tussen gewestelijk en lokaal; bestuur tijdens de Republiek: de casus Den Haag' in: Tom Pfeil e.a. red., *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën*. NEHA-SERIES III (Amsterdam 1999) 59-73.

SPECIFIEKE TAKEN

Benschop, W. J. M., *Het postwezen van 's-Gravenhage in derdehalve eeuw* (Den Haag 1951).

Beroerten, *De – in de Vereenigde Nederlanden, van den jaare 1300 tot op den tegenwoordigen tyd; geschetst ter waarschuwing van derzelver tegenwoordige burgers en leden van regeering II* (Amsterdam 1787).

'Branden, Van – en brandweer in oud Den Haag', *De Nederlanden van 1845* (1940) 13-19.

Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).

Endtz, L. J., H. M. Menzonides en M. van Hasselt, *De Hage-professoren. Geschiedenis van een chirurgische school* (Amstelveen 1972).

Falkenburg, Ph., *Armenzorg in Nederland III. Gemeente 's-Gravenhage* (Amsterdam 1897).

Frijhoff, W. Th. M., 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke nadjver in de vroegmoderne tijd' in: P. B. M. Blaas en J. van Herwaarden red., *Stedelijke nadjver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* (Den Haag 1986) 82-128.

Gelder, H. E. van, 'Hoe Den Haag zijn cingels kreeg', *JDH* (1924) 1-19.

Haagen, J. K. van der, 'Nogmaals de XVIIde eeuwse planteeeningen voor de Haagsche versterkingen', *JDH* (1935) 37-45.

Haeseker, B. en A. R. Koch, *De medische portretgalerij en een korte geschiedenis van de Haagsche gemeenteziekenhuizen* (Den Haag 1992).

I. S., 'Fortificatie van Den Haag', *De Navorscher, een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen, die iets weten, iets te vragen hebben, of iets kunnen oplossen* 10 (1860) 248-249.

Jongste, Jan A. F. de, 'Conflicten rond predikantsbenoeringen in enkele Hollandse steden, CA. 1670-1770', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis/Dutch Review of Church History* 75 (1995) 64-101.

Kock, P. M. J., 'Het 's-Gravenhaagsche tuchthuis', *JDH* (1903) 195-260.

Kuijlen, J., C. S. Oldenburger-Ebbers en D. O. Wijnands, *Paradisus batavus. Bibliografie van plantencatalogi van onderwijstuinen, particuliere tuinen en kwekerscollecties in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1550-1839)* (Wageningen 1983).

Liernur, Johan Friederich, *Memorie boeck of kort onderregt voor een schrijver van het regiment Hollandsche gardes te voet, behelsende het noodsaakelijkste van dien dienst...* Manuscript (S. L. S. N.).

Maanen, R. C. J. van, 'Hollandse vermogensheffingen in de zeventiende en achttiende eeuw', *Nederlands Archiefblad. Tijdschrift van de Vereniging van Archivarissen in Nederland* 88 (1984) 61-72.

Nederlandsche jaerboeken II (Amsterdam 1748).

Meens, H. J. J., 'De Haagse ridderacademie, 1683-1703. Enkele kanttekeningen', *MSMGL* 6 (1983) 31-37.

Nederlands wonder-toneel, geopend in de jaren 1747. en 1748. (Leiden 1749).

Nieuwe, De – Kerk in 's-Gravenhage (Den Haag 1976).

Ontroerd Holland, Het – of kort verhaal van de voornaamste onlusten, oproeren en oneenigheden, die in de Vereenigde Nederlanden, in voorige tyden, en allerbyzonderst in deze laatste jaaren zyn voorgevallen. Behelzende ook alles, wat omtrent de verheffing van Zyne Hoogheid, den heere Prinse van Oranje en Nassauw &c. &c. &c. in veele steeden

is gebeurt. Waar in ook alles wat by de vernietiging der imposten is voorgevallen, naauwkeurig te vinden is II (Harderwijk 1748-1750).

Poldermans, H. W., 'Den Haag zonder gas en electriciteit niet energielooos' in: C. B. van Ardenne, H. W. Poldermans en C. H. Slechte red., *Den Haag energiek. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de energievoorziening in Den Haag* (Den Haag 1981) 11-67.

Smit, J., 'Haagse begraafplaatsen', *JDH* (1917/1918) 132-217.

Smit, J., *De ontwikkeling der Haagsche brandweer* (Den Haag 1919).

Stal, C. J. J., 'O, de klapperman, ik vereer en bemin hem!', *JDH* (1979) 119-143.

'Vierhonderd jaar openbare verlichting in 's-Gravenhage', *'s-Gravenhage* 25:5 (1970) 1-28.

500 jaar gemeentefinanciën in Den Haag (z.p. 1984).

Vijfvinkel, R. e.a., *'s Haags werken en werkers. 350 jaar gemeentewerken (1636-1986)*. H. Bordewijk e.a. red. (Den Haag 1986).

Wagenaar, Pieter, 'The "waardgelders" of Den Haag' In: Marco van der Hoeven red., *Exercise of arms: warfare in the Netherlands, 1568-1648*. (Leiden 1997) 211-230.

Weel, A. J. van, 'De strafvonnissen van de Haagsche vierschaar in de periode 1700-1811', *JDH* (1984) 134-190.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

RIJKSARCHIEF ZUID-HOLLAND

Archief Staten van Holland
Archief Hoge Raad
Archief van het Hof van Holland
Archief Grafelijkheids Rekenkamer

HAAGS GEMEENTEARCHIEF

Archief Sociëteit van 's-Gravenhage
Oud-Archief der Gemeente 's-Gravenhage

Sociale en medische zorg

MARIE-CHRISTINE ENGELS

In de chaotische tijd kort na het definitieve vertrek van de Spaanse soldaten uit Den Haag in november 1574 deden veel armen en zieken een beroep op de lokale zorginstellingen. Tegelijkertijd werd toen duidelijk dat de van oudsher katholieke organisaties hun taken niet meer op dezelfde voet konden blijven uitoefenen, zeker nadat de Staten van Holland op 30 juli 1575 hadden afgekondigd dat het katholieke geloof niet langer mocht worden beleiden. Haagse instellingen van armenzorg, zoals de *Heilige Geest*, het Sint Nicolaasgasthuis en het Sacramentsgasthuis bleven onder de oude naam opereren.¹ Het armenweeshuis zou daarentegen vanaf de achttiende eeuw bekend komen te staan als het Burgerweeshuis. Vaak veranderden de instellingen aanvankelijk niet zo veel in hun opzet. Wel kregen ze doorgaans een Neder-Duits gereformeerde signatuur. Dikwijls vielen de instellingen echter niet onder kerkelijk bestuur en, hoewel de invloed van de Haagse overheidsinstellingen groot kon zijn, opereerden zij formeel onafhankelijk. In de negentiende eeuw werden ze daarom tot de particuliere instellingen van armenzorg gerekend. De na de Reformatie opgerichte Neder-Duits gereformeerde diaconie viel juist wel onder kerkelijk bestuur. Deze diaconie zou lange tijd een centrale rol spelen in Den Haag en nam feitelijk de rol van de Huiszitten- en Heilige Geestmeesters over. Al spoedig ontwikkelden ook de overige kerkelijke instellingen hun eigen vormen van armenzorg.

Na de Reformatie bleven het Leprooshuis aan het Zieken en het Pesthuis aan het Slijkeinde eveneens bestaan. Dit Pesthuis kreeg al spoedig de goederen van het Heilig Kruisgilde toegewezen, waarschijnlijk omdat die organisatie niet meer levensvatbaar was. Sinds 1607 was er een Dolhuis aan het gebouw toegevoegd. In 1656 kon het complex, mede dankzij een subsidie van de Haagse Sociëteit, met een ziekenzaal worden uitgebreid. Rond 1721 waren er plannen om een nieuw pesthuis te bouwen, maar daar zou, met het verdwijnen van de ziekte, niets meer van terecht komen.² Tenslotte was er de medische zorg door chirurgijns, vroedvrouwen, artsen en apothekers die door de patiënten zélf óf – waar het armenzorg en hulp ten tijde van rampspoed betrof – door de verschillende bestuurlijke instellingen gefinancierd kon worden.

ALGEMENE ARMENZORG: OUDE INSTELLINGEN IN EEN NIEUW JASJE

Na de Reformatie nam het belang van de traditionele instellingen voor algemene armenzorg af. De *Heilige Geest* vormt een goed voorbeeld: de taken van de Heilige Geestmeesters zouden zich na de Reformatie steeds meer gaan beperken tot het verstrekken van zelfstandige huisvesting aan een kleine groep arme bejaarden. Vanaf 1616 richtten zij zich daarom hoofdzakelijk op het nieuwe hofje aan de Paviljoensgracht. Het hofje zou zijn gebouwd om mensen die voordien meer verspreid woonden, voortaan centraler te kunnen huisvesten. Vermoedelijk vergde het oude huizenbezit op dat moment te veel onderhoud. Om de bouw te kunnen bekostigen moest er land worden verkocht dat aan de Laen gelegen was en daarnaast nog tien erven in de Lorrestraat (de huidige Assendelftstraat). De Heilige Geestmeesters werden in de achttiende eeuw dikwijls gekozen uit leden en oud-leden van de magistratuur. Het risico van belangenverstrengeling was daarom groot. Toch stelde diezelfde magistratuur in 1776 nadrukkelijk dat de Heilige Geestmeesters hun functie op persoonlijke titel uitvoerden. Het mag duidelijk zijn dat de magistratuur indirect een flinke vinger in de pap had.

Ook het Sint Nicolaasgasthuis en het Sacramentsgasthuis bleven hun oude naam voeren. Wel ont deden deze instellingen zich van hun katholieke elementen. In 1578 besloot het Sacramentsgasthuis de kazuifels en andere ‘ornamenten’ te verkopen die de instelling niet langer nodig had. In dat jaar had de kapel enige tijd gediend als schoenlapperswerkplaats en vervolgens als verkooppunt van hennep. Vanaf 1586 was de ruimte als Engelse kerk in gebruik. De kapel van het Sint Nicolaasgasthuis verloor echter definitief zijn kerkelijke functie. Vanaf 1577 fungeerde de ruimte als korenmarkt, terwijl er vanaf 1615 een vleeshal in het gebouw gevestigd werd.

De twee gasthuizen bleven zich aanvankelijk op dezelfde doelgroepen richten die zij tijdens de Middeleeuwen hadden bediend. Aan het begin van de zeventiende eeuw was er sprake van een omslag in het beleid. De be-

stuurders van beide gasthuizen leken toen meer geïnteresseerd in de opvang van proveniers, bewoners die voor de geleverde diensten konden betalen. Een grote toeloop van armen moest worden voorkomen. Hierdoor kwam het accent meer op de bejaardenzorg te liggen en de ziekenzorg verdween naar de achtergrond. Het Sint Nicolaasgasthuis bleef het dichtst bij de oude doelstelling. Wel was er steeds minder plaats voor de allerarmsten en werd de band met het Hof van Holland meer benadrukt. Waarschijnlijk is het idee dat de instelling speciaal verantwoordelijk was voor de opvang van de zogenaamde *suppoosten* aan het begin van de zeventiende eeuw ontstaan. Met *suppoosten* werden ambtenaren van het Hof van Holland bedoeld (later bekend als Hof van Justitie) die op grond van hun functie bijzondere privileges genoten en niet onder het bestuur van de Haagse magistraat vielen.³

Aan het eind van de zeventiende eeuw stelden de regenten nog eens nadrukkelijk dat het Sint Nicolaasgasthuis eigenlijk bestemd was voor verarmde *suppoosten*. Wel waren er in het verleden, op aanbeveling van invloedrijke personen zoals stadhouder/prins Frederik Hendrik, ook herhaaldelijk verarmde hofbedienden aangenomen. Het gasthuis ging zich in de loop van de zeventiende eeuw bovendien bezig houden met de opvang en de hulp aan verarmde burgers. Zij kregen een geldbedrag dat hen in staat stelde hun stand te blijven ophouden. De uitkering die deze burgers ontvingen was vaak twee tot drie maal hoger dan de financiële bijdrage die aan mensen uit een lagere stand werd verstrekt. Sociale ongelijkheid werd immers als een natuurlijk verschijnsel beschouwd. Vooral aan het eind van de zeventiende eeuw zijn er geregeld verarmde burgers in het gasthuis opgenomen. Een speciaal geval was Mr Nicasius Silla, die in september 1675 vroeg of hij een plaats kon krijgen in het gasthuis, nadat hij in Nieuw Amsterdam in West Indië (het huidige New York) 'van zijn goederen ontbloot' was. In bepaalde gevallen kozen de regenten voor uitbesteding. Dit was bijvoorbeeld het geval met Mr Gerard de Rodere, die buiten Den Haag moest worden opgevangen, omdat anders de orde van advocaten te veel onder de schande zou lijden. De voorkeur voor lidmaten van de Neder-Duits gereformeerde kerk is waarschijnlijk ook pas in de loop van de zeventiende eeuw ontstaan. Vrouwen, die doorgaans economisch kwetsbaarder waren, vormden de meerderheid van de bewoners in het Sint Nicolaasgasthuis. Pas in de loop van de negentiende eeuw zou het gasthuis zich uitsluitend op de opvang van een kleine groep oudere vrouwen gaan richten. De glorie-dagen van het gasthuis waren toen al lang voorbij.

Na de Reformatie veranderde het Sacramentsgasthuis geleidelijk aan van een gildenhuis in een tamelijk luxueus proveniershuis en vervielen de overige gasthuistaken. Overigens staan er in de administratie van het gasthuis pas vanaf circa 1690 slechts *commensalen* vermeld. Eerder was er altijd sprake geweest van een onderscheid tussen de zogenaamde gildebroeders en gildezusters ten opzichte van de proveniers. De terminologie uit de katholieke tijd bleef dus buitengewoon lang in gebruik.⁴ *Commensalen* of disgenoten konden tegen betaling deelnemen aan een gezamenlijke maaltijd. Het woord *commensaal* is hier eigenlijk een synoniem voor *provenier*. De voorwaarden waaronder men in het gasthuis werd opgenomen, konden weliswaar behoorlijk verschillen, maar meestal waren de *commensalen* tamelijk welgestelde bejaarden die in het Sacramentsgasthuis van een verzorgde oude dag konden genieten. Vooral rond 1700 lieten de bewoners steeds meer speciale voorwaarden in hun contracten opnemen, zoals het doen van de was en het schoonhouden van de kamer. Ook bestelden ze vaak voedsel en drank van een betere kwaliteit. Echtparen hadden dikwijls meer dan één kamer ter beschikking. Ook alleenstaanden kozen daar soms voor. Zo sprak Michiel Kinderman in november 1711 met het gasthuisbestuur af dat hij twee kamers toegewezen zou krijgen, plus een keldertje om wijn en bier te kunnen bewaren. Het gebruik van een huisje in de straat bij het gasthuis was nog een stapje luxueuzer. De bewoners konden desgewenst aan de grote tafel van het gasthuis hun kost en drank genieten. Voor zulke diensten moest wel extra worden betaald. Toch geraakte het Sacramentsgasthuis in de achttiende eeuw in financiële moeilijkheden. Toen het tij niet meer te keren leek, werd gekozen voor een uitstervingsbeleid. In 1770 sloot het Sacramentsgasthuis definitief haar deuren.

EEN NIEUWE FUNCTIE VOOR HET LEPROOSHUIS EN HET PESTHUIS

In de zestiende eeuw begon het aantal gevallen van lepra reeds af te nemen. Rond 1585 bestond het Leprooshuis dan ook uit een zogenaamd ziekhuis en een in belang toenemend gezondhuis.⁵ Gezien het plakkaat dat prins/stadhouder Maurits in 1586 deed uitvaardigen, was het misbruik van de vuilbrieven, welke besmette personen bij zich dienden te dragen, in die tijd echter nog steeds groot. De brief bood immers het recht om te mogen bedelen. Maurits stelde dat de verplichte keuring in Haarlem slechts bestemd was voor personen af-

komstig uit Holland. Degenen die tot leproos werden verklaard, dienden een certificaat van de plaats van herkomst bij zich te dragen en zich te vervoegen bij de leprozerie in de eigen woonplaats. In de zeventiende eeuw nam het aantal leprozen verder af. In 1628 verbleven er nog maar vier verpleegden in het Haagse Leprooshuis. Na de dood van laatste leproos werd het gebouw in 1654 als proveniershuis ingericht. In 1680 telde het veertien bewoners. Dikwijls ging het om mensen die werkzaam waren in het vervoer, zoals schippers en schippersknechten, ruiters en kruiers. Gezien de ligging aan de vaart tussen Delft en Den Haag was dat niet verwonderlijk.⁶ Vaak deed de diaconie mensen in de kost in het Leprooshuis. De Riemer stelt dat er omstreeks 1730 dertig mannelijke en vrouwelijke proveniers in de instelling verbleven. Gewoonlijk beschikten zij over één of twee kamers. Vanwege het vrije uitzicht woonden de commensalen graag in het Leprooshuis. Op eigen kosten lieten ze daarom nog een gebouw erbij zetten.

De inkomsten van het Leprooshuis bestonden aanvankelijk uit testamentaire beschikkingen en andere vormen van liefdadigheid. Mensen op de schuiten die langs het complex voeren, leverden ook vaak een financiële bijdrage. John Evelyn, die in 1641 de Noordelijke Nederlanden bezocht, schreef in zijn dagboek dat dit geld werd verzameld in een drijvende doos die door het water werd geduwd. De meid van het huis zamelde bovendien dagelijks geld in met hulp van 'de klap' of de lepraklepper. Met de dood van de laatste leproos kwam er aan de grootschalige liefdadigheid een einde. Wel bleven sommige kerken nog een vorm van ondersteuning bieden. In de loop van de achttiende eeuw raakte het Leprooshuis in ernstige financiële problemen. In 1790 kocht de Haagse Magistraat het gebouwencomplex met de bedoeling het te sluiten en af te breken. De uiteindelijke sloop vond echter pas in 1826 plaats.⁷

Het Haagse Pesthuis aan het Slijkeinde was na de Reformatie nog lange tijd hard nodig: aan het eind van de zestiende en gedurende de gehele zeventiende eeuw werd Den Haag herhaaldelijk getroffen door zware pestepidemieën. Er is zelfs verondersteld dat de pest van 1602 tot 1624 bleef sluimeren.⁸ In de jaren 1634-35, 1654-1656, 1661 en 1663 stak de ziekte opnieuw de kop op. Steeds meer poogde de Magistraat door isolerende maatregelen besmetting te voorkomen. Mogelijk heeft er in 1713 nog een – weliswaar niet zo hevige – epidemie gewoed die op de pest leek. Rond 1715 was men in de Staten van Holland opnieuw bang dat de ziekte – die mogelijk in Hamburg zou heersen – ook in Holland zou uitbreken. Tegenwoordig nemen we echter aan dat de

pest al in de tweede helft van de zeventiende eeuw uit Holland is verdwenen. Omstreeks 1720 is nog overwogen een nieuw pesthuis in Den Haag te bouwen, maar mede in verband met de hoge kosten werd hier vanaf gezien. Aanleiding tot grote ontevredenheid over het bestaande Pesthuis was er overigens niet, gelet op de schets die De Riemer ervan gaf in zijn geschiedenis van Den Haag. Hij stelde dat het gebouw degelijk was opgezet en voorzien van diverse zalen. Het lag aan de rand van de stad, waar nog voldoende ruimte was voor de fraaie tuin. De patiënten werden er goed verzorgd. Daarbij was streng voorgeschreven dat het personeel zich tevreden moest stellen met dezelfde kost die de patiënten kregen. Slechts met toestemming van de regenten mocht daarvan worden afgeweken. Dankzij de goede verzorging, aldus De Riemer, lieten patiënten van elders zich eveneens graag opnemen in het Haagse Pesthuis, dat ruimte bood voor circa zeventig personen.

Nadat de ruimte zijn oorspronkelijke functie verloren had, werd de kapel van het gebouwencomplex in 1607 ingericht tot dolhuis. Hierin werden niet alleen krankzinnigen opgenomen, maar ook mensen die leden aan drankzucht of personen die zich naar de heersende maatstaven zedeloos gedroegen. Vaak gebeurde dit op verzoek van de naaste familie. Regelmatig werden krankzinnigen ook doorgestuurd naar het Sint Jorisgasthuis in Delft, terwijl degenen die dat konden betalen er steeds vaker voor kozen om hun geesteszieke familieleden op te vangen in particuliere verbeterhuizen buiten Den Haag. In het Haagse dolhuis werden mannen en vrouwen streng gescheiden en als gevangenen behandeld. In principe kwam de chirurgijn iedere acht dagen, onder meer om de patiënten te scheren. Aderlaten deed hij ook. Hij kreeg jaarlijks een vast bedrag voor zijn werkzaamheden, maar mocht meer rekenen voor patiënten die op kosten van hun familie waren opgenomen.⁹ Toen, na de laatste zware pestepidemie in Marseille in 1720, het gevaar van de pest in West-Europa was geweken, bleef alleen de dolhuisfunctie over. Omstreeks 1795 verkeerde de instelling in een precaire financiële situatie, omdat verschillende diaconieën hun bijdrage niet hadden betaald.

ZIEKENZORG VOOR SOLDATEN

Aan het eind van de zestiende eeuw leidde de strijd tegen de Spanjaarden tot veel gewonden. Bovendien braken er gemakkelijk epidemieën uit onder de soldaten. Zo heerste er in de jaren 1586-87 een soort zweetziekte

onder de troepen van Engelse graaf van Leicester. Zijn soldaten werden verpleegd in enkele vertrekken van het Predikherenklooster dat toen nog naast de Kloosterkerk gelegen was. Vanaf januari 1576 mocht het Sint Nicolaasgasthuis gebruik maken van dit kloostercomplex. De Haagse magistraat kon er ook rechten op laten gelden. Nadat de Staten in 1583 de door de magistraat geplande afbraak gedeeltelijk hadden kunnen voorkomen, werden er in 1586 bedsteden in aangebracht voor de opvang van soldaten. Mr Heynrick van Moerbeek, die in de jaren 1583-1584 gasthuismeester van het Sint Nicolaasgasthuis was, verwierf faam als de chirurgijn van dit 'Engelse gasthuis'.

Met de terugkeer van de rust was het belang van aparte opvang van de soldaten niet meer zo groot. Dit veranderde in het rampjaar 1672 toen het voortbestaan van de Republiek werd bedreigd door verschillende vijanden van buitenaf. In januari 1673 werd het dolhuis daarom tijdelijk als militair hospitaal ingericht onder leiding van de in Franeker gepromoveerde Johan Stalpert van der Wiel en de chirurgijn Cornelis van den Hoge. Daarna zou Willem III ziekinrichtingen, bestaande uit de zogenaamde hospitalen en de infirmerieën, in de garnizoenen stichten. In de hospitalen kwamen de gewonden terecht. De infirmerieën waren speciaal bestemd voor degenen die schurft, een geslachtsziekte of een andere 'vuile' ziekte hadden opgelopen.

HAAGSE HOFJES

Zoals reeds in deel I is vermeld, ontstonden de eerste monumentale Haagse hofjes betrekkelijk laat. Particuliere weldoeners waren voor de stichting verantwoordelijk geweest. Na de Reformatie kwam er een aantal nieuwe hofjes bij, terwijl sommige oude hofjes verdwenen. De vier woningen die eerder waren gesticht door Sibylla van Colster zijn bijvoorbeeld in 1626 verkocht. De geefhuisjes van Sint Jacob, die in 1592 met drie hofjeswoningen waren uitgebreid, werden aanvankelijk vergeven door de administrateur van de instelling en later door de Haagse burgemeesters. Omdat de huisjes in 1665 behoorlijk vervallen waren, volgde verplaatsing naar de hoek van de Nieuwe Herderstraat en de Breedstraat (nu Hoge- zand en Lange Beestenmarkt), waar twaalf nieuwe hofjeswoningen werden gebouwd.¹⁰

In dezelfde Breedstraat was in 1647 het hofje van

Cornelia van Wouw gesticht. De zestien woninkjes die zij liet bouwen, waren bestemd voor oude Neder- Duits gereformeerde vrouwen. Cornelia woonde zelf tot 1671 in het hofje. Zij bepaalde dat er nooit meer dan één regent van het mannelijk geslacht mocht zijn. Twee jaar later stichtte haar broer Nicolaas van Wouw naast het hofje van zijn zuster nog een kleiner hofje, dat slechts uit twee huisjes bestond. In 1734 wilden de Lutheranen daar een weeshuis in vestigen, maar het complex bleek na korte tijd reeds te klein. Later huisvestte de Lutherse gemeente er, tegen een geringe vergoeding, bejaarden in.¹¹

Het ruime hofje van Nieuwkoop, dat in 1658-1661 aan de Prinsegracht gebouwd werd, bleek al spoedig over onvoldoende inkomsten te beschikken.¹² Vanaf 1730 werden de 62 huisjes in dit grootste hof van Nederland daarom door de beheerders verhuurd. Een ander hofje dat financieel niet rendabel bleek, was het Hofje van Bourgongië, dat in de zeventiende eeuw was gesticht. Het moest aan het begin van de achttiende eeuw wegens schulden worden verkocht.¹³ In 1669 stichtte Jonkheer Eduard van Hogelande voor een zestiental katholieke vrouwen in de Boekhorststraat een hofje dat naar hem werd genoemd. Het Hoofts hofje werd tenslotte in 1756 opgericht, nadat Angenis Hooft in 1733 in haar testament had bepaald hiervoor vrijwel haar gehele vermogen na te willen laten. Dit in de Assendelftstraat gelegen hofje is in de Lodewijk XIV-stijl opgetrokken. Het idee van de stichteres was dat de acht huisjes, naast een 'bekwaam' vertrek beneden en een bovenverdieping, ook een eigen keldertje kregen. De huisjes waren bestemd voor zestien bejaarde ongehuwde vrouwen of weduwen die belijdenis van 'de Gereformeerde Religie' hadden gedaan. Zij hoefden geen huur te betalen, kregen per jaar vijf ton turf uitgereikt en bovendien nog een bedrag van acht tot tien stuivers per week. Familieleden van Angenis Hooft hebben zonder succes herhaaldelijk haar testament aangevochten.

De stichters bepaalden dus voor welke doelgroep de hofjes waren bestemd. In vergelijking met steden als Leiden en Haarlem, die een lange traditie op het gebied van de textielindustrie hadden, met een grote behoefte aan tijdelijke laag geschoolde arbeidskrachten, was het aantal hofjes in Den Haag nogal gering. Mogelijk had dit niet alleen te maken met de bevolkingsopbouw, maar ook met het feit dat mensen van hogere standen in Den Haag vaak van elders afkomstig waren. Hierdoor waren zij wellicht minder geneigd om in hofjes te investeren.¹⁴

VAN ARMENWEESHUIS TOT BURGERWEESHUIS

Wegens de grote duurte van levensmiddelen, schonken de Staten rond 1580 land uit het bezit van het gewezen Predikherenklooster aan het Haagse armenweeshuis om er koeien te kunnen weiden. Het opknappen van het tijdens de strijd zwaar beschadigde Agnietenklooster dat meer ruimte aan de weeskinderen moest bieden, kostte veel geld. In de economisch moeilijke tijd kort na de strijd op Haagse bodem moesten er veel kinderen worden opgevangen. Bovendien was het weeshuis ook belast met de zorg voor de overgebleven nonnen, terwijl de pachters van land dat aan de instelling toebehoorde in die tijd lang niet altijd in staat waren om hun financiële plichten te voldoen. Met het doel de financiën op orde te krijgen, werd Jacob Stalpert van der Wiele in 1580 als rentmeester van het weeshuis aangesteld. Hij vervulde die functie ook bij het Sint Nicolaasgasthuis, het Sacramentsgasthuis en het Leprooshuis en was dus een echte beroepsbestuurder. Na 27 jaar dienst werd zijn functie overgedragen aan zijn schoonzoon, de advocaat Mr Joost Dedel. Hij zou op zijn beurt in 1624 weer door zijn zoon Mr Jakob Dedel worden opgevolgd. Diverse familieleden zouden nog eeuwen lang bestuurlijke functies binnen het weeshuis vervullen. Vooral in de achttiende eeuw was er sprake van verdere verenging van het bestuurlijke circuit.

Het aanstellen van een rentmeester bracht aanvankelijk geen oplossing van de financiële problemen. Rond 1596 beklaagde de Haagse magistraat zich bij het Hof dat de weesvaders weigerden in de steek gelaten kinderen in hun tehuis op te nemen. Deze kinderen moesten nu tegen hoge kosten bij particulieren worden uitbesteed. Rond 1600 brachten de collecten voor het weeshuis steeds minder geld op, terwijl de kosten voor de opvang van wezen juist stegen. De buitenvaders die het huis bestuurden, bleven daarom een streng aannamebeleid voeren. In 1626 weigerden zij bijvoorbeeld enige kinderen op te nemen die door de diakenen naar het weeshuis waren gestuurd. In 1627 luidden de buitenvaders en –moeders de alarmklok. Naast het verstrekken van een lening, keurde de magistraat daarom in 1629 goed dat voortaan bij begrafenissen en huwelijken twee weeskinderen bij de ingang van de Grote Kerk mochten staan met een collectebus. Tevens probeerden de buitenvaders te verhinderen dat er wezen van niet-burgers werden opgenomen.

Het armenweeshuis zou zich in de loop van de zeventiende eeuw ontwikkelen tot een weeshuis voor kinderen van Haagse burgers, die zeker niet tot de allerarm-

sten behoorden. Officieel werd de term Burgerweeshuis overigens pas vanaf de achttiende eeuw gebruikt. Dankzij het strenge aannamebeleid van de buitenvaders was de financiële positie omstreeks 1700 buitengewoon gunstig. Rond 1746 brachten de pachten – als gevolg van de veepest – echter niet veel op. Ook was het in die tijd gemakkelijker om burger of schutter van Den Haag te worden. In 1749 kreeg het weeshuis daarom van de Staten een octrooi toegewezen waarin werd bepaald dat bloedverwanten in de opgaande lijn niet langer van de wezen mochten erven. De gevreesde toeloop op de instelling bleef echter uit en de financiën bleven gezond.¹⁵

In het algemeen kregen de weeskinderen goed te eten en was er voldoende aandacht voor vertier. Pas rond 1790 zouden de teugels fors worden aangetrokken.

HET OUDE MANNENHUIS

Op het terrein aan de Oude Molstraat waar eerst het Sacramentsgasthuis had gestaan, verrees het Oude Mannenhuis. Vanaf 1773 konden in dit nieuwe gasthuis ‘behoefte en verarmde’ oude mannen worden opgevangen, die tot ‘gereformeerde religie’ behoorden. In principe nam het Oude Mannenhuis alleen lidmaten van de Neder-Duits gereformeerde kerk op, maar wanneer het moeilijk was om nieuwe bewoners te vinden, waren de regenten doorgaans wel bereid om het een en ander door de vingers te zien. De stichter van het Oude Mannenhuis, Jacob Frederik, Baron van Beieren van Schagen, had in 1721 in zijn testament laten vastleggen dat, indien mogelijk, de helft van de oude mannen uit ‘*suppoosten* van het hof’ zou moeten bestaan. Jacob Frederik nam daarbij – als rechtstreekse afstammeling van Willem van Beieren, bastaard van Holland en Heer van Schagen – zijn illustere voorvader Albrecht van Beieren tot voorbeeld. Die gold immers als de vermeende oprichter van het Sint Nicolaasgasthuis. Aan het eind van de achttiende eeuw, toen het Oude Mannenhuis gereed was voor de opvang, waren de *suppoosten* doorgaans niet zo behoeftig meer dat zij in het Oude Mannenhuis moesten worden opgevangen. Waarschijnlijk zagen zij ook vaak uit schaamte van opname af. Bij de opening van het Oude Mannenhuis in maart 1773 hadden de regenten geen geschikte *suppoosten* kunnen vinden. Daarom werden er uitsluitend burgers van Den Haag opgenomen die de zestig gepasseerd waren. Pas in februari 1777 werd de eerste *suppoost* van het Hof verwelkomd. Het ging om de oud-⁶ ‘castelij’ van den Hove, William Robbertson, dus iemand die een tamelijk aanzienlijke functie had gehad.¹⁶

NIEUWE KERKELIJKE INSTELLINGEN VAN ARMENZORG:

DE CENTRALE ROL VAN DE NEDER-DUIJTS HERVORMDE DIACONIE IN DE BEDELING

De grootste verandering op het gebied van de Haagse armenzorg was wel dat de nieuwe Neder-Duits gereformeerde diaconie in Den Haag sinds 1575 formeel als rechtsopvolger van de lokale Huiszittenmeesters werd beschouwd. Het is onduidelijk wanneer die laatste organisatie heeft opgehouden te bestaan. Zo tonen de rekeningen van het Sacramentsgasthuis aan dat de Huiszittenmeesters in 1578 nog betrokken waren bij de afwikkeling van een schuld van iemand die in het gasthuis gestorven was. Uit de resolutie van de Staten van Holland van 17 mei 1618 blijkt dat de Neder-Duits gereformeerde diaconie toen al enige tijd de legaten van de Huiszitten mocht gebruiken voor het in stand houden van de eigen organisatie. Daarnaast verwierf de diaconie, bovenop de collecten in de kerken, onder meer jaarlijks inkomsten door middel van vijf algemene collectes in Den Haag.

De diakenen zorgden voor de uitdelingen van brood en turf in de verschillende Haagse buurten. Doorgaans waren de bedeelden oud en vaak hadden ze lichamelijke of geestelijke problemen. Verlaten vrouwen en grote eenoudergezinnen waren bovendien regelmatig van de bedeling afhankelijk. De diakenen verstrekten het brood en de turf meestal aan de vrouw des huizes. Aan het chique Voorhout woonden relatief weinig mensen die van de bedeling afhankelijk waren, terwijl er in de sloppen rond het Westeinde juist de meeste bedeelden te vinden waren. Ook in de omgeving van de Geest en het Lamgroen hadden veel armen een onderdak.¹⁷

HET DIACONIEHUIS OFWEL HET OUDE VROUWEN- EN KINDERHUIS

Voor mensen die niet langer zelfstandig konden leven, was de bedeling vaak niet afdoende. Vanaf 1634 probeerden de diakenen daarom tot de oprichting van een eigen tehuis te komen. Aanvankelijk waren er plannen voor een instelling voor sterke bedelaars die in staat waren de handen uit de mouwen te steken. Later zou hier het tuchthuis uit voortkomen.¹⁸ Daarnaast was het de bedoeling een vondelingentehuis voor arme kinderen te stichten, omdat het armenweeshuis een steeds strenger toelatingsbeleid was gaan voeren en er voor vondelin-

gen daarom geen plaats meer was. Lange tijd kwam er niets van de plannen. De Haagse bestuurders wilden namelijk niet financieel bijspringen, zolang zij niet konden beschikken over de achterstallige gelden die eerder door de Raad van State en de Gecommitteerde Raden waren toegezegd voor het onderhoud van de armen.¹⁹ In 1656 werden de plannen echter concreter, dankzij een legaat van jonkvrouw van Mathenes en de heer Van Voorsadt. Later kwam hier nog het legaat bij van de heer Haga, de oud-ambassadeur van de Republiek in Constantinopel, gevolgd door een bijzondere subsidie van de Haagse magistraat. In oktober 1659 werd daarop een grote en mooi gelegen woning op het Spui aangekocht door een commissie uit de kerkenraad, met goedkeuring van de Haagse magistraat en het Hof van Holland. Na de verbouwing van de woning, die vroeger aan de Zweedse ambassadeur Van Dijk had toebehoord, zou het tehuis gaan dienen voor de opvang van arme weeskinderen en behoeftige oude vrouwen. Het was oorspronkelijk niet alleen bestemd voor Neder-Duits gereformeerden, maar tevens voor vrouwen en kinderen van andere gezindten. Overigens hoefden de vrouwen helemaal niet zo oud te zijn: vanaf twintig jaar was plaatsing mogelijk. Naast wezen en oudere vrouwen, werden er ook wel kostkopers opgenomen die nog enig kapitaal bezaten. Afhankelijk van het betaalde bedrag konden ze over extra voorzieningen beschikken.

In 1687 moest het tehuis reeds worden vergroot omdat het aantal armen was toegenomen. Vóór 1729 waren de halve en de hele kostkopers nog in eigen kamertjes gehuisvest. Daarna werden diverse muren doorgeslagen om ruimte te winnen. De halve kostkopers verdwenen vervolgens naar een gemeenschappelijke zaal. Toch bleef het ruimtegebrek chronisch: in 1737 sliepen er maar liefst vier of vijf kinderen bij elkaar in een kribbe. Vergeleken met de relatief kleine middeleeuwse gasthuizen, zoals het Sint Nicolaasgasthuis en het Sacramentsgasthuis, met slechts enkele tientallen bedden, was het Diaconiehuis een enorm grote instelling. Toen De Riemer rond 1730 zijn geschiedenis van Den Haag schreef, bood het tehuis al onderdak aan ruim vijfhonderd personen.²⁰

Aanvankelijk was het idee dat van de zestien diakenen er telkens vier voor een periode van drie maanden verantwoordelijk zouden zijn voor het bestuur van het Oude Vrouwen- en Kinderhuis. Gedurende de twee jaar waarin de diakenen normaal gesproken hun functie bekleedden, kwamen ze dan twee keer aan de beurt. Daardoor leerden ze echter het klappen van de zweep niet voldoende kennen. Vanaf 1725 kwamen er daarom

vaste regenten die voor zes jaar in functie bleven, terwijl er in 1726 nog eens zes 'regentinnen' werden aangesteld. Het ging om 'fatsoenlijke' weduwen van tenminste 44 jaar. Omdat van zulke vrouwen niet verwacht kon worden dat zij bij slecht weer, in de winter en 's avonds over straat gingen, kregen zij vanaf 1726 voor drie jaar een jaarlijks bedrag van honderd gulden voor huurkoetsen van de magistraat toegewezen.²¹ De regentessen zagen toe op het huishouden en hielden zich niet met bestuurlijke taken bezig.

Omdat Den Haag een garnizoensstad was, vormden arme soldaten een voortdurende bron van zorg voor de diakenen. Kinderen van uitgezonden soldaten hadden recht op verpleging en verzorging. De Raad van State verplichtte de diaconie daarom in 1743 om de kinderen van een ruiters uit het garnizoen op te nemen, aangezien hun vader Den Haag had moeten verlaten om elders dienst te kunnen doen.²² Bovendien werden in Den Haag – vooral ten tijde van oorlog – geregeld weeskinderen van militairen opgevangen die tijdens hun leven buiten de stad gelegerd waren geweest. Zo zijn er in 1747, op verzoek van de Raad van State, kinderen in het Haagse diaconiehuis opgenomen die afkomstig waren uit Venlo. Uit de notulen van de Raad van State van 6 juni 1748 blijkt dat de drie kleine kinderen van een soldaat, die in een hospitaal in de omgeving van Rotterdam gestorven was, naar het Haagse Oude Vrouwen- en Kinderterhuis zouden worden gezonden. Zij waren alledrie beneden de twaalf jaar oud en hadden onderwijs en verzorging nodig.²³

Vooral in de eerste helft van de achttiende eeuw is er bovendien veel te doen geweest over de weeskinderen uit de barrièresteden. In november 1715 was het zogenoemde Barrière-traktaat gesloten. De Republiek der Verenigde Nederlanden had sindsdien het recht om in een aantal vestingsteden in de Spaanse Nederlanden, die vervolgens in Oostenrijkse handen kwamen, garnizoenen te leggen met het oog op de verdediging tegen Frankrijk. In dezelfde tijd besloten de Staten-Generaal financieel bij te dragen aan de verzorging van weeskinderen uit de Barrièresteden: de weeskinderen van hervormd gezinde ouders konden immers niet zomaar aan zorg van de lokale katholieke instanties worden overgelaten. De Staten stelden dat tussen 1713 en 1727 alleen al in de stad Ieper 75 kinderen van soldaten waren 'weggenomen en opgevoed in 't Pausdom'. Dit moest voortaan worden voorkomen. Daarom werd er onder meer in de jaren 1727, 1729, 1737 en 1744 geld voor de opvang van zulke wezen beschikbaar gesteld. Bovendien verstrekke de Raad van State in maart 1728 financiële

middelen voor de opvang van kinderen uit de barrièresteden in Den Haag. In de jaren daarop werden geregeld subsidies verleend voor huisvesting van deze kinderen in het Haagse Oude Vrouwen- en Kinderhuis.²⁴ Toch klaagden de diakenen reeds in 1729 dat zij veel moeite hadden met de opvang van soldatenvrouwen en kinderen en die klachten zouden niet verdwijnen.²⁵

DE DIACONIE IN FINANCIËLE PROBLEMEN

Formeel beschikte de Haagse diaconie over diverse vormen van inkomsten. Traditionele inkomstenbronnen, zoals die uit verpachtingen en de renten op huizen, brachten echter relatief steeds minder op. De collecten in kerken en straten waren juist veel belangrijker geworden. Al met al schoten de financiële middelen van de diaconie toch regelmatig tekort. Extra bronnen van inkomsten waren daarom altijd welkom. Zo werd er in 1634 een olifant aan het publiek getoond om aan geld te komen en vonden er herhaaldelijk loterijen plaats. Weeskinderen verrichtten dan de trekkingen.²⁶

Het tekort aan financiële middelen bleef echter zorgelijk. Daarom verleenden de diakenen het liefst slechts hulp aan de eigen geloofsgenoten. Een bijkomend probleem was dat in Den Haag relatief veel mensen gemengd gehuwd waren. Het percentage rooms-katholieken was er ook groot. Reeds in 1685 besloten de diakenen, vanwege de benarde financiële situatie, om zich voor de eerste maal tot de eigen geloofsgenoten te beperken. In 1694 namen ze vervolgens het besluit geen nieuwe rooms-katholieke bededen meer op te nemen. Om onrust te voorkomen, werden zulke maatregelen meestal maar korte tijd volgehouden. In 1695 had de diaconie grote schulden aan een korenkoper. De diakenen vroegen daarom toestemming om een loterij te mogen houden, met het doel de financiën weer enigszins op peil te brengen. Omstreeks dezelfde tijd klaagden zij herhaaldelijk over de vele in Den Haag achtergebleven gezinnen van militairen die ondersteuning nodig hadden. In 1698 besloten de diakenen de vrouwen naar hun mannen te zenden. Op jaarbasis zou dit dan een besparing van 28.000 gulden kunnen opleveren. Vrouwen van personen die in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie het ruime sop hadden gekozen, kwamen er dikwijls ook zo goed als alleen voor te staan.

Veel gelukszoekers van elders hadden bovendien gehoopt een graantje mee te pikken in het rijke en niet omuurde Haagse bestuurscentrum met zijn bloeiende hofcultuur. Wanneer dit niet lukte werd dikwijls een be-

roep op de diaconie gedaan. Maar vaak waren deze mensen gedwongen door bedelen aan de kost te komen. De animo onder de diakenen nam steeds meer af om ook aan vreemdelingen steun te verlenen. Soms verstrekten zij daarom reisgeld aan hen, opdat ze elders hun geluk zouden beproeven. De voortdurende vraag van de diakenen aan de verschillende bestuurlijke instanties om financiële ondersteuning was dikwijls aan dit vreemdelingenvraagstuk gerelateerd. Aan het begin van de achttiende eeuw kwamen niet-Hagenaars slechts voor ondersteuning van de diaconie in aanmerking als zij er vier jaar ordentelijk hadden geleefd. De hoofdmannen van de buurten controleerden de verblijfsduur van vreemdelingen en het aantal armen in de buurt.

Naast de eerder genoemde verpachtingen en renten op huizen plus de collecten in de kerken en de straten, bestonden de inkomsten van de diaconie aan het begin van de achttiende eeuw onder meer uit losrentebrieven en obligaties. Deze obligaties brachten indertijd echter betrekkelijk weinig geld op. Daarnaast hingen, net als in de zeventiende eeuw, op druk bezochte plaatsen, zoals op het stadhuis, in herbergen en bij boekverkopers, geldbussen waarin voorbijgangers een bijdrage konden stoppen. Bovendien bracht het opvoeren van komedies en het organiseren van kermisattracties extra geld in het laatje. Uiteraard waren de meest godvruchtige diakenen daar niet altijd even blij mee. Ook kregen zij een aandeel uit de civiele boetes en het luiden van de grote kerkklok bij begrafenissen. Incidentele bijdragen in goederen waren eveneens mogelijk: zo schonken de burgemeesters in januari 1716 duizend ton turf aan de diaconie.²⁷ Desondanks moesten de Magistraat en de Sociëteit de diakenen herhaaldelijk financieel bijspringen. De Gecommitteerde Raden en de Raden van Staten verstrekten tevens geld. Een enkele maal konden de diakenen bovendien rekenen op een bijdrage van de Hoge Raad, het Hof van Holland en de stadhouder-prins. De bijdragen van de verschillende bestuurlijke instanties waren niet altijd even zeker en vormden geen gegarandeerde bron van inkomsten.²⁸

Daar de kas er opnieuw niet goed voor stond, gaven de diakenen in 1720 een tijd lang geen geld meer aan niet-geloofsgenoten. Om deze armen niet van de honger te laten omkomen, werd hen nog wel brood verstrekt.²⁹ In 1726 verkocht de diaconie een deel van het effectenbezit om de belangrijkste schulden af te kunnen betalen. Een bijkomend probleem was dat de Gecommitteerde Raden van 1718 tot 1736 de subsidie van zestienhonderd gulden per jaar voor de verpleging van militaire gezinnen niet uitbetaalde. In 1729 en rond 1743 namen

klachten over de achtergebleven gezinnen van ruiters en soldaten weer toe. Daarom vroegen de diakenen in 1747 een hogere subsidie aan bij de Gecommitteerde Raden. In datzelfde jaar werden er plannen gemaakt om het bedelen van soldatenvrouwen te voorkomen.³⁰ Aan het eind van de achttiende eeuw drukte de zorg voor de vrouwen van de Hollandse en de Zwitserse garden eveneens zwaar op de kas van de diaconie. Daarbij kwam dat de autoriteiten de militairen dikwijls meer als vreemdelingen dan als Hagenaars beschouwden. Dikwijls ging het immers om arme huursoldaten die van elders afkomstig waren.³¹

Gedurende de achttiende eeuw vaardigde de Haagse magistraat herhaaldelijk opnieuw keuren uit tegen bedelaars en vagebonden, maar deze maatregelen hadden weinig effect. De diakenen beklaagden zich dikwijls over de zware last die op hun schouders drukte en poogden de zogenaamde *buitenarmen* te scheiden van de 'ware armen', ofwel de eigen lidmaten.³² In 1740 stelde de Hoge Raad dat er iets moest gebeuren aan de ongecontroleerde groei van de bedeeden, waaronder zich veel bedelaars bevonden. De diaconie mocht vanaf die tijd niet meer uitgeven dan ze aan inkomsten had. De instelling moest daarom elke drie maanden een lijst van de nieuwe bedeeden bij het Hof en de Magistraat inleveren. De diverse bestuurlijke instellingen zouden het optreden van de diakenen kritisch blijven volgen.³³ In 1748 maakten het Hof van Holland en de Haagse Magistraat bijvoorbeeld een reglement voor het kiezen van ouderlingen en diakenen van de Nederduitse, de Franse en de Engelse gemeente.

Rond het midden van de achttiende eeuw werd de Haagse magistraat steeds vaker gedwongen enorme geldbedragen aan de diakenen te lenen. In 1758 gaven de Staten van Holland toestemming om met grote regelmaat de belasting op wijnen, brandewijnen en gedistilleerd te gebruiken ter leniging van de financiële nood van de diaconie. Maar ook deze maatregel zou niet voldoende zoden aan de dijk zetten. Langzamerhand raakte de Haagse magistraat er eveneens van overtuigd dat wellicht een verdere opdeling van de armenzorg noodzakelijk was. Nadat de diakenen in 1768 hadden verklaard zich niet langer verantwoordelijk te voelen voor de bedeling van de *buitenarmen* werd na jaren van plannenmakerij een financiële verdeelsleutel gevonden. In 1770 kwam een voorlopige splitsing tot stand die zou duren tot 1 januari 1777.

Voortaan werd iedereen die officieel niet tot lidmaat van de Neder-Duits gereformeerde diaconie of tot één van de aanverwante kerkgenootschappen behoorde, tot

de zogenaamde *Heilige Geest- of buitenarmen* gerekend. Bij gemengd gehuwden was, zo lang hij leefde, het lidmaatschap van de man bepalend. De Magistraat stelde armbestuurders aan om voor de *buitenarmen* te zorgen. Dit diende in nauw overleg met de diakenen te gebeuren. Tegen betaling konden de laatsten brood en turf aan de armbestuurders verstrekken. Deze armbestuurders, later bekend als burgerlijk armbestuurders, werden gecontroleerd door twee commissarissen uit de Magistraat. Iedere veertien dagen of tenminste één keer per maand moesten zij beoordelen wie voor bedeling in aanmerking kwam. De armbestuurders hielden de administratie van de bedeelde personen bij en controleerden daartoe de naam, leeftijd, geboorteplaats, woonplaats, kostwinning en de oorzaak van de armoede. Het aantal bedeelde, de namen en leeftijden van hun kinderen dienden ook te worden genoteerd, evenals de datum van aanvang van de bedeling en de periode waarin de bedeling werd geacht te worden verstrekt. Bovendien moesten de bedeelde voldoen aan allerlei eisen. Zo mochten ze geen honden³⁴, hoenders of duiven houden. Daarnaast behoorden zij niet dronkzuchtig te zijn of een onordentelijk leven te leiden. Als bedeelde trouwden, werd hen de bedeling voor vijf jaar ontzegd. Door middel van huisbezoek kon worden gecontroleerd of de bedeelde, die aan huis gebonden waren, goed werden verzorgd en er een juiste levenswandel op na hielden.

In de hoop daarmee tevens een toestroom van nieuwe *buitenarmen* te voorkomen, verhoogde de magistraat in januari 1770 het geldbedrag voor de verwerving van de Haagse burgerrechten. Bij het weren van de van elders afkomstige armen, borduurde de Haagse magistraat voort op een keur van juni 1750. De maatregel was vooral gericht tegen militairen en dienstboden die na hun ontslag in Den Haag hoopten te kunnen blijven. Zonder akte van admittie³⁵ moest de verhuurder dan voor hen borg staan. Degenen die huisvesting boden aan vagebonden en bedelaars waren ook voor hen verantwoordelijk en dienden hen reisgeld te verstrekken, opdat zij Den Haag konden verlaten.³⁶

Toch bracht de splitsing tussen lidmaten en *buitenarmen* geen verlichting voor de financiële problemen van de diaconie. Al vóór het einde van het contract bleek de opzet te zijn mislukt. De diakenen deden vervolgens tevergeefs aanspraak op de goederen van de Heilige Geestmeesters. De leden van de magistraat beklagden zich op hun beurt dat het Hof van Holland niet genoeg bijdroeg in de kosten voor het onderhoud van verarmde *suppooften* en hun dienstponeel. Het was duidelijk dat er vaste belastingopbrengsten nodig waren om de armen-

zorg te kunnen financieren. De incidentele bijdragen uit de belastingen op wijnen en gedistilleerd leverden te weinig op en de bestuurders aarzelden om een vaste belasting op de eerste levensbehoeften van de Hagenaars te heffen. Tot aan de Franse Tijd zouden de financiële problemen in de armenzorg daarom verder toenemen.³⁷

ARMENZORG EN ZORGINSTELLINGEN VAN DE OVERIGE KERKGENOOTSCHAPPEN

In de Haagse geschiedschrijving heeft de centrale rol van de Neder-Duits gereformeerde diakenen de meeste nadruk gekregen. Toch beschikten ook andere kerkgenootschappen al spoedig over eigen vormen van armenzorg. Formeel vertegenwoordigde de Waalse kerk de Franstalige aanhangers van de leer van Calvijn in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Hoewel deze Waalse kerk zeker regelmatig samenwerkten met de Neder-Duits gereformeerde diaconie, die tot hetzelfde kerkgenootschap behoorde, maar optrad voor de Nederlandstalige gelovigen, beschikten de Franstalige calvinisten reeds vanaf 1588 over eigen diakenen. Ook de Engelse kerk werd in Den Haag min of meer tot dezelfde kerkgemeenschap gerekend, zelfs nadat er een duidelijke splitsing was ontstaan tussen de calvinistische Presbyterianen en degenen die kozen voor de *Church of England*. De Engelse kerk in Den Haag droeg vanaf 1596 zorg voor de eigen lidmaten. De lutheranen, die een apart kerkgenootschap vormden en tot aan het begin van de zeventiende eeuw nog met vervolging te maken hadden, beschikten vermoedelijk vanaf 1608 of 1611 reeds over hun eigen vorm van armenzorg. Dit gold spoedig ook voor de remonstranten, die in een soortgelijke positie verkeerden. Slechts aan katholieken was het lange tijd niet toegestaan om openlijk armenzorg te verlenen. Via de kapellen van de gezanten van de katholieke mogendheden die zich in Den Haag gevestigd hadden, konden de katholieke armen nog wel enige hulp ontvangen. Naast de ambassadeurs van Oostenrijk en Frankrijk, ging het om die van Spanje, Napels en Portugal. Ook via de pastorie van de schuilkerk in de Oude Molstraat werd waarschijnlijk al vroeg ondersteuning geboden die oogluikend werd toegestaan.³⁸

Lange tijd bood het Oude Vrouwen- en Kinderhuis tegen betaling eveneens opvang aan mensen van andere kerkelijke gezindten. In de loop van de achttiende eeuw gingen die instellingen er echter toe over om hun eigen tehuizen te stichten. Zo werd er in 1736 een Evangelisch Luthers weeshuis opgericht. In 1738 volgde een

Waal diaconiehuis dat tevens van een school was voorzien. Nadat de Haagse pastoor Bartholomeus Kley in 1756 van de Staten van Holland toestemming had gekregen om legaten en schenkingen te ontvangen, werd de oprichting van een officiële katholieke tak van armenzorg mogelijk. In 1765 willigde de Haagse magistraat een verzoek in tot de stichting van een katholiek armenhuis. Om ergernis hierover bij de gereformeerde gemeente te voorkomen, werd het katholieke armenhuis gevestigd aan het stille en afgelegen slop van de Drie Boeren. Eigenlijk was er dus sprake van een vroege vorm van verzuiling van de Haagse armenzorg, die nu zo goed als compleet was.

Ook de joden in Den Haag hadden hun eigen vorm van armenzorg. Aangezien in principe alleen rijke joden welkom waren en de joodse gemeenschap verantwoordelijk was voor de eigen armen, bestemden de welgestelde Portugese joden in hun testamenten vaak geld voor hen. Kleding en medische zorg werd eveneens verstrekt. Hiervoor was een eigen armen dokter aangesteld. Arme joden ontvingen aanvankelijk ondersteuning vanuit één van de synagogen van de Portugees-joodse of sefardische gemeenschap die aan het begin van de achttiende eeuw in Den Haag was opgericht en die Honen Dal, ofwel Steun aan de Armen werd genoemd. In de achttiende eeuw was er meer armoede onder de Hoogduitse joden die vaak als huispersoneel bij rijke Portugese joden in dienst waren. Nadat de Hoogduitse-joodse gemeenschap enorm in omvang was toegenomen, kreeg zij eveneens haar eigen armenzorg. Omdat het armoede-probleem binnen de gemeenschap groot was, bleef de steun van de Portugese joden noodzakelijk. Aan het eind van de achttiende eeuw verarmden zij echter ook en konden daardoor minder hulp bieden.³⁹

VERZEKERINGEN EN ZORG VANUIT GILDEN EN BUURTEN

In de achttiende eeuw werden ook veel bussen en beurzen opgericht die – tegen betaling van een premie – een vorm van sociale verzekering voor bepaalde doelgroepen moesten bieden. Vrouwen hoopten bijvoorbeeld op deze manier bij overlijden van hun echtgenoot een armoedeval te voorkomen. Voor echte armen was zo'n verzekering te duur. Tenslotte kon er vanuit de verschillende gilden en buurten eveneens hulp worden verkregen. De gilden traden vooral op als belangenvereniging voor de middengroepen, die doorgaans niet tot de allerarmsten behoorden. Na de Reformatie zou de betekenis

van de gilden verder toenemen. De gildemeesters verstrekten uitkeringen in geval van ziekte en verzorgden de begrafenis van de leden. Incidentele steun vanuit de 'gebuurten', opgericht door de bewoners zelf, bood zo nodig ook uitkomst. Deze verenigingen zagen onder meer toe op de orde in de buurt en verstrekten hulp bij begrafenissen. Waarschijnlijk was de onderlinge hulp van familieleden en directe burens overigens belangrijker.

MEDISCHE ZORG VOOR ARM EN RIJK

MEDISCHE ARMENZORG ALS TAAK VAN BESTUURLIJKE INSTELLINGEN

Armen konden het zich niet permitteren om een dokter thuis te laten komen. Medische armenzorg, gefinancierd vanuit de verschillende bestuurlijke instellingen, moest in zulke gevallen uitkomst brengen. Zo hielden aan het eind van de zestiende eeuw de zogenaamde stadsdoktoren zich bezig met de medische zorg voor armen. Ten tijde van epidemieën konden zij ook hulp aan pestslachtoffers bieden. Vanaf de zeventiende eeuw was het gebruikelijk dat er in Den Haag jaarlijks zulke doktoren werden benoemd. Bij een hevige pestepidemie werd een speciale pestmeester aangesteld. Voor de armen waren vaak ook gratis medicijnen verkrijgbaar. Gedurende de strijd tegen de Spanjaarden werden de stadsdoktoren dikwijls ingeschakeld om soldaten te behandelen.

Het lijkt erop dat sommigen hun carrière als chirurgijn waren begonnen. Regelmatig hadden deze chirurgijns hun praktische kennis op het slagveld opgedaan. Een goed voorbeeld is Gangolf Jansz, ook wel bekend als Gangolf den Otter. In 1592 ontving hij de instructies die hoorden bij zijn aanstelling als armen- of stadsdokter. Tevens moest hij pestslachtoffers genezen. De armen dienden een biljet van de burgemeesters te laten zien om aan te tonen dat ze voor behandeling in aanmerking kwamen. Gangolf hoefde zich niet met de slachtoffers van pokken bezig te houden, maar hij moest wel soldaten genezen en lijkschouwingen houden op personen die vermoord waren. Voor zijn werk ontving hij een salaris van tachtig pond. De onkosten die hij maakte bij de behandeling van de soldaten werden gedekt door de Staten van Holland. Gangolf den Otter speelt tevens een rol in de Haagse geschiedenis omdat hij één van de vier oprichters van het plaatselijke chirurgijngilde was. Bij zijn dood verzorgden zijn medegildebroeders de begrafenis.⁴⁰

Artsen, chirurgijns en vroedvrouwen konden niet al-

leen door de Haagse Magistraat worden aangesteld, maar ook door de Sociëteit, het Hof van Holland en de Grafelijkheids Rekenkamer. Die instellingen gaven af en toe tevens subsidies aan de Magistraat om de medische armenzorg in stand te houden.⁴¹

ZORG VOOR PARTICULIEREN DOOR DOKTOREN EN CHIRURGIJNS

Minder armlastigen moesten zelf medische hulp door artsen, chirurgijns en vroedvrouwen bekostigen. De meer welgestelden hoopten bovendien een opname in een instelling van armenzorg te voorkomen. Zij werden liever thuis verpleegd. Of ze vervolgens kozen voor een betere vorm van hulp blijft overigens de vraag: ook na de Reformatie werd regelmatig de hulp van kwakzalvers ingeroepen. Advertenties wijzen hier reeds op. Hoewel de kwakzalvers hun werk dikwijls illegaal deden, waren er op de Haagse kermis altijd wel verkopers van pillen en trekkers van tanden te vinden die – tegen de betaling van een bepaald bedrag aan standgeld – hun diensten aan het publiek mochten aanbieden. In de dagelijkse praktijk bleven de Hagenars vermoedelijk vaker een beroep doen op de chirurgijn dan op de medisch dokter. Slechts degenen die zich dat konden permitteren, waren in staat om een universitair geschoolde arts in te schakelen. De aanwezigheid van het stadhoudelijk hof, waar verschillende lijfartsen actief waren, moet de keuzemogelijkheid van de rijke Hagenars zeker hebben vergroot.

OPBLOEI MEDISCHE WETENSCHAP

Het aantal medische doktoren steeg, toen vanaf het eind van de zeventiende eeuw onder meer in het nabijgelegen Leiden medicijnen kon worden gestudeerd. Bij de opzet van de medische studie aan de Leidse universiteit, waartoe in 1574 was besloten, strekten de ervaringen opgedaan op Italiaanse universiteiten, zoals die van Padua, tot voorbeeld. Daar stond de ontleedkunde in hoog aanzien.⁴² Omstreeks 1595 werd hiertoe ook in Leiden een anatomisch theater in gebruik genomen, dat was gevestigd in de ‘Faliebagijnekerk’. Chirurgie ging daardoor deel uitmaken van het universitaire curriculum. In 1628 kwam er in Den Haag eveneens zo’n theater voor het verrichten van onderzoek en het verzorgen van onderwijs in een huis aan de zuidkant van de Jacobskerk, naast de Assendelftkapel.⁴³ In de koude wintermaanden konden er lijken worden ontleed.

In het anatomisch theater waren enige medici werkzaam die hun sporen in de geschiedenis hebben nagelaten. Nadat hij in 1643 als stadsdokter was aangesteld, werd de medisch doktor Cornelis Stalpert van der Wiele in 1644 benoemd tot Haagse praelector in de anatomie en de chirurgie, belast met het geven van lessen aan de chirurgijns en hun leerlingen. Dat de medische kennis van deze Haagse burgemeesterszoon vermoedelijk meer op theoretische dan op praktische ervaring gestoeld was – hij promoveerde in 1642 in Franeker op een dissertatie over de eenhoorn – vormde daarbij blijkbaar geen belemmering.⁴⁴ Hij werd in 1668 opgevolgd door zijn broer Johan, die eveneens in Franeker was opgeleid. Reeds in datzelfde jaar volgde de benoeming van Johan tot Haags ‘professor’ tegen een hoger honorarium. Die titel was toen nog niet beschermd. Johan moest wekelijks college in het anatomisch theater geven, er jaarlijks twee lijken ontleden, skeletten samenstellen en preparaten maken. Chirurgijns en hun leerlingen dienden bij die lessen aanwezig te zijn. Omstreeks 1688 mislukte het plan om de opleiding tot een ‘illustere school’ om te vormen, naar Amsterdamse voorbeeld, als gevolg van tegenwerking van de Leidse universiteit. Ook andere pogingen zouden op niets uitlopen. Toch werden er herhaaldelijk nieuwe ‘professoren’ benoemd om het belang van de opleiding te onderstrepen.⁴⁵

Naamlijst van Haagse ‘professoren’ en lectoren in de anatomie en de chirurgie:⁴⁶

1637	Aernout de Reek, lector
1637	Willem Liesbergen, lector
1644-1668	Cornelis Stalpert van der Wiele, lector
1668-1683	Johannes Stalpert van der Wiele, professor
1683	Arent Bosch, professor
1683-1687	Anthony Nuck, professor
1688-1694	Govert Bidloo, professor
1694-1722	Maurits van Reverhorst, professor
1723-1765	Thomas Schwencke, professor
1765	Cornelis Hendrik Velse, professor
1765-1789	Dominicus Huybers, professor
1789-1804	Johannes Christiaan Damen, lector

De Haagse Sociëteit was verantwoordelijk voor de financiering van aanstelling van zo’n professor. Indien deze niet academisch geschoold was, werd de titel van lector gehandhaafd. De sociaal in hoger aanzien staande medisch doktoren werkten in het anatomisch theater regelmatig samen met de chirurgijns, die tot de ambachtslieden werden gerekend. Doktoren en chirurgijns groeiden ook meer naar elkaar toe, omdat chirur-

gijns regelmatig, in de hoop hun status te kunnen verhogen, alsnog een medische studie of onderdelen van een medische studie volgden. De 'doctores medicinae' kregen op hun beurt steeds meer vat op de chirurgijnsopleiding. Herhaaldelijk resulteerde dit in ruzie tussen de beide beroepsgroepen, bijvoorbeeld over de vraag wie er mocht aderalaten. Een ander hevig geschil ontstond in 1768, toen de medisch doktoren zeer tegen de zin van de chirurgijns, die zich in hun beroepseer zagen aangetaast, ook chirurgische ingrepen wilden verrichten. De stadsdoktoren mobiliseerden toen alle in Den Haag werkzame doktoren en wezen op eerdere resoluties en ordonnanties van de magistraat waarin hun het heilkundig ingrijpen wel was toegestaan.⁴⁷ Het onderhoud van het anatomisch theater had overigens heel wat voeten in aarde. Omstreeks 1738 was het reeds behoorlijk bouwvallig geworden en in 1771 dreigde het zelfs in te storten. In 1772 volgde daarom de verhuizing naar de Juffrouw Idastraat.

Binnen de beeldhouw- en schilderkunst was tijdens de renaissance de aandacht voor de anatomie van de mens bovendien gegroeid. Wegbereiders waren Leonardo da Vinci en Michelangelo Buonarroti, die zich lieten inspireren door beelden uit de klassieke oudheid. Nederlandse kunstenaars gingen dikwijls naar Italië om daar een deel van hun opleiding te volgen. Degenen die zich specialiseerden in de anatomie van de mens werkten regelmatig samen met de medisch doktoren en de chirurgijns. Een Haags voorbeeld is de schilder Jacob van der Gracht. Hij had enige jaren deel uitgemaakt van de hofhouding van de gewezen onderkoning van Napels, de hertog van Alcalá, en daar een grote theoretische kennis opgedaan. Van der Gracht hield er zich onder meer bezig met het ontleden van lijken. In 1634 verscheen zijn *Anatomie der witterlicke deelen van het Menschelick Lichaem. Dienende om te verstaen ende volkomentlick wt te beelden alle beroerlicheit des selven Lichaems. (Aengewesen door Iacob vander Gracht schilder.) Bequaem voor Schilders, Beelt-houwers, Plaet-snyders, als oock Chirurgiens*. Het idee was met behulp van etsen en een begeleidende tekst de anatomische studies van de uit Leuven afkomstige Andreas Vesalius (1504-1564) beter toegankelijk te maken. Mede dankzij deze samenwerkingsprojecten kwam men steeds meer te weten over de bouw van het gezonde en het zieke lichaam van de mens. In de zeventiende eeuw zou het anatomisch onderzoek in Den Haag een grote vlucht nemen.

Onder de gerenommeerde medici die aan het einde van de zeventiende eeuw in Den Haag werkzaam waren, bevonden zich ook sociale stijgers die het van chirur-

gijnsleerling tot doctor in de medicijnen brachten. De Haagse chirurgijn Cornelis van Solingen (1641-1687) deed aan het begin van zijn carrière ervaring op bij de heelmester-generaal van de Verenigde Nederlanden, Aimé de Vos. Vervolgens was hij enige tijd werkzaam als heelmester voor de marine, onder meer op de schepen van admiraal Cornelis Maartenszoon Tromp, die de Oost-Indiëvaarders moesten beschermen tegen de Noord-Afrikaanse kapers. Hoewel de chirurgijns meestal hun opleiding volgden bij een lokaal gilde, bood in de zeventiende eeuw de koopvaardij en de oorlogsvloot eveneens – een goedkope – opleidingsmogelijkheid. Bij vestiging op de wal moest de chirurgijn dan wel een aanvullend examen doen in de plaats van vestiging.⁴⁸

Van Solingen vestigde zich in 1665 als chirurgijn in Den Haag. Nadat hij er al een jaar of tien een chirurgijnswinkel had gedreven, ging hij in Leiden medicijnen studeren. Hij zou vervolgens in 1677 in Utrecht promoveren. Zijn faam als verloskundige was groot. Om zijn werk te vergemakkelijken ontwierp Van Solingen een handige baarstoel die eenvoudig in een bed veranderd kon worden en ook simpel te vervoeren was. De baarstoel bevindt zich momenteel in het Leidse Museum Boerhaave. Afkomstig uit de ambachtelijke traditie, zijn vader en broer waren smeden, was Van Solingen tevens een praktisch en kundig maker van voor die tijd uiterst doelmatige chirurgische instrumenten. Vooral van versieringen moest hij niets hebben, want daar konden ongerechtigheden in blijven zitten.⁴⁹ Van Solingen stelde zijn kennis ook te boek. *Manuele Operatiën der Chirurgie* uit 1684 geldt als zijn belangrijkste werk. Hierin besteedde hij uitgebreid aandacht aan het door hem verkoken instrumentarium. Van Solingen had aanvankelijk een bloeiende praktijk aan de Haagse Plaats. Na zijn ruzie over de behandeling van een patiënt met de Haagse doctor medicinae en professor van het anatomisch theater Johan Stalpert van der Wiel kwam echter de klad in zijn carrière. De ruzie mondde uit in een slepend proces en Van Solingen stierf als een arm man.⁵⁰

Een andere opmerkelijke medicus was de in 1647 in Alkmaar geboren Cornelis Bontekoe die in 1685 in Berlijn zou overlijden. Hij heette eigenlijk Decker, maar nam de naam aan van het uithangbord dat boven zijn vaders grutterswinkel hing. Bontekoe begon zijn carrière als chirurgijnsleerling. Hij vertrok al spoedig naar Leiden, waar hij studeerde onder De Boe Sylvius, die een voorstander was van de toepassing van de scheikunde binnen de geneeskunde. Bontekoe promoveerde in Leiden en vestigde zich vervolgens in Den Haag. Zijn eerste boek was een traktaat gewijd aan de goede eigen-

schappen van thee. Hij stelde daarin dat het drinken van grote hoeveelheden thee zeer heilzaam zou zijn. Later breidde Bontekoe dit werk uit met enige verhandelingen over koffie en chocolade. Sommige mensen beschouwden deze werken als verkapte reclame voor de Verenigde Oostindische Compagnie. Misschien werden die ideeën ook gevoed omdat de naam van Cornelis leek op die van de bekende zeevaarder Willem IJsbrandsz Bontekoe, die in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie had gevaren. Vervolgens schreef Bontekoe zijn *Apologie van den auteur tegens sijne Lasteraars*. Bontekoe koesterde veel respect voor Cornelis van Solingen, met wie hij bevriend was. Hij verdiepte zich onder meer in de ontleedkunde en was daarom ook goed op de hoogte van het microscopisch werk van de Italiaan Malpighi. Bontekoe moest niets hebben van aderlaten, het zomaar weg laten vloeien van bloed achtte hij schadelijk voor de patiënt. Daarentegen zag hij weer veel in de heilzame werking van tabak.⁵¹

Een andere bekende tijdgenoot die in Den Haag actief was, was de in 1649 in Amsterdam geboren Govert Bidloo. Ook hij begon zijn carrière als chirurgijnleerling. Hij volgde onder meer lessen in Amsterdam bij Frederik Ruysch (1638-1731). In 1682 promoveerde Bidloo tot doctor in de medicijnen in Franeker. Hij specialiseerde zich in de ontleedkunde, terwijl hij zich tevens met moeilijke verlossingen bezig hield. In 1685 publiceerde hij het buitengewoon kostbare *Anatomia corporis humani* met meer dan honderd afbeeldingen, gemaakt door Gerard de Lairese (1640-1711). In de atlas was voor het eerst ook aandacht voor de microscopische anatomie van organen als hersenen, huid, lever en maag. Voor een deel berustte Bidloo's kennis op reeds bekende feiten, aangevuld met eigen onderzoek. Vijf jaar later verscheen een Nederlandse versie met de titel *Ontleding van het menschelijken lichaams*. Omdat de medische platenatlas niet goed werd verkocht, kwamen de platen later in handen van de Engelse ontleed- en heilkundige William Cowper die er zijn voordeel mee deed. Bidloo procedeerde tegen Cowper, maar kon niet voorkomen dat deze misbruik van zijn werk bleef maken. In 1688 beloonde de Haagse Sociëteit Bidloo voor zijn werk met de benoeming tot 'professor in de anatomie', terwijl hij eveneens werkzaam was als buitengewoon stadsdokter.

Bidloo stond hoog in aanzien bij de stadhouder van Holland en de koning van Engeland Willem III. In 1690 werd hij daarom benoemd tot *Superintendent Generaal van alle Doctoren, Apothecars en Chirurgijns van Nederlandsche hospitaalen en ziekhuyzen der Militie*. Vanaf 14 mei 1692 was hij tevens verantwoordelijk voor de genees-

kundige dienst van het Engelse leger. Onderbroken door tochtjes naar Engeland, was hij vanaf 1694 bovendien werkzaam aan de Leidse universiteit als hoogleraar in de ontleed- en de geneeskunde.⁵²

Naast de anatomie bloeide in Holland de verloskunde. Wellicht kwam dit doordat de stedelijke autoriteiten er doorgaans de vroedvrouwen aanstelden. In Den Haag was, als gevolg van de bestuurlijke tweedeling, niet alleen de Magistraat, maar ook het Hof bij de aanstelling van vroedvrouwen betrokken. Vrouwen van *suppoosten* van het Hof konden dus eveneens van de diensten van vroedvrouwen gebruik maken. Naast de vroedvrouwen, specialiseerden chirurgijns zich regelmatig in de verloskunde. De in 1651 in Den Haag geboren Hendrik van Deventer zou uitgroeien tot een bekend verloskundige. Begonnen als goudsmidsgezel, was hij afkomstig uit de ambachtelijke sfeer en eraan gewend met fijne gereedschappen om te gaan. Zijn ambachtelijke achtergrond kwam hem waarschijnlijk ook van pas bij zijn werkzaamheden als orthopeed. Chemische experimenten in het laboratorium hadden eveneens zijn warme belangstelling. Van Deventer maakte enige tijd deel uit van de sekte van de Labadisten, volgelingen van de bekeerde jezuïet Jean de Labadie (1610-1674), die een ascetische gemeenschap nastreefden. De Labadisten leefden teruggetrokken in gemeenschap van goederen met elkaar. Als goudsmid kon Van Deventer er niet aan de slag. De Labadisten beschouwden dat niet als een eerbiedwaardig beroep.

Vermoedelijk raakte hij via zijn echtgenote, die vroedvrouw was, in de verloskunde geïnteresseerd. Normaal gesproken werd de hulp van mannen alleen in moeilijke situaties ingeroepen, bijvoorbeeld wanneer de ligging van het ongeboren kind problematisch was. Bevallingen zonder complicaties werden doorgaans door vroedvrouwen verricht.⁵³ Van Deventer stond als zeer succesvol bekend en redde het leven van vele vrouwen, mede dankzij zijn ontdekking van de stand van de baarmoeder en zijn kennis van de bekkenanatomie voor het barenproces. Hij had daarbij veel oog voor anatomische afwijkingen. Van Deventer was zeer trots op zijn vondst, die hij vergeleek met de ontdekking van 'de rontheit des werelts, den ommeloop des bloets, en diergelijken saken'. Een al te pijnlijke bevalling trachtte Van Deventer te voorkomen door de kraamvrouwen opium toe te dienen. Hij stelde dat zijn eigen vrouw in negen van de tien keer dat zij een kind baarde pijnbestrijding nodig had gehad. Van Deventer hield zich tevens bezig met de behandeling van kinderen die aan rachitis leden.

Hij wist een enorme praktijkervaring op te bouwen en

verwierf daarbij zoveel faam dat hij de kans kreeg om, zonder kennis van het Latijn, in 1694 te promoveren aan de universiteit van Groningen. Vervolgens vervoegde hij zich bij het Haagse *collegium medicum*. Daar zaten de gevestigde doktoren echter niet op de befaamde autodidact te wachten. Dokter Cornelis Stalpert van der Wiel wist te bewerkstelligen dat de verloskundige werd geweerd. Vervolgens vestigde Van Deventer zich in Voorburg. Van daaruit kon hij voor ernstige gevallen alsnog naar Den Haag geroepen worden.⁵⁴ Van Deventers ‘*Dageraet der Vroet-vrouwen*’ was de voorloper van het tractaat ‘*Nieuw Licht der Vroet-vrouwen*’. In 1701 werd het werk uitgegeven onder de titel ‘*Manuale operatien I deel zijnde een Nieuw Licht voor Vroedmeesters en Vroedvrouwen. Haar Getrouwelijk ontdekkende al wat noodig is te doen, om Barenden vrouwen te helpen verlossen*’. Een Duitse vertaling van dit werk zou maar liefst in zes oplagen verschijnen, terwijl er tevens vertalingen in het Latijn, Frans en Engels uitkwamen.⁵⁵ Een andere beroemde Haagse verloskundige was Johannes Christiaan Damen, die in 1790 werd benoemd tot lector in de anatomie, chirurgie en de obstetrie.

Speciale aandacht verdient ook de Haagse ‘professor’ Thomas Schwencke, die in 1726 onder meer als stadsvroedmeester les gaf aan de stadsvroedvrouwen. In 1754 bewerkstelligde dezelfde Schwencke de eerste inenting met het menselijke pokkenvirus in de Republiek. In de Levant werd de techniek al lang toegepast. Via de vrouw van de Engelse ambassadeur in Constantinopel, lady Mary Wortley Montague, die in 1716 haar oudste kind liet inenten, bereikte de techniek vervolgens Europa. Schwencke redde in 1766 bovendien het leven van de jeugdige Wolfgang Amadeus Mozart, toen de laatste tijdens zijn verblijf in Den Haag ziek geworden was.⁵⁶ Tenslotte verdient het nog vermelding dat er omstreeks 1768 in Den Haag een vrouwelijke oculist werkzaam was, Catharina Schouerman, later Stoop geheten, die zich had gespecialiseerd in oogoperaties.⁵⁷

Een ontwikkeling naar het voorbeeld van Italië was de stichting van de zogenaamde botanische tuinen, de opvolgers van de middeleeuwse kruidentuinen, nu voorzien van een wetenschappelijker tintje. De Hollandse inbreng in de ontdekkingsreizen en in de wereldhandel, hadden daarnaast tot een verhoogd aanbod aan planten geleid, die geacht werden een geneeskundige werking te hebben. In 1750 werd Martinus Wilhelmus Schwencke, de broer van de eerdergenoemde Thomas, benoemd tot Haags ‘professor’ in de plantkunde. Vanaf 1752 verzorgde hij de colleges op zijn buiten Zandvliet, waar hij een botanische tuin had laten aanleggen. De Sociëteit en de Magistraat gaven financiële ondersteuning, maar

Schwencke heeft vermoedelijk ook zelf veel geld in zijn kostbare tuin moeten investeren.⁵⁸

De Haagse apothekers konden gebruik maken van de nieuwe kennis die in de botanische tuinen werd vergaard. Aanvankelijk hadden deze apothekers zich, samen met de schilders en de ververs, verenigd in het Sint Lucasgilde. Pas vanaf 1629 kregen zij hun eigen gilde. Naast geneesmiddelen verkochten de apothekers vaak wijnen en likeuren. Ook in de zeventiende eeuw dichtten men nog lange tijd een geneeskundige kracht aan die dranken toe. Zeker vanaf 1648 waren er stadsapothekers actief die medicijnen leverden in opdracht van de stadsdoktoren. Ruim een eeuw later, in 1749, besloot de Haagse magistraat tot de oprichting van een stadsapotheek, in de hoop de kosten van de medicijnen te kunnen beperken.⁵⁹ Maar net als bij de opvang van armen, zou de financiering van de medische armenzorg een steeds terugkerend probleem blijven.

CONCLUSIE: SCHEIDING ARMENZORG EN ZIEKENZORG

De veranderingen op het gebied van de armenzorg en de medische zorg verliepen na de Reformatie aanvankelijk betrekkelijk geleidelijk. Wel werd de scheiding tussen de takken van zorg steeds groter. Er was sprake van twee naast elkaar functionerende circuits: de sociale zorg in handen van kerkelijke of particuliere instellingen en de medische armenzorg in handen van de verschillende bestuurlijke instellingen. Binnen de armenzorg vervulde de Neder-Duits gereformeerde Diaconie in de zeventiende eeuw een centrale rol. Geldgebrek dwong de instelling al spoedig bij de verschillende overheidsinstanties aan te kloppen.

In de achttiende eeuw nam de verzuiling binnen de armenzorg verder toe: de diverse godsdienstige richtingen werden steeds meer zelf verantwoordelijk voor de opvang en verzorging van hun bejaarden en weeskinderen in speciale tehuizen. Door financiële nood gedwongen, wenste de Neder-Duits gereformeerde diaconie bovendien niet langer een centrale rol te vervullen. Daar zij keer op keer gedwongen werden aanzienlijke leningen te verstrekken, gingen de bestuurlijke instellingen de diakenen steeds strenger controleren. Na de Provisieonele Separatie van 1770 zou de diaconie zich slechts op de eigen lidmaten richten. De Haagse magistraat werd vanaf die tijd verantwoordelijk voor de zogenaamde *buitenarmen*, die officieel niet tot een religieuze stroming behoorden.

Naast de medische armenzorg die vanuit de bestuurlijke instellingen geboden werd, stond het particulieren vrij om zelf artsen, chirurgijns of vroedvrouwen in te schakelen. In Den Haag was de vervlechting tussen chirurgijns en medisch doktoren groot. Enige ex-chirurgijns wisten zelfs tot medici uit te groeien die hun sporen in de geschiedenis hebben nagelaten. Vooral de anatomie en de verloskunde bloeiden in de tweede helft van de zeventiende eeuw in Den Haag.

NOTEN

- 1 Zie deel I, p.181-197.
- 2 F.P. Wagenaar, *'Dat de regering niet en bestaat by het corpus van de magistraet van Den Hage alleen' De Sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802). Een onderzoek naar bureaucrativering* (proefschrift Universiteit Leiden 1997), p.164.
- 3 Zie voor het begrip *suppoozt* deel I, p.128 en p.145.
- 4 Zie voor de begrippen deel I, p.189 en p.193-194.
- 5 Haags Gemeentearchief (HGA), BNR401, inv.137, met dank aan Ronald van der Spiegel. Zie ook deel I, p.197-198.
- 6 HGA, Haags Gemeentearchief (HGA), Kohier 1680, met dank aan Thera Wijsenbeek.
- 7 De Riemer, *Beschrijving van 's-Gravenhage*, p.480-484. Slechte, 'Den Haag 'hofjesstad'? in De Baar, Van der Geest e.a., *Haagse hofjes*, p.15.
- 8 Smit, 'Oud-Hollandsche Liefdadigheid', p.66-69.
- 9 Broes van Heekeren, Het Sint Antonius-gesticht, *Die Haghe* 1903, p.64 en 67.
- 10 Zie deel I pagina 211 en HGA, BNR5, Sint Jacobshuisjes: Inv.no.12.
- 11 R. Krul, onder doktoren, p.211. C. H. Slechte, 'Den Haag 'hofjesstad'? in P. J. M. de Baar, H. J. M. van der Geest e.a., *Haagse hofjes. Tien historische artikelen* (Leiden 1982), p.6.
- 12 Zie W.A. Hage, 'De restauratie van het hofje van Nieuwkoop' in De Baar, Van der Geest e.a., *Haagse hofjes*, p.68-77.
- 13 Ph. Falkenburg, *Armenzorg in Nederland, 3^e deel: gemeente 's-Gravenhage* (Amsterdam 1897), p.30.
- 14 J. Smit, 'Oud-Hollandsche Liefdadigheid' in 's-Gravenhage in zijn oorsprong, ontwikkeling en lotgevallen geschetst (Overdruk van feuilleton in Dagblad v. Z. Holland en 's-Gravenhage), p.60-61; De Baar, Van der Geest e.a., *Haagse hofjes*.
- 15 H. Hardenberg, *Het Burgerweeshuis voor Nederlands Hervormden te 's-Gravenhage, 1564-1964* ('s-Gravenhage 1964), p.86-156. Zie voor een goed overzicht ook S. Groenveld, J. J. H. Dekker en Th. R. M. Willemse, *Wezen en boeffes. Zes eeuwen zorg- in wees- en kinderruizen* (Hilversum 1997) en I. van der Vlis, m.m.v. T. Rinsema, *Weeshuizen in Nederland. De wisselende gestalten van een weldadig instituut* (Zutphen 2002).
- 16 Voor meer informatie over het Sint Nicolaasgasthuis, het Sacramentsgasthuis en het Oude Mannenhuis zie M. C. Engels, *Haagse gasthuizen door de eeuwen heen: het Sint Nicolaasgasthuis, het Sacramentsgasthuis en het Oude Mannenhuis nader bekeken* (Den Haag 2004).
- 17 HGA, BNR133, nr. 402, bedragen bedeeden in kwartierboek uit 1742.
- 18 Zie voor het tuchthuis p.122. De oudste plannen voor een spin- of werkhuis dateerden zelfs al uit 1611. Index bij HGA, BNR350.

- 19 HGA, BNR350, inv.16, f.149r-165v.
- 20 G. Keller, *Het Diakonie Oude Vrouwen- en Kinderhuis der Nederlandsche Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage. Uitgegeven ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest*, Den Haag 1860. De Riemer, *Beschrijving van 's-Gravenhage* p.547-549.
- 21 Keller, *Het Diakonie Oude Vrouwen- en Kinderhuis*, p.50.
- 22 G. J. Th. Beelaerts van Blokland, *Armenzorg der Nederlandsche Hervormde Gemeente van 's-Gravenhage* (Den Haag 1874), p.73. S. J. de Groot, 'De weeskinderen van gereformeerde soldaten in de barrièresteden (1715-1785)' in *Mars et Historia* Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie, 31e jaargang, no.2, mei/juni 1997, p.4. Met dank aan Anselm van der Peet en Annette de Wit.
- 23 In de notulen zijn nog veel meer voorbeelden te vinden. Zie hiertoe HGA, BNR133, no.989 en no.990.
- 24 Zie bijvoorbeeld HGA, BNR133, 990, juni 1748.
- 25 De Groot, 'De weeskinderen' in *Mars et Historia*, p.4-9.
- 26 Zie M. van Doorn, C. Dumas, e.a. red., *Ach lieve tijd '750 jaar Den Haag, de Hagenaars en hun armenzorg'*, 6, p.131.
- 27 Beelaerts van Blokland, *Armenzorg*, p.68.
- 28 Beelaerts van Blokland, *Armenzorg*, p.76.
- 29 Stuk gebaseerd op Keller, *Het Diakonie Oude Vrouwen- en Kinderhuis*.
- 30 Beelaerts van Blokland, *Armenzorg*, p.71.
- 31 Keller, *Het Diakonie Oude Vrouwen- en Kinderhuis*, p.20.
- 32 Keller, *Het Diakonie Oude Vrouwen- en Kinderhuis*, p.21.
- 33 Wagenaar, *'Dat de regering'*, p.168.
- 34 Sinds 1749 was het voor bedeeden reeds verboden om honden te houden. Zie hiertoe HGA, BNR133, Hervormde diakonie, Inleiding Bedeling en besteding 1720-1749.
- 35 Deze akten werden ook wel akten van indemniteit genoemd. De burgemeesters verleenden door middel van de akten toestemming aan mensen van buiten Den Haag om in de stad te verblijven.
- 36 HGA, BNR350, nr 15.
- 37 HGA, BNR350, nr 15, nr 16 en nr 21.
- 38 Zie M. C. Engels, *Haagse gasthuizen*, p.124-126 en p.127-131.
- 39 Zie I. B. van Creveld, *Kille-zorg - Drie eeuwen geschiedenis van Joods Den Haag* (Den Haag 1997) en M. M. van Lunteren-Spanjaard en J. Wijnberg-Stroz, 'Vreemde luyden' in M. Wolff (red.), *275 jaar-Haagse Snoge* (Den Haag 2004), p.47, p.51, p.56-57 en p.79-104.
- 40 N. J. Pabon, Bijdrage over het godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk leven in Den Haag tot het einde der 16de eeuw' in Jaarboek *Die Haghe* (1936), p.107 en Th. Morren, *Eenige Haagsche doctoren, chirurgijns en apothekers in de 16^e eeuw* in Jaarboek *Die Haghe* (1901), p.242 en p.257.
- 41 Wagenaar, *'Dat de regering'*, p.161-164.
- 42 T. Huisman, *Een theater voor de anatomie. Het Leidse theatrium anatomicum 1594-1821* (Leiden 2002), p.6-9.
- 43 Wagenaar, *'Dat de regering'*, p.177-178.
- 44 Grooss, Cornelis Solingen. *A seventeenth century surgeon*. p.6. Zie ook L. J. Endtz, *De Hage-professoren, geschiedenis van een chirurgische school*, (Amstelveen 1972) en P. C. Molhuysen en P. J. Blok (red.), *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, V, p.795.
- 45 Wagenaar, *'Dat de regering'*, p.169, p.176.
- 46 Voor de volledige lijst zie Endtz, *De Hage-professoren*, p.11.
- 47 Krul, 'Het chirurgijns-gild, genaamd de Cosmi- en Damiani-confrerie, 1591-1806' in *Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijd*. Archief-Studien door Dr R. Krul (Den Haag 1891), p.121. E. A. L. Maartense, *Cosmas en Damianusgilde. De geschiedenis van het Haagse Chirurgijns-gilde van 1591 tot 1806* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Open Universiteit, juni 2002, in bibliotheek HGA), p.51.

48 K. S. Grooss, *Cornelis van Solingen, A Seventeenth-Century Surgeon and his Instruments*, (Leiden 1990), p. 5-6.

49 Informatie naar aanleiding van een lezing van Tim Huisman in Museum Boerhaave Leiden in 2003.

50 Theater van Leven en Dood, p. 10. Een theater voor de anatomie, p. 42. Maartense, Cosmas en Damianusgilde. Van der Aa, XVII, p. 828 en *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* V, p. 768.

51 A. J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek* B1, p. 865; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* VIII, p. 172-175.

52 Krul, 'Govard Bidloo' in *Haagsche doctoren*, p. 171-193. M. Fournier, 'De microscopische anatomie in Bidloo's *Anatomia humani corporis* (1685)' in *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* (1985) 4, p. 188.

53 Krul, 'Hendrik van Deventer - De vader van de wetenschappelijke verloskunde' in *Haagsche doctoren*, p. 152, p. 159.

54 Krul, *Haagsche doctoren*, p. 214-215.

55 Krul, 'Hendrik van Deventer' in *Haagsche doctoren*, p. 148-170. G. A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis van de geneeskunde*. Opnieuw bewerkt door M. J. van Lieburg (Rotterdam 1993), p. 157-158. Morren, Eenige Haagsche doctoren. M. J. van Lieburg, *Nieuw licht op Hendrik van Deventer (1651-1724)*, Rotterdam 2002.

56 Wagenaar, 'Dat de regeringe', p. 233.

57 Krul, *Haagsche doctoren*, p. 129.

58 Wagenaar, 'Dat de regeringe', p. 177-178.

59 W. Moll, Twee eeuwen gemeentepotheek. Mededelingen van het Bureau voor statistiek en voorlichting der gemeente 's-Gravenhage (1949), nr. 5, p. 179.

LITERATUUR

Aa, van der, A. J., *Biografisch Woordenboek der Nederlanden bevattende Levensbeschrijvingen van zoodanige Personen, die zich op eenigerlei wijze in ons Vaderland hebben vermaard gemaakt* (Haarlem 1852-78).

Baar, P. J. M. de, H. J. M. van der Geest, J. F. Heijbroek, W. Louwrier, C. M. Nigten en G. C. Quispel, *Haagse hofjes. Tien historische artikelen* (Leiden 1982).

Beelaerts van Blokland, G. J. Th., *Armenzorg der Nederlandsch-Hervormde Gemeente van 's-Gravenhage* (Den Haag 1874).

Bray, W. (ed.), *The Diary of John Evelyn*, (London 1973).

Broes van Heekeren, W., 'Het Sint Antoniusgesticht te 's-Gravenhage' in *Jaarboek Die Haghe* (1903), p. 59-79.

Collinson, P., *The religion of Protestants, The Church in English Society 1559-1625* (Oxford 1982).

Creveld, I. B. van, *Kille-zorg - Drie eeuwen geschiedenis van Joods Den Haag* (Den Haag 1997).

Doorn, M. van, C. Dumas e.a. red., 'De Hagenaars en hun gezondheid' in *Ach lieve tijd* 3 (Den Haag/Zwolle 1985).

Doorn, M. van, C. Dumas e.a. red., '750 jaar Den Haag, de Hagenaars en hun armenzorg' in *Ach lieve tijd* 6 (Den Haag/Zwolle 1985).

Endtz, L. J., *De Hage-professoren, geschiedenis van een chirurgische school*, (Amstelveen 1972).

Engels, M. C., *Haagse gasthuizen door de eeuwen heen: het Sint Nicolaasgasthuis, het Sacramentsgasthuis en het Oude Mannenhuis nader bekeken* (Den Haag 2004).

Falkenburg, Ph., *Armenzorg in Nederland, 3^e deel: gemeente 's-Gravenhage* (Amsterdam 1897).

Fournier, M., 'De microscopische anatomie in Bidloo's *Anatomia humani corporis* (1685)' in *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* (1985) 4, p. 187-208.

Frijhoff, W. en M. Spies, *Nederlandse cultuur in Europese context I, 1650 - Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).

Gelder, H. E. van, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen* (Amsterdam 1937).

Groenveld, S. en J. J. H. Dekker en Th. R. M. Willemsse, *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg- in wees- en kinderruizen* (Hilversum 1997).

Grooss, K. S., *Cornelis Solingen. A Seventeenth Century Surgeon and his Instruments* (Leiden 1990).

Groot, S. J. de, 'De weeskinderen van gereformeerde soldaten in de barrièresteden (1715-1785)' in *Mars et Historia* Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie, 31e jaargang, no. 2, mei/juni 1997, p. 4-9.

Hardenberg, H., *Het Burgerweeshuis voor Nederlands Hervormden te 's-Gravenhage, 1564-1964* ('s-Gravenhage 1964).

Huisman, T., *Een theater voor de anatomie. Het Leidse theatrum anatomicum 1594-1821* (Leiden 2002).

Keller, G., *Het Diakoniev Oude Vrouwen- en Kinderhuis der Nederduitse Hervormde Gemeente. Uitgegeven ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest* (Den Haag 1860).

Krul, R., *Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijd*. Archief-Studien door Dr R. Krul (Den Haag 1891).

Lieburg, M. J. van, Lieburg, *Nieuw licht op Hendrik van Deventer (1651-1724)* (Rotterdam 2002).

Lindeboom, G. A., *Inleiding tot de geschiedenis van de geneeskunde*. Opnieuw bewerkt door M. J. van Lieburg (Rotterdam 1993).

Lunteren-Spanjaard, M. M. van, en J. Wijnberg-Stroz, 'Vreemde luyden' in M. Wolff (red.), *275 jaar Haagse Snoge* (Den Haag 2004), p. 27-104.

Maartense, E. A. L., Cosmas en Damianusgilde. De geschiedenis van het Haagse Chirurgijngilde van 1591 tot 1806 (doctoraalscriptie Open Universiteit, juni 2002).

Molhuysen, P. C. en P. J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1911-1937), 10 delen.

Moll, W., Twee eeuwen gemeentepotheek. Mededelingen van het Bureau voor statistiek en voorlichting der gemeente 's-Gravenhage (1949), nr. 5.

Nigten, C. M., 'Over het ontstaan van het Hooftshofje' in P. J. M. de Baar, H. J. M. van der Geest e.a., *Haagse hofjes*, p. 51-63.

Morren, Th., 'Eenige Haagse doctoren, chirurgijns en apothekers in de 16^e eeuw' in *Jaarboek Die Haghe* (1901), p. 229-265.

Noordegraaf, L. en G. Valk, *De gave Gods, De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen*, (Amsterdam 1996).

Pabon, N. J., 'Bijdrage over het godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk leven in Den Haag tot het einde der 16de eeuw' in *Jaarboek Die Haghe* (1936) p. 36-258.

Riemer, J. de, *Beschrijving van 's-Gravenhage: behelzende deselfs oorsprong, benaming, gelegenheid etc.* (nadruk van uitgave Delft 1730-1739).

Roodenburg, H., 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: De 'gebuurten in Leiden en Den Haag' in P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff, *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*, (Meppel/Amsterdam/Heerlen 1992), p. 219-243.

Smit, J., 'Oud-Hollandsche Liefdadigheid' in 's-Gravenhage in zijn oorsprong, ontwikkeling en lotgevallen geschetst, (Den Haag) (Overdruk van feuilleton in Dagblad v. Z. Holland en 's-Gravenhage), p. 58-70.

Vasbinder, W., *Govard Bidloo en William Cowper*, Utrecht 1948.

Vlis, I. van der, m.m.v. T. Rinsema, *Weeshuizen in Nederland. De wisselende gestalten van een weldadig instituut* (Zutphen 2002).

Vos, R. en J. Wolters, *250 jaar geschiedenis van de Apotheek Haagse ziekenhuizen (1749-1999)* (Den Haag 1999).

Beeldende kunsten

CHARLES DUMAS

Imagine a very large room with a very lofty ceiling and a lantern on the top, round the bottom of which is a gallery for the music. Imagine all the room to be painted on every side of it by the best hands, that the ceiling is adorned with the same [...]. In short the paintings are soe fine, the objects soe various, and their designe soe grand and surprizing, that one is at great loss which way to turn one's eyes and despair of being ever satisfied with the view.¹

Deze enthousiaste beschrijving van het interieur van de Oranjezaal (afb. 157) in het Haagse Bos is afkomstig uit een brief, die de Engelsman John Farrington in 1710 aan een vriend schreef. Genoemde 'best hands' behoorden toe aan de Vlaamse schilders Jacob Jordaens, Thomas Willeboirts Bosschaert, Conzales Coques en Theodoor van Thulden en de Hollanders Cesar Boetius van Everdingen, Salomon de Bray, Jan Lievens, Jacob van Campen, Gerrit van Honthorst, Pieter de Grebber, Pieter Soutman en Christiaan van Couwenbergh. Het is opvallend dat geen van deze schilders een Hagenaar was. Toen na het overlijden van Frederik Hendrik in 1647 op initiatief van diens weduwe Amalia van Solms het interieur van de Oranjezaal werd beschilderd volgens een door Constantijn Huygens en Jacob van Campen samengesteld programma, werden hiervoor uitsluitend kunstenaars aangetrokken die het best aansloten bij het internationale karakter van het hof. Hoewel in Den Haag rond het midden van de zeventiende eeuw een groot aantal schilders woonde en werkte, werd er dus een beroep gedaan op vakgenoten die elders hun loopbaan hadden. Dit tweeledige karakter is het meest kenmerkende van de zeventiende- en achttiende-eeuwse kunst in Den Haag.

SCHILDERKUNST ZEVENTIENDE EEUW

In tegenstelling tot Amsterdam, Haarlem, Utrecht, Leiden, Delft en Dordrecht wordt Den Haag doorgaans niet beschouwd als een van de belangrijkste schildercentra van de zeventiende eeuw. Dit zal eerder zijn veroorzaakt door de overheersende mening dat in deze

stad niet een specifieke, als Haags te herkennen schilderijstijl opgang had gemaakt, dan dat hier nauwelijks schilders waren gevestigd, want recent onderzoek heeft aangetoond dat er in die eeuw niet minder dan 650 werkzaam zijn geweest.² Rond 1650 betrof het zelfs 2,1 schilders per 1000 inwoners, het hoogste aantal van alle steden in de Republiek. Ook de mening dat in Den Haag voornamelijk kunstenaars woonden die in opdracht van het stadhoudelijk hof werkten, blijkt niet juist, aangezien het grootste aantal schilders wordt geteld in de jaren 1651-1675, een periode die samenvalt met het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk (1651-1672).

EERSTE KWART VAN DE EEUW

Aan het begin van de zeventiende eeuw kon Den Haag nog niet bogen op een rijke schildertraditie. Uit de zestiende eeuw zijn slechts enkele schilderijen overgeleverd en uit archiefstukken uit die eeuw valt niet op te maken dat de schilderkunst hier toen op een hoog peil stond. Omstreeks 1600 kwam hier echter verandering in door de komst van schilders uit andere steden, die ongetwijfeld werden aangetrokken door de aanwezigheid van de landsregering en het hof van de stadhouder. In eerste instantie betrof het vooral portretschilders, wat begrijpelijk is gezien het grote aantal hoogwaardigheidsbekleders in de stad. Een van de eersten in een lange rij was Jan Anthonisz. van Ravesteyn (ca. 1572-1657), wiens familie afkomstig was uit Utrecht. Tussen 1611 en 1624 schilderde hij een reeks officiersportretten, die waarschijnlijk was vervaardigd in opdracht van stadhouder Maurits. De portretten vertonen een nauwe verwantschap met die van de Delftenaar Michiel Jansz. van Mierevelt (1567-1641), die toen min of meer hofschilder van de Oranjes was. Van Ravesteysn's klantenkring bestond voornamelijk uit hoge functionarissen uit de landelijke en stedelijke overheid. Behalve regentenstukken schilderde hij ook diverse groepsportretten van de schutters van de Sint-Sebastiaans- (afb. 76) en Sint-Jorisdoelen. In 1618 combineerde hij beide in een enorm doek waarop de Haagse magistratuur de officieren van de

Sebastiaansdoelen ontvangt (afb. 158). Op bijzonder evenwichtige wijze wist de kunstenaar de 26 geportretteerden in één compositie onder te brengen.

Inmiddels waren ook geboren Hagenaars zich met het schilderen van portretten gaan bezighouden, zoals Evert Quirijnsz. van der Maes (ca. 1577-1646/47), een telg uit een Haagse familie van glasschilders. Behalve portretten, zoals de bekende vaandeldrager van het Oranje Vendel uit 1617 (afb. 159), schilderde hij ook historiestukken, en daarnaast ontwierp hij wapenschilden en glasramen. Van der Maes behoorde eigenlijk nog tot het type zestiende-eeuwse kunstenaar dat meer een generalist was, dan een gespecialiseerd schilder. In de loop van de zeventiende eeuw zouden dit soort kunstenaars steeds meer plaatsmaken voor specialisten, hoewel ze nooit helemaal van het toneel verdwenen.

Nadat het portret in de eerste jaren van de zeventiende eeuw vaste voet aan Haagse grond had gekregen, volgden korte tijd later andere genres als landschap en stillevens. In beide gevallen speelden kunstenaars die van buiten de stad kwamen een sleutelrol. Voor het landschap was dit Esaias van de Velde (1587-1630) uit Haarlem en voor het stillevens de in Antwerpen geboren Jacques de Gheyn II (1565-1629), die eerder in Haarlem, Amsterdam en Leiden had gewoond. De Gheyn behoorde nog tot het type van de veelzijdige kunstenaar. In de eerste plaats was hij tekenaar, graveur en glasschilder, die zijn opdrachten ontving van de stadhouder, de Staten-Generaal en de stedelijke overheid. Nadat hij zich omstreeks 1600 ook op de schilderkunst had toegelegd, was hij een der eersten in de Nederlanden die vanitas-stillevens en bloemstukken vervaardigde. Al snel vestigde hij zijn reputatie op dit gebied, want in 1606 leverde hij aan de Staten-Generaal een groot bloemstillevens dat als geschenk voor de Franse koningin Maria de' Medici was bedoeld. Dit schilderij is niet bewaard gebleven, maar een bloemstuk van zes jaar later (afb. 160) geeft een indruk hoe het er kan hebben uitgezien: een vrijwel symmetrisch opgebouwd boeket, waarin tulpen een belangrijke plaats innemen.

In tegenstelling tot De Gheyn was de landschapschilder Esaias van de Velde al een echte specialist toen hij zich in 1618 in Den Haag vestigde. Waarschijnlijk werd ook hij hier naar toe gelokt door de aanwezigheid van het hof. Zo is het schilderij *Het bezoek van Maurits en Frederik Hendrik aan de Rijswijkse kermis* uit 1625 waarschijnlijk in opdracht van de stadhouder gemaakt. Terwijl Van de Velde zich in Haarlem vooral had toegelegd op het schilderen van typisch Hollandse landschappen, verruilde hij deze in Den Haag voor composities met bergen,

rotspartijen en watervallen, een type dat meer aansloot bij de heersende smaak van het Haagse hof, dat een voorkeur had voor dergelijke – op Vlaamse leest geschoeide – fantasielandschappen.

PORTRETTE

Vanaf 1625 nam het aantal schilders in Den Haag aanzienlijk toe. Terwijl het er in het eerste kwart van de eeuw ongeveer 75 waren, was dat in het tweede kwart gegroeid tot ruim 200. Het betrof zowel kunstenaars uit Den Haag, als nieuwkomers van elders. In deze periode vond een verregaande specialisatie plaats, waarbij portret, landschap en stillevens – in die volgorde – de populairste onderwerpen waren. Andere specialismen, zoals het genrestuk, het architectuurstuk en de marine, waren in Den Haag veel minder wijd verbreid. Opvallend is dat deze portretten, landschappen en stillevens worden gekenmerkt door een grote variatie aan stijlen en subgenres, die elkaar in rap tempo opvolgden en vaak ook tegelijkertijd werden beoefend. Dit verschijnsel komt het sterkst naar voren bij de portretschilderkunst. We kunnen een opeenvolging van nieuwe tendensen waarnemen, die hier hun intrede deden met de komst van kunstenaars uit andere steden of met de terugkeer van schilders die tijdelijk elders hadden vertoefd. Het betreft vooral de top van de portretschilders, die werkte voor hof, adel en rijke burgerij. Werd in de eerste decennia het beeld nog bepaald door de deftige, maar sobere portretten van Van Ravesteyn, in de jaren dertig werd de elegante en enigszins geïdealiseerde portretstijl van Honthorst populair.

De in Utrecht geboren Gerrit van Honthorst (1592-1656) was reeds op jeugdige leeftijd naar Italië gereisd, waar hij in de ban raakte van de kaarslichteffecten van de schilder Caravaggio. Terug in zijn geboortestad schilderde hij bijbelse taferelen en genrevoorstellingen waarin de weergave van de lichtval een belangrijke rol speelde. Hij was hierin zo bedreven dat hij snel veel opdrachten ontving, onder anderen van de Engelse gezant in Den Haag, Sir Dudley Carleton, die hem aanpreef bij de Britse aristocratie. Dit had weer tot gevolg dat hij niet onopgemerkt bleef bij het stadhoudelijk hof. De vele portretten die Honthorst van de Oranjes (afb. 161) en personen uit hun omgeving schilderde, tonen een internationale hofstijl, waarbij het belangrijker was een hoofds ideaal uit te beelden, dan op treffende wijze een karakter weer te geven. De stroom van Haagse opdrachten deed Honthorst waarschijnlijk besluiten uiteindelijk in 1637

naar Den Haag te verhuizen. Om aan de grote vraag naar portretten te kunnen voldoen, hield hij er een goed georganiseerd atelier met veel medewerkers en leerlingen op na.

Niet lang daarna zorgde Adriaen Hanneman (ca. 1604-1671) voor een nieuwe impuls. Hanneman, afkomstig uit een familie van hoge ambtenaren, was Hagenaar van geboorte, maar verbleef tussen 1626 en 1638 in Engeland. Daar was hij in contact gekomen met het werk van de daar werkzame Vlaming Anthony van Dyck, wiens zwierige stijl hij in Den Haag introduceerde. Een van zijn eerste opdrachten na zijn terugkeer was een portret van Constantijn Huygens en zijn vijf kinderen (afb. 162), waarvoor hij een zeer originele opzet koos door iedere geportretteerde in een apart medaillon af te beelden. Vanaf 1648 schilderde hij veel portretten van Engelse ballingen die na de val van koning Karel I hun land hadden verlaten en zich tijdelijk in Den Haag ophielden, onder wie de prins van Wales, de latere koning Karel II. Het succes dat Hanneman oogstte met zijn, in vergelijking met Honthorst, veel lossere en frivole portretten, baande zijn weg naar de hoogste Haagse kringen, waaronder het stadhoudelijk hof. Uiteindelijk werd hij in de jaren vijftig de meest toonaangevende mode-portrettist van de stad. Zijn hoge status blijkt ook uit zijn rol bij de oprichting van de Confrerie Pictura in 1656, waarbij 48 kunstschilders zich losmaakten van het Sint-Lucasgilde, waarin toen ook de huisschilders, glazenmakers, borduurwerkers, prentenkleurders, boekbinders en stoelenmakers waren verenigd. Hanneman werd de eerste deken van dit genootschap, welke functie hij verschillende keren zou bekleden.

In dezelfde tijd maakte ook Jan Mijtens (ca. 1614-1670) furore als *society*-schilder. Diens portretten, voor een deel familiegroepen, stralen meer verfijning uit dan die van Hanneman. De personen op zijn familieportretten zijn niet, zoals tot dan toe gebruikelijk, geplaatst in een interieur, maar in een idyllisch landschap. Hun houdingen zijn zeer divers, terwijl zij in bijzonder kleurrijke (fantasie)gewaden zijn gekleed. Bijzonder is dat reeds overleden kinderen vaak als zwevende engeltjes in de lucht zijn toegevoegd, zoals op een portret van het gezin van mr. Willem van den Kerckhoven, de raadsheer van Amalia van Solms (afb. 163).

Een andere vertegenwoordiger van het elegante, op internationale voorbeelden gebaseerde portret was de Amsterdammer Pieter Nason (ca. 1612-1688/90), die in 1639 naar Den Haag kwam. Het is opvallend dat hij vaak personen portretteerde die zich slechts tijdelijk in de

stad ophielden, zoals magistraten uit andere steden die Den Haag bezochten om vergaderingen bij te wonen of gezanten die voor onderhandelingen hier naartoe waren gekomen, wat erop wijst dat hij een snelle werker was. Misschien ook om deze reden ontving hij tevens opdrachten voor het kopiëren van reeds bestaande portretten, geschilderd door onder anderen Honthorst, Hanneman en Abraham Ragueneau (1623-na 1681), waarvan de eigenaars graag een tweede exemplaar wilden hebben.

In 1660 verhuisde er opnieuw een Amsterdamse portretschilder naar Den Haag: Jan de Baen (1633-1702). Deze wist zich in korte tijd een stevige marktpositie te verwerven, waarbij hij vele opdrachten ontving van de Oranjes, buitenlandse vorsten en hooggeplaatste Hagenaars. Uit omstreeks 1670 dateert een fraai zelfportret van hem met zijn echtgenote Maria de Kinderen, die een medaillon vasthoudt met waarschijnlijk het portret van hun dochttertje (afb. 164). Nadat Mijtens en Hanneman kort na elkaar waren overleden, was De Baen vanaf het begin van de jaren zeventig een van de weinige overgebleven schilders voor portretten op groot formaat. Zo vereeuwigde hij niet alleen de Haagse magistraat (afb. 55), maar ook de Leidse staalmeesters, de Hoornse bewindhebbers van de Oost-Indische Compagnie en de Amsterdamse regenten en regentessen van het Spinhuis. Kenmerkend voor de portretten van De Baen is de nogal formele wijze waarop hij zijn modellen uitbeeldde, waardoor zij een wat pompeuze indruk maken.

Ook de stijl van De Baen raakte na verloop van tijd uit de mode door de opkomst van weer een nieuw type portret, dat was gebaseerd op Franse voorbeelden en dat hier werd geïntroduceerd door Caspar Netscher (ca. 1635/36-1684), die enige tijd in Frankrijk had gewerkt. Zijn intieme portretten kenmerken zich door een bescheiden formaat, een gladde afwerking en een minder formele wijze van weergeven. Meestal plaatste hij de geportretteerde tegen een achtergrond van draperieën met een doorkijkje naar een parkachtig landschap, zoals op een portret van Christiaan Huygens uit 1671 (afb. 165). In navolging van Netscher schilderde op het eind van de eeuw Johan van Haensbergen (1642-1705) uiterst verfijnde en elegante portretten van de Haagse *beau monde*.

Schilders wier werk door het veranderde modebeeld was achterhaald, zoals Jan de Baen, bleven vaak gewoon in hun eigen trant doorwerken, zodat er tegelijkertijd een aanbod van verschillende stijlen was. Onder deze bovenlaag van toonaangevende portrettisten, waar als in een golfbeweging steeds nieuwe stijlen werden geïntro-

duceerd, bevond zich een onderstroom van trendvolgers. Dit waren over het algemeen minder begaafde, maar niet onverdienstelijke kunstenaars die de vernieuwingen met enige vertraging overnamen en voor een breed publiek toegankelijk maakten. Zo'n trendvolger was Daniël Haringh (ca. 1636-1713), die werkte in de stijl van Caspar Netscher. Zijn status blijkt uit een opmerking van de schildersbiograaf Jan van Gool: 'Luiden, die zo veel niet wilden besteden, als Netscher voor zyn Kunst moest hebben, quamen by hem'.³

Naast deze bovenlaag en trendvolgers was er ook nog een groep portrettisten die onaangedaan door nieuwe tendensen hun gehele carrière in dezelfde stijl bleef werken en daarmee een publiek bediende dat wars was van vernieuwing. Tot deze groep behoorde Jan Westerbaen (1600/01-1686), een jongere broer van de dichter Jacob Westerbaen.

De Haagse portretkunst laat dus een gevarieerd beeld zien, waarbij het niet mogelijk is een typische Haagse school te onderscheiden. Daarvoor werd er te uiteenlopend geschilderd en waren er te veel invloeden van buitenaf. Den Haag kan dan ook eerder worden gekarakteriseerd als een ontmoetingsplaats van reeds gevestigde namen, die werden aangetrokken door de grote vraag naar portretten in de stad, dan als een broedplaats van jong talent.

LANDSCHAPPEN EN STADSGEZICHTEN

Ook bij de landschappen, zij het iets minder opvallend, zien we een variatie in stijlen en subgenres. In de jaren dertig en veertig kreeg deze tak van schilderkunst in Den Haag een belangrijke impuls met de komst van de Leidenaar Jan van Goyen (1596-1656). Deze voormalige leerling van Esaias van de Velde combineerde een vlotte schilderijstijl met een sober palet van slechts enkele kleuren, hoofdzakelijk bruine, okergele en groenige tinten, die hij in een groot aantal gradaties toepaste. Hoewel Van Goyen niet de eerste was die deze monochrome of tonale landschappen schilderde, werd hij wel de belangrijkste representant ervan. Van Goyens repertoire bestond grofweg uit rivier- en duinlandschappen, strandtaferelen, dorpsgezichten en stadsprofielen. Op het merendeel van deze werken staat de natuur centraal en neemt de menselijke figuur een ondergeschikte plaats in. Door het beperkte koloriet en de snelle wijze van werken kon de schilder tot een enorme productie komen. Hoewel de gemiddelde prijs per werk niet hoog was – ongeveer 20 gulden – had hij door het hoge aantal

toch een behoorlijk inkomen. Mogelijk met het doel zijn inkomsten nog verder te vergroten, hield hij zich ook bezig met speculaties in onroerend goed en de windhandel in tulpenbollen. Daarnaast was hij taxateur en kunsthandelaar en organiseerde hij veilingen. Het zat hem echter niet mee en in de jaren veertig ging het financieel bergafwaarts met hem. Opvallend is dat hij juist in deze jaren zijn schilderijenproductie maximaal had opgevoerd. Van Goyen schilderde zijn landschappen niet alleen voor de vrije markt, maar soms ook op bestelling. Uit 1651 dateert het grote stadsprofiel van Den Haag (afb. 166), waartoe de Haagse magistraat hem de opdracht had verleend. Meer dan op zijn andere werken besteedde Van Goyen hierop aandacht aan een correcte weergave van de erop voorkomende gebouwen, inclusief zijn eigen woonhuis aan de Dunne Bierkade.

In Den Haag kreeg Van Goyen talrijke navolgers, onder wie Anthony van der Croos (ca. 1606/07- in of na 1663). Net als zijn grote voorbeeld schilderde deze bij voorkeur landschappen in bruinachtige, transparante tonen, met rijk geschakeerde wolkenluchten en aan de horizon een stadsprofiel. Anthony's zoon Jacob van der Croos (1632/37-na 1683) werkte niet alleen in dezelfde stijl als zijn vader, maar nam ook een aantal composities bijna letterlijk van hem over. Als specialisme vervaardigde hij kleine paneeltjes met topografische motieven uit de omgeving van Den Haag, die als randtaferelen rond een veel grotere middenvoorstelling werden gegroepeerd.

Twee afzonderlijke genres binnen het landschap zijn het bos- en het strandgezicht. Voor beide konden schilders meer dan voldoende inspiratie opdoen in de directe omgeving: het Haagse Bos en het strand van Scheveningen. Een kunstenaar die excelleerde in boslandschappen was Joris van der Haagen (ca. 1615-1669), die omstreeks 1639 Arnhem voor Den Haag verruilde. Hij werkte niet in de monochrome stijl van Van Goyen, maar hanteerde een helder kleurenpalet, waarin hij met veel gevoel voor detail bomen en andere vegetatie weergaf. Van de in Leiden geboren, maar tussen 1654 en 1658 in Den Haag werkzame Jan Lievens (1607-1674) kennen we ook een aantal boslandschappen, zowel geschilderd (afb. 5) als getekend. Lievens was echter niet uitsluitend landschapschilder en vervaardigde ook portretten en historiestukken.

Het Scheveningse strand is door diverse schilders, zowel Hagenaars als mensen van buiten de stad, uitgebeeld. Behalve door Van Goyen onder anderen door vader en zoon Van Diest: Willem (voor 1610-in of na 1668) en Hieronymus (1634?-in of na 1677). Op deze ge-

zichten is vaak de visafslag prominent afgebeeld (afb. 168). Als verklaring voor deze belangstelling voor het vissersleven is wel geopperd dat voor stadsmensen het strand méér betekende dan alleen een plek voor ontspanning en vertier. Het zou een plaats zijn waar een vrijer en gelukkiger leven kon worden geleid dan in de stad mogelijk was.

Naast deze min of meer realistische natuurofbeeldingen was er in Den Haag ook een markt voor arcadische, op Italië geïnspireerde landschappen met bijbelse of mythologische figuren. Dit genre werd onder meer beoefend door Moyses van Wtenbrouck (ca. 1590/1600-in of voor 1647), die een voorkeur aan de dag legde voor thema's die aan Ovidius' *Metamorfosen* waren ontleend (afb. 169), en wiens schilderijstijl verwant is aan die van de Amsterdamse pre-Rembrandtisten. Wtenbrouck behoorde tot de best betaalde schilders van zijn tijd. Zijn voorstellingen zullen vooral een intellectueel publiek hebben getrokken; zo gaf Constantijn Huygens hem een eervolle vermelding in zijn dagboek uit 1629/31. Ook mocht de schilder zich verheugen in de belangstelling van het stadhoudelijk hof, want uit oude bronnen blijkt dat hij voor verschillende paleizen schilderijen had geleverd. Na het overlijden van Wtenbrouck werd hij min of meer opgevolgd door Dirck van der Lisse (1607-1669), een Hagenaar van geboorte, die in Utrecht bij Cornelis van Poelenburch in de leer was geweest, en die vergelijkbare onderwerpen schilderde (afb. 167). Zowel binnen het schildersmilieu als daarbuiten vervulde hij tal van bestuurlijke functies. Vanaf 1659 was hij zelfs diverse malen burgemeester van Den Haag. Na omstreeks 1650 kreeg het Italianiserende landschap een ander aanzien. Schilders die in hun vormingsjaren Italië hadden bezocht, concentreerden zich nu op uitbeeldingen van het platteland waarin boeren en herders met hun vee figureerden. Ofschoon er nauwelijks Haagse schilders waren die hierin een toonaangevende rol speelden, waren er twee Amsterdamse vertegenwoordigers van dit genre korte tijd in Den Haag werkzaam: Jacob van der Does (1623-1673) van omstreeks 1651 tot 1663 en Karel Dujardin (1627-1678) van 1656 tot 1658.

Nauw verwant aan het landschap is het stadsgezicht, een genre dat pas kort na het midden van de eeuw tot bloei zou komen. De reeds genoemde Joris van der Haagen was een der eerste Hagenaars die zich erop had toegelegd. Zijn weidse gezichten herinneren aan de panoramalandschappen die hij al eerder in het oosten van het land, in de omgeving van Arnhem, had gemaakt. De architectuur is met uiterste precisie op het doek gebracht

en de slagschaduw op het plaveisel, afgewisseld met door het zonlicht belichte plekken, verlevendigen het beeld (afb. 170). De figuurtjes op zijn werken liet hij overigens inschilderen door anderen die hier meer bedreven in waren, zoals Ludolph de Jongh, Johannes Lingelbach en Adriaen van de Velde. De stadsgezichten van Van der Haagen lopen vooruit op de meesterwerken die de Amsterdammer Jan van der Heyden (1637-1712) en de Haarlemmer Gerrit Adriaensz. Berckheyde (1638-1698) gedurende de laatste dertig jaar van de eeuw zouden maken. Ofschoon deze twee geen Hagenaar waren, hebben ze wel schilderijen met Haagse stadsgezichten op hun naam staan. Van der Heyden bracht verschillende keren de Oranjezaal en de daarbij behorende tuinen in beeld, terwijl Berckheyde diverse malen gezichten op de Hofvijver en het Binnenhof schilderde.

Wel een Hagenaar was Bartholomeus van Bassen (1590/95-1652), die in 1639 tot stadsbouwmeester van Den Haag was benoemd, maar daarnaast ook als schilder naam heeft gemaakt. Hij specialiseerde zich in de weergave van (fantasie)architectuur en in- en exterieurs van gebouwen, waarbij de nadruk kwam te liggen op de weergave van de perspectief. Een fraai staaltje van zijn kunnen is het schilderij met de Nieuwe Kerk aan het Spui (afb. 171). Het paneel, dat 1650 is gedateerd, toont ons het ontwerp voor deze kerk waarmee de bouwmeester van het Hof van Holland, Pieter Arentsz. Noorwits († 1669), de ervoor uitgeschreven prijsvraag had gewonnen.

In tegenstelling tot steden als Delft, Utrecht, Haarlem en Amsterdam, heeft Den Haag nooit een specialist in het schilderen van kerkinterieurs binnen zijn grenzen gehad. Sterker nog, het interieur van Haagse kerken is in de zeventiende eeuw zo goed als nooit vastgelegd. Terwijl meesters als Pieter Jansz. Saenredam, Gerard Houckgeest, Hendrik Cornelisz. van Vliet en Emanuel de Witte menig vaderlands kerkinterieur tot onderwerp kozen, sloegen zij, om onverklaarbare redenen, die van Den Haag over. Tot nu toe zijn slechts twee uitzonderingen hierop bekend: schilderijen van Houckgeest (vgl. afb. 109) en Van Vliet, uit 1651, respectievelijk 1667, die beide een deel van het interieur van de Grote Kerk tonen.

STILLEVENEN

De Haagse stillevenproductie uit de zeventiende eeuw laat eveneens een afwisselend beeld zien, al vallen er wel twee zwaartepunten aan te wijzen: het visstilleven en het jachtstilleven.

Dat het visstuk zo geliefd was in Den Haag, zal te ma-

ken hebben met de nabijheid van de zee. Een van de belangrijkste specialisten was Pieter de Putter (ca. 1600-1659), die waarschijnlijk in Middelburg was geboren, maar zijn hele werkzame leven in Den Haag doorbracht. Misschien was hij zelfs de eerste die dit specialisme in de Noordelijke Nederlanden beoefende. Zijn vroegste werken op dit gebied dateren uit de late jaren dertig. De Putter schilderde slechts een klein aantal composities, die hij ook nog veelvuldig herhaalde. Het zijn nogal stijve opeenstapelingen van voornamelijk zoetwatervissen op een kale houten tafel, tezamen met wat visgerei, een vergiet, een houten bak of een stenen kruik (afb. 172). Zijn werk was blijkbaar bestemd voor de lagere regionen van de kunstmarkt, want in de inventarissen van rijkere inboedels komen ze zelden voor. Ondanks de bescheiden kwaliteit van zijn werk, lijkt De Putter andere Haagse schilders te hebben beïnvloed, zoals de in Bremen geboren Johannes Kuveenis (ca. 1620-na 1666) en de uit Antwerpen afkomstige Jan Dirven (werkzaam 1632-1653).

Ook Abraham van Beijeren (1620/21-1690) heeft in zijn vroege jaren invloed van De Putter ondergaan. Deze Hagenaar, die ook in Delft, Amsterdam, Alkmaar, Gouda en Overschie heeft gewerkt, was de productiefste schilder van visstillevens. Omstreeks 1650 verlegde hij zijn aandacht van zoetwatervis naar die van zeevis, die hij de rest van zijn leven zou blijven schilderen. Zijn composities variëren van voorstellingen van slechts enkele vissen tot weelderige uitstallingen van zeebanket op het strand. Met een brede, vrij vlotte toets wist hij een uitstekende stofuitdrukking te bereiken: van het aanbrengen van glimlichtjes voor de natte, glibberige schubbenhuiden tot het gebruik van transparante verf voor het lillende, half doorschijnende vlees.

De van oorsprong Dordtse schilder Isaac van Duijnen (1628-1697/81) vestigde zich in het midden van de jaren vijftig in Den Haag, waar hij zo sterk onder invloed van Van Beijeren kwam, dat zijn visstillevens qua stijl en compositie wel imitaties ervan lijken. Aangezien Van Beijeren kort na Van Duijnens aankomst naar Delft vertrok, wist Van Duijnen zich een eigen marktpositie te verwerven. Ook enkele kleinere meesters voelden zich tot dit subgenre aangetrokken, maar na de jaren tachtig was het visstillevens in Den Haag niet meer in zwang.

De populariteit van het jachtstillevens hing wellicht samen met het feit dat de omgeving van Den Haag een geliefd jachtterrein was. De jacht was vanouds het privilege van vorsten en adel, maar trok nu ook de aandacht van welgestelde burgers, die zich bij voorkeur spiegelden aan de elite. Ook wanneer men zelf niet als jager ac-

tief was, gaf het bezit van een jachtstillevens blijk van een zekere status. In Den Haag werkzame schilders die dit genre beoefenden, waren bij voorbeeld Cornelis Lelienbergh (1625/30?-in of na 1680), Jacob Biltius (1633-1681) en Frans Pietersz. Verheyden (1654/55-1711). Ook de Utrechtse vogelschilder Melchior d'Hondecoeter (1636-1695) vervaardigde jachtstillevens gedurende de korte periode (1659-1663), dat hij in Den Haag verbleef.

Een verdere specialisatie binnen het jachtstillevens was de *trompe l'oeil* met jachtattributen. In Den Haag hielden een paar schilders zich met dit thema bezig, onder wie de gebroeders Anthonie (1630-1673) en Johannes Leemans (ca. 1633-1688). De voorwerpen die op de jacht betrekking hadden, schilderden zij opgehangen tegen een achterwand van ongeverfde houten planken (afb. 141), of tegen een licht gepleisterde muur. Of dit type specifiek Haags was, valt evenwel te bezien. Nadat Anthonie Leemans omstreeks 1655 naar Amsterdam was verhuisd, ging hij daar namelijk gewoon door met het schilderen van dit onderwerp.

Van Abraham van Beijeren dient nog te worden vermeld dat hij behalve vissen ook andere stillevens vervaardigde, van eenvoudige banketjes tot zeer overdadige pronkstillevens. Vooral bij deze laatste groep, met haar grote variëteit in voorwerpen en materialen, kon hij zijn talenten op het gebied van stofuitdrukking botvieren (afb. 173). Het werk van de Leidenaar Abraham Susenier (ca. 1620-na 1666), die van 1640 tot 1646 in Den Haag verbleef, vertoont wel verwantschap met dat van Van Beijeren. Dan waren er nog enkele schilders in Den Haag werkzaam die zich vooral op bloem- en vruchtenstillevens hadden toegelegd: in het tweede kwart van de eeuw was dat Jan Baptist van Fornenburgh (1585/95-1648/49), in de jaren zestig Simon Verelst (1644-1710) en in het laatste kwart van de eeuw Cornelis de Heem (1631-1695) en diens zoon David (1663-1701/14).

OVERIGE GENRES

Ofschoon er Haagse kunstenaars waren die af en toe een historiestuk, dus een bijbelse, mythologische, allegorische of andere verhalende scène, schilderden, werkten er in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Den Haag eigenlijk geen echte specialisten op dit gebied. Belangrijke opdrachten van het stadhoudelijk hof gingen doorgaans dan ook naar schilders van elders. In de tweede helft van de eeuw zou dit veranderen, maar aangezien

de toen geschilderde historiestukken veelal onderdeel uitmaakten van een groter decoratief geheel, zullen zij later ter sprake komen.

Het genrestuk dat in de naburige steden Leiden en Delft tot ongekende hoogte groeide, heeft in Den Haag nooit echt wortel geschoten. Een van de weinige genreschilders van betekenis was de reeds genoemde portrettist Caspar Netscher. Zijn interieurscènes met musicerende gezelschappen of kantklossende vrouwen, die niet alleen de invloed van zijn leermeester Gerard ter Borch verraden, maar ook tonen dat het werk van de Leidenaren Frans van Mieris en Gerrit Dou hem niet vreemd was, dateren alle uit zijn vroege jaren. Vanaf omstreeks 1670 schakelde hij over op portretten, omdat hij daarmee beter de kost kon verdienen.

Den Haag kende wel enkele beoefenaars van het boerengenre, zoals Adriaen Pietersz. van de Venne (1589-1662). In 1625 verhuisde deze kunstenaar van Middelburg naar Den Haag, waarschijnlijk om dichterbij zijn opdrachtgevers te zijn. In de jaren daarvoor had hij namelijk al diverse schilderijen aan de stadhouder geleverd. In Den Haag schilderde Van de Venne naast enkele bijbelse voorstellingen vooral onderwerpen met een allegorische en moraliserende strekking (afb. 73, 92 en 243), die voor het merendeel waren ontleend aan het leven van het armste deel van de maatschappij: bedelaars, landlopers en boeren. Hoewel hij deze voorstellingen ook wel in kleuren schilderde, is het merendeel ervan monochroom, in grijs- en roodbruine tinten. Minder moraliserend van toon zijn de markttaferelen die Sybrand van Beest (ca. 1610-1674) vervaardigde en waarin regelmatig Haagse topografische elementen zijn verwerkt. Deze kunstenaar schilderde overigens ook enkele historische gebeurtenissen (afb. 37 en 59).

Een genreschilder bij uitstek, Jan Steen (1625/26-1679), heeft slechts in het begin van zijn loopbaan gedurende ongeveer vijf jaar in Den Haag gewoond. In deze periode ontwikkelde hij geleidelijk zijn eigen stijl en probeerde hij voor het eerst de thema's uit waarmee hij later zo beroemd zou worden. Uit deze jaren stamt zijn *Gezicht op de Riviervismarkt naar het Westeinde*, het enige werk van Steen waarop herkenbare Haagse gebouwen zijn te zien.

Ook het veestuk, een genre waarop meesters uit Utrecht, Haarlem, Amsterdam, Dordrecht en andere plaatsen zich hadden toegelegd, behoorde niet tot de Haagse specialismen. Een van de grootmeesters van dit genre, de jong gestorven Paulus Potter (1625-1654), woonde echter tussen 1649 en 1652 in Den Haag. De grote jachtstukken die hij in deze jaren vervaardigde, waren mogelijk bestemd voor de buitenplaatsen die

toen in de onmiddellijke omgeving van Den Haag werden gebouwd. Ook schijnt Potter voor Amalia van Solms een boerenerv te hebben geschilderd, maar dit werk werd door haar geweigerd omdat er een pissende koe op stond afgebeeld.

De paar Hagenars die zich wel op het schilderen van veestukken hadden toegelegd waren Simon van der Does (1653-na 1718) en diens leerling Jan van Gool (1685-1761), maar met deze laatste zijn we al in de achttiende eeuw aangeland.

DECORATIEVE SCHILDERKUNST

Frederik Hendrik was de eerste stadhouder die belangrijke opdrachten voor grootschalige decoratieve projecten heeft gegeven. De twee door hem gebouwde paleizen, vanaf 1621 het jachtslot Honselaarsdijk en vanaf 1630 het Huis ter Nieuburch bij Rijswijk, zijn beide afgebroken en van de schilderijen die hier waren aangebracht is niets bewaard gebleven. Uit rekeningen weten we echter dat de traphal van Honselaarsdijk door Paulus Bor (ca. 1600-1669) en Jacob Matham (1571-1631) was voorzien van grote geschilderde doeken met 'kinder-tjens en festoenen' en dat Bor tezamen met Pieter de Grebber (ca. 1600-1652/53) ook de koof van het plafond van de grote zaal had beschilderd. De belangrijkste kunstenaar die was betrokken bij de decoratie van het Huis ter Nieuburch was de reeds genoemde hofschilder Gerrit van Honthorst. In 1638 beschilderde hij de koof van de zoldering van de grote bovenzaal met een balustrademotief, terwijl hij het middenveld voorzag van een lucht, gevuld met vliegende putti en guirlandes. De bouw van het derde paleis, de Oranjezaal, was nog niet voltooid toen Frederik Hendrik in 1647 overleed. Hierop besloot Amalia van Solms de opzet van dit oorspronkelijk als eenvoudig buitenverblijf bedoelde paleis te veranderen en de centrale zaal om te vormen tot een monument zijner nagedachtenis. De kunstenaars die hieraan meewerkten, zijn reeds eerder vermeld. Op de uit Utrecht afkomstige Honthorst na, die van 1637 tot 1651 in Den Haag woonde, was geen enkele bij deze decoraties betrokken schilder een Hagenaar. In de tweede helft van de eeuw zou hierin verandering komen, toen ook diverse overheidsinstellingen opdrachten voor interieurdecoraties begonnen te geven.

Zo lieten de Staten van Holland vanaf 1655, naar ontwerp van Pieter Post, een grote vergaderzaal aan de Hofvijver bouwen en deze uitvoerig decoreren. De houten zoldering van de zaal (de huidige vergaderzaal van

de Eerste Kamer) werd in 1663/64 door de Hagenaars Andries de Haen († 1677) en Nicolaes Willingh (ca. 1640-1678) beschilderd met vergulde ornamenten en grote cartouches, van waaruit oosterlingen de vergaderingen van de Staten lijken gade te slaan. In 1688 werden de zalen van het Hof van Holland in de vierkante toren aan de noord-oostzijde van het Ridderzaalcomplex opgeknapt. Het belangrijkste vertrek, de raadkamer, kreeg een cassettenplafond en een wandgeleding van Korintische pilasters, waartussen de uit Luik afkomstige Gerard de Laresse (1640-1711) zeven wandschilderingen met taferelen uit de Romeinse geschiedenis aanbracht. Laresse woonde weliswaar in Amsterdam, maar was in 1684 lid geworden van de Haagse Confrerie Pictura. Op het eind van de eeuw, in 1696, besloten de Staten-Generaal de vertrekken aan het Binnenhof die zij tot hun beschikking hadden, te vergroten en te verfraaien. De verbouwing van een dezer zalen, de Trèveszaal, geschiedde onder leiding en naar ontwerp van de in 1686 uit Frankrijk gevluchte Hugenoot Daniël Marot (1661-1752). De Haagse historieschilder Theodorus van der Schuer (1634-1707) was verantwoordelijk voor de zolderschildering en het schoorsteenstuk, zijn leerling Jan Hendrik Brandon (ca. 1660-1714) voor de meer dan levensgrote stadhoudersportretten en de uit Parijs afkomstige Etienne Benoist (voor 1670-1719) voor de beschilderingen van de koof. Het aangrenzend vertrek, de Statenzaal, werd alleen van een plafonschildering en een schoorsteenstuk voorzien, beide van de hand van Jacques Parmentier (1657/58-1730).

Maar ook de lokale overheden lieten zich niet onbetuigd. Zij gaven bij voorbeeld opdrachten tot het decoreren van stad-, gast-, wees- en tuchthuizen. Zo bestelde de Haagse magistraat ter verfraaiing van het stadhuis aan de Groenmarkt in 1644 bij Adriaen Hanneman een schoorsteenstuk met een *Allegorie op de Gerechtigheid* (afb. 65) voor de schepenkamer, en in 1673 bij de Haagse burgemeesterszoon Willem Doudijns (1630-1697) drie doeken met het *Oordeel van Salomo* voor de vierschaar. In 1682 volgde een opdracht aan Theodorus van der Schuer voor het beschilderen van het houten plafond van het 'Burgemeesteren-vertreck' met de allegorische voorstelling *Het oog der Gerechtigheid*. Voor de bestuurskamer van de Sint-Jorisdoelen vervaardigde Doudijns ook nog een schoorsteenstuk met *Sint-Joris en de draak* (afb. 78). Dan waren er ook nog Haagse burgers, die hun huizen door kunstenaars lieten verfraaien met plafond- en schoorsteenstukken. Hoewel geen enkele van deze schilderingen in particuliere huizen nog aanwezig is, kennen we wel een paar op drift geraakte stukken, die in

musea zijn beland, waaronder werk van Van der Schuer en Daniel Haringh.

Er is al eerder gesteld dat er in Den Haag in de zeventiende eeuw eigenlijk geen duidelijk herkenbare school is geweest van schilders die in een vergelijkbare stijl werkten. Mochten we dit etiket toch op willen plakken en van een lokale school spreken, dat kan dat alleen voor de groep historieschilders die hier in het laatste kwart van de zeventiende eeuw werkzaam was. Hiertoe behoorden Van der Schuer en Doudijns, beiden afkomstig uit vooraanstaande Haagse families, en Augustinus Terwesten I (1649-1711), een leerling van Doudijns. Alle drie hadden Italië bezocht en daar het belang van het tekenonderwijs ingezien. Tezamen met twee andere leden van Pictura stichtten zij in 1682 de 'Haagsche Teeken-academie', waar men zowel naar afgietsels van klassieke beelden, als naar levend model tekende (afb. 178). Doordat men allemaal hetzelfde onderwijs ontving, ontstond een uniforme stijl. Het historiestuk, waarvoor een zekere literaire kennis was vereist, sloot uitstekend aan bij deze academische scholing.

De beoefenaars van deze classicistische historieschilderkunst ontvingen talrijke opdrachten voor openbare gebouwen, niet alleen in Den Haag, maar ook vaak daar buiten. Het betreffen meestal voorstellingen met antieke goden en allegorische figuren, die geheel of gedeeltelijk zijn ontkleed. Zij worden gekenmerkt door theatrale composities, vol gekunstelde bewegingen, en zij zijn doordrenkt van een hoogdravende symboliek. De op academische leest geschoeide historieschilderkunst viel erg in de smaak bij stadhouder Willem III; zo liet hij omstreeks 1678 het plafond van de slaapkamer van zijn echtgenote, Mary Stuart, in het Stadhoudelijk Kwartier door Van der Schuer beschilderen met de personificaties van de Ochtend en de Avond. Ook tal van buitenlandse vorsten waardeerden deze Haagse kunstenaars, met het gevolg dat Augustinus Terwesten in 1690 naar Berlijn vertrok om daar hofschilder te worden van de keurvorst van Pruisen. Het vele onafgemaakte werk dat hij had achtergelaten, werd door zijn jongere broer Mattheus (1670-1757) voltooid, totdat deze zelf in 1710 tot hofschilder in Berlijn werd benoemd, waar hij ook de functie van professor aan de Academie van Schone Kunsten aanvaardde. Mattheus keerde echter terug, maar hierover later meer.

Resumerend kan voor het grootste deel van de zeventiende eeuw dus niet worden gesproken van een Haagse school of van typisch Haagse onderwerpen. Daarvoor

was er te veel variatie en waren er voortdurend invloeden van buitenaf. Indien men toch een karakteristiek van de Haagse schilderkunst in die periode wil geven, dan is het deze veelzijdigheid. Opvallend is wel dat bepaalde onderwerpen die in Den Haag minder goed waren ontwikkeld, in het naburige Delft tot grote bloei kwamen, en omgekeerd. Het lijkt er dan ook op dat Den Haag en Delft één groot afzetgebied vormden, waarbij specialisten in hetzelfde genre elkaars nabijheid zochten om beter te kunnen concurreren en gemakkelijker een klantenkring op te bouwen.

OVERIGE KUNSTEN ZEVENTIENDE EEUW

TEKEN- EN PRENTKUNST

Veel van de hiervoor reeds besproken schilders vervaardigden eveneens tekeningen, soms als voorstudie voor een schilderij of ontwerp voor een prent, soms als zelfstandig kunstwerk. Omvangrijke oeuvres van tekeningen kennen we bij voorbeeld van de (tijdelijk) in Den Haag werkzame Jacques de Gheyn II (afb. 39), Esaias van de Velde (afb. 51), Adriaen van de Venne (afb. 22, 34, 77, 138 en 143), Jan van Goyen (afb. 40), Joris van der Haagen en Jan Lievens. Daarnaast waren er kunstenaars die zich vooral of uitsluitend op de tekenkunst hadden toegelegd.

Tot deze laatste categorie behoorde de in Duisburg geboren, maar vanaf 1622 in Den Haag wonende Herman Breckerveld (1595/96-1673), die werkzaam was als glasschilder, tekenaar en graveur. Van hem zijn thans slechts een kleine twintig tekeningen en enkele prenten bekend, voor het merendeel landschappen. Breckerveld was zeer goed bevriend met David Beck (1594-1634), meester aan de Franse school en amateur-tekenaar. In 1624 hield Beck een dagboek bij, dat bewaard is gebleven, en dat veel informatie over Breckerveld bevat en ons tevens uitvoerig meedeelt over het dagelijks leven in Den Haag in die tijd. Breckerveld verhuisde overigens reeds in 1625 naar Arnhem, waar hij de rest van zijn leven zou blijven.

Een andere kunstenaar die zich tot tekeningen en prenten beperkte, was de amateur Jan de Bisschop (1628-1671), die eigenlijk het beroep van advocaat uitoefende. Zijn tekeningen, vaak met gedurfde wassing en forse penstreken, bestaan voornamelijk uit Hollandse en Italiaanse landschappen en uit kopieën naar schilderijen van oude en eigentijdse meesters. Hoewel hij ook galnoteninkt gebruikte, tekende hij bij voorkeur met een bruinrode soort, die waarschijnlijk een eigen

vinding was en later dan ook bekend werd onder de naam Bisschop-inkt. Eind 1660 stichtte deze Hagenaar, vermoedelijk met de beroepskunstenaars Jacob van der Does, Martinus Lengele († 1668) en Willem Doudijns, een privé tekenacademie, waar vier avonden per week naar mannelijk naaktmodel – een noviteit in de stad – werd getekend. Ook leverde De Bisschop een bijdrage aan de verspreiding van het classicisme doordat hij twee series prenten etste, de *Signorum veterum Icones*, met afbeeldingen van klassieke beelden in Rome, en de *Paradigmata Graphices* met kopieën naar tekeningen van Italiaanse meesters. De tekenstijl van De Bisschop, waarin het licht- en schaduwspel een belangrijke rol speelt, heeft op twee andere amateurs met wie hij was bevriend invloed uitgeoefend: de secretaris van Willem III, Constantijn Huygens Jr. (1628-1697) en de Gorkumse burgemeester Jacob van der Ulft (1621-1689). Huygens, die de stadhouder begeleidde op diens veldtochten door Brabant, Limburg en de Zuidelijke Nederlanden, legde tijdens deze campagnes verschillende dorpen vast op het papier. Ook heeft hij zijn woonplaats een paar keer tot onderwerp gekozen. Zo beklom hij in het voorjaar van 1665 de toren van de Grote Kerk en tekende hij van hieraf twee grote panorama's van de stad. Huygens vroegste bladen zijn zeer verwant aan die van De Bisschop, maar vanaf omstreeks 1670 zou hij een eigen manier van tekenen ontwikkelen. Van der Ulft, die altijd min of meer in de stijl van De Bisschop is blijven werken, heeft veel Italiaanse landschappen van zijn vriend gekopieerd. Daarnaast vervaardigde hij ook tekeningen met Nederlandse topografische motieven. Nadat hij met de stedelijke financiën van Gorkum had geknoeid en hiervoor gevangenisstraf had uitgezeten, vluchtte hij in 1679 naar Den Haag.

Dan waren er natuurlijk kunstenaars die niet in de stad waren gevestigd, maar deze één of meer keren hadden bezocht, zoals uit de door hen getekende onderwerpen blijkt. Van de Dordtenaar Aelbert Cuyp (1620-1691) kennen we bij voorbeeld tekeningen uit de jaren veertig van Scheveningen en de omgeving van de stad met aan de horizon de toren van de Grote Kerk. Een andere bezoeker was de Amsterdammer Roelant Roghman (1627-1692), die tussen 1646 en 1649 meer dan tweehonderd portretten van kastelen in Holland, Utrecht en Gelderland tekende. Van deze in zwart krijt en met de penseel in grijs gewassen bladen zijn er elf met kastelen in en rondom Den Haag. Op het eind van de eeuw, omstreeks 1690, werkte Jan van Call I (1656-1706) uit Nijmegen hier. Zijn uitermate gedetailleerde Haagse stadsgezichten in koele kleuren en met messcherpe contouren (afb.

140) dienden in eerste instantie als voorbeeld voor de kleurendrukken die hij, samen met Johannes Teyler, er naar vervaardigde. Uit deze bladen spreekt Van Calls voorkeur voor de classicistische architectuur, waarvan de rechtlijnigheid goed aansloot bij zijn strakke, enigszins stijve manier van tekenen.

Kunstenaars die geen reproductiegrafiek vervaardigden, maar prenten naar eigen inventie, de zogenaamde *peintre-graveurs*, waren in de zeventiende eeuw vooral werkzaam in Amsterdam en Haarlem, en in mindere mate in Utrecht, Rotterdam en Den Haag. De reeds genoemde schilder Esaias van de Velde etste een vijftigtal bladen, maar die ontstonden alle in de jaren dat hij nog in Haarlem verbleef. Ook de experimentele prenten van Hercules Segers (ca. 1589/90-1637/38), een kunstenaar die in 1633 naar Den Haag verhuisde, ontstonden in de periode daarvoor, toen hij nog in Haarlem en Amsterdam woonde. Hetzelfde geldt voor Jan Lievens, een van de belangrijkste en productiefste Nederlandse *peintre-graveurs* van de zeventiende eeuw, wiens prenten, op een enkele uitzondering na (zoals het portret van de theoloog Caspar Streso), niet uit zijn Haagse periode stammen. De historie- en portretschilder Werner van den Valckert (1580/85-in of na 1635) daarentegen, die in 1614 van Den Haag naar Amsterdam vertrok, begon zijn loopbaan als prentkunstenaar en zou pas later gaan schilderen, waardoor een deel van zijn etsen en houtsneden in Den Haag is gemaakt.

Tot de belangrijkste in Den Haag werkzame *peintre-graveurs* uit de eerste helft van de eeuw behoren Simon Frisius (ca. 1580-1629), Jacques de Gheyn III (1596-1641) en de reeds vermelde schilder Moses van Wtenbrouck. De in Harlingen geboren Frisius, die omstreeks 1611 naar Den Haag kwam, had een uitermate vruchtbare productie: van zijn hand zijn honderden etsen bekend. De door hem gegraveerde onderwerpen, zowel naar eigen ontwerp als naar dat van anderen, variëren van landschappen en stadsgezichten (afb. 38 en 175) tot portretten en gebeurtenissen uit de Noord-Europese geschiedenis. Daarnaast was hij een belangrijke handelaar in kanonnen, musketten, zijde, wol en anijs, waarvoor hij reizen naar Frankrijk, Spanje, Duitsland, Bohemen en Rusland ondernam. Hij was dan ook een vermogend man en eigenaar van veel onroerend goed in Den Haag. De Gheyn III, zoon en leerling van Jacques de Gheyn II, was nauw verbonden met de literaire en humanistische kringen rond Constantijn Huygens Sr. Zijn etsen, die voor het merendeel tussen 1614 en 1620 ontstonden, hebben onder andere oud-Griekse sagen tot onderwerp.

Wtenbrouck tenslotte maakte tussen 1615 en 1640 meer dan 60 etsen en gravures, waarin hij dezelfde thema's – landschappen met bijbelse, mythologische of pastorale figuren – uitbeelde als in zijn schilderijen.

In de eerste helft van de eeuw was een zeer productieve prentuitgever in Den Haag gevestigd: Hendrick Hondius (1573-1650). Geboren in Duffel, onder de rook van Antwerpen, vluchtte hij, zoals zo veel Vlamingen, na de inname van deze stad door de Spanjaarden naar het noorden. In 1597 werd hij lid van het Haagse Sint-Lucasgilde en in hetzelfde jaar verwierf hij van de Staten-Generaal zijn eerste drukkersprivilege voor een portret van prins Maurits, gevolgd door een algemeen privilege in 1599. Omstreeks 1603 verhuisde hij naar Amsterdam, de stad die toen het belangrijkste centrum voor de handel in prenten aan het worden was, maar na een kort verblijf in Leiden, was hij in 1606 weer terug in Den Haag. Hoewel Hondius vooral uitgever was van reproductiegrafiek, waartoe hij diverse kunstenaars opdrachten gaf, ontwierp en graveerde hij ook een groot aantal prenten zelf. De belangrijkste graveurs die voor hem werkten, waren de Antwerpenaar Andries Jacobsz. Stock (1572/82-na 1648), de reeds genoemde Frisius, Hendrick Hondius' oudste zoon Willem (ca. 1600-voor 1660) en de Hagenaar Crispijn van den Queborn (ca. 1604-1652). Een aanzienlijk deel van de door Hondius uitgegeven bladen betreft politiek werk: kaarten van veldslagen, afbeeldingen van officiële gebeurtenissen en portretten van hoogwaardigheidsbekleders. Na het overlijden van Hondius werd de uitgeverij niet door een van zijn kinderen voortgezet en moest Den Haag dus in de tweede helft van de eeuw een prentuitgever van vergelijkbaar formaat ontberen.

In deze tweede helft waren er bovendien nog minder graveurs van naam in de stad werkzaam dan in de eerste helft. Bij enkele van hen zal niettemin even worden stilgestaan.

Tijdens de paar jaar (1649-1652) dat Paulus Potter in Den Haag woonde, vervaardigde hij een serie van acht etsen met koeien en stieren, die in 1650 in Amsterdam werd uitgegeven door Clement de Jonghe en die beroemd zou worden als het 'Bullenboekje'. De runderen zijn vanuit een laag standpunt en in afwisselende poses weergegeven: staand, liggend, grazend, vechtend en pissend. De reeks werd twee jaar later gevolgd door een tweede serie, nu van vijf etsen met verschillende paardentypen. Het bescheiden geëteste oeuvre van Potter heeft aanzienlijke invloed uitgeoefend op het werk van andere kunstenaars die zich met het dierstuk bezighielden. Na het overlijden van de kunstenaar graveerde

de Hagenaar Marcus de Bij (1639-ca. 1690) diverse prentreeksen, in totaal 60 bladen, waarvoor hij deels gebruik maakte van tekeningen van Potter, die mogelijk door diens weduwe ter beschikking waren gesteld.

Een buitenbeentje op prentgebied was de cartograaf, landmeter en militair ingenieur Cornelis Elandts (1641-in of voor 1687), die zichzelf 'een practisijn in de geometrische const' noemde. Naast een paar schilderijen heeft hij ook diverse prenten op zijn naam staan. Zo etste hij in 1668 de illustraties voor Jacob van der Does' stadsbeschrijving *'s Graven-Haghe met de voornaemste plaetsen en vermaeckelyck-heden*, namelijk een plattegrondje en vijf stadsgezichtjes (afb. 1). Belangrijker is zijn zogenoemde figuratieve kaart van Den Haag, die bestaat uit een plattegrond van de stad (afb. 20), met aan de bovenzijde het profiel ervan gezien vanuit het zuidoosten en links en rechts twee banen met in totaal veertien randtaferelen met bouwwerken in en – vooral – rond Den Haag (afb. 23).

De belangrijkste etsers van historische gebeurtenissen in de tweede helft van de eeuw was Romeyn de Hooghe (1645-1708). Hij was geboren in Amsterdam en daar werkzaam tot 1682. Een jaar later verhuisde hij naar Den Haag en werd er lid van *Pictura*. Reeds in 1686 vertrok hij naar Haarlem, waar hij de rest van zijn leven zou blijven, maar voor kortere bezoeken was hij nog een paar keer in Den Haag. Toen Willem III in 1691 vanuit Engeland naar de Republiek terugkeerde, werd hij op 5 februari van dat jaar op grootse wijze onthaald in Den Haag. De opgerichte erepoorten en andere versieringen, die bol van zinnebeelden en emblemen stonden, waren ontworpen door De Hooghe, in samenwerking met de Leidse rector magnificus Govert Bidloo. In oktober van dat jaar verscheen een herinneringsalbum met gedetailleerde prenten van alle tijdelijke bouwwerken door De Hooghe (afb. 54), en een volledige beschrijving van de triomfale intocht door Bidloo. Deze prenten en de vele andere die De Hooghe in opdracht van Willem III maakte, waren in de eerste plaats bedoeld om het beleid van de koning-stadhouder te propageren, om diens politiek aan de bevolking te 'verkopen'.

BEELDHOUWKUNST

Toen na de Reformatie de katholieke kerk ophield een belangrijk opdrachtgever van beeldhouwkunst te zijn, bleven er voornamelijk opdrachten over met een wereldlijke bestemming: geveldecoraties, grafmonumenten, portretten, tuinvazen, schilderijlijsten en dergelijke. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was

voor deze sculptuur in de Republiek het barokke classicisme de dominerende stijl. Vanaf de jaren dertig zien we een groeiend aantal opdrachten, zoals de frontons van het Mauritshuis en het Oude Hof aan het Noordeinde, die beide worden toegeschreven aan Pieter Adriaensz. 't Hooft (1610-1649/50), een Dordtenaar die zich in 1631 in Den Haag had gevestigd. In deze periode was er ook een grotere activiteit van Vlamingen in ons land. Deze goed opgeleide beeldhouwers, die een door gebrek aan lokaal talent ontstaan vacuüm opvulden, werden, al of niet door bemiddeling van Constantijn Huygens, overgehaald naar het noorden te komen om voor Frederik Hendrik te werken, zoals de Antwerpenaar Artus Quellinus I (1609-1668), die in 1634 beelden voor paleis Honselaarsdijk maakte, en de uit Wallonië afkomstige François Dieussart (ca. 1600-ca. 1663), die in 1646 een dynastieke reeks van vier levensgrote Oranjeprinsen in steen hakte voor de vestibule van de Oranjezaal. Quellinus bleef maar kort in de hofstad en keerde, na een verblijf in Italië, naar zijn geboorteplaats terug, totdat hij in 1650 naar Amsterdam verhuisde, waar hij tot 1664 betrokken zou zijn bij de beeldhouwwerken voor het stadhuis op de Dam. Dieussart daarentegen bleef tien jaar in Den Haag, van 1641 tot 1651, en vervaardigde er onder andere een portretbuste van de winterkoningin (1641), bustes van de gezant van koningin Christina van Zweden, de Delftenaar Pieter Spiering van Silfvercrona en diens echtgenote Johanna Doré (ca. 1643), bustes van de vier stadhouders en de keurvorst van Brandenburg voor het Mauritshuis (1644) en een portretmedaillon van Constantijn Huygens (1651). Voor al deze beeldhouwwerken gebruikte Dieussart wit Carrara marmer, een materiaal waarmee hij vertrouwd was geraakt tijdens zijn langdurige verblijf in Rome (1622-1636), maar dat tot dan toe nauwelijks door beeldhouwers in de Republiek was toegepast.

Nadat de in Mechelen geboren beeldhouwer Romhout Verhulst (1624-1698) medewerking had verleend aan de sculpturale decoraties van het Amsterdamse stadhuis en na enige werkzaamheden in Leiden te hebben verricht, vestigde hij zich in 1663 in Den Haag, de stad die, mede door de opdrachten verleend door de Staten-Generaal, steeds meer het centrum van de beeldhouwkunst was geworden. Vanuit Den Haag voerde hij opdrachten uit voor grafmonumenten in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en veraf gelegen plaatsen als Aagtekerke en Stavenisse in Zeeland en Midwolde en Stedum in Groningen. Den Haag zelf kwam er nogal bekaaid af: het epitaaf van Theodorus Graswinckel uit 1670 in de Grote Kerk is zijn enige funeraire monument

in deze stad. Vijf jaar eerder was een opdracht van de Staten-Generaal voor een Haagse sculptuur aan zijn neus voorbij gegaan, toen in een wedstrijd voor een monument voor admiraal Van Wassenaer-Obdam de familie koos voor het ontwerp van de Amsterdammer Bartholomeus Eggers (ca. 1630-voor 1692). Het belang van Verhulst voor de beeldhouwkunst wordt voornamelijk bepaald door zijn introductie van een nieuwe stijl, waarin de klassicerende tendensen van de Vlamingen enigszins werden getemperd door een picturaal naturalisme.

Tot Verhulsts leerlingen behoorde Johannes Blommendael (ca. 1650-1702), die misschien niet in Den Haag was geboren, maar hier wel zijn gehele leven werkzaam is geweest en zijn werk trots signeerde met de toevoeging 'Hagae comitis'. In de hofstad vervaardigde hij onder andere de houten kariatiden in de Trèveszaal en van Willem III beeldhouwde hij twee portretten: in 1676 een half levensgrote figuur ten voeten uit en in 1699 een buste. In opdracht van de stadhouder-koning vervaardigde hij tevens, naar ontwerp van Daniël Marot, een van de vier 'Imperium'-vazen, die werden geplaatst op het terras achter paleis Het Loo. Slechts twee van deze imposante tuinornamenten zijn bewaard gebleven. De andere werd vervaardigd door de Haagse beeldhouwer Jan Ebbelaar (werkzaam vanaf 1679), over wiens leven en werk we nogal slecht zijn geïnformeerd.

Toen de beeldhouwer-architect Jacob Roman (1640-1716) in 1681 werd benoemd tot stadsarchitect van Leiden, deed hij zijn atelier in de Papestraat over aan de uit Hamburg afkomstige Johannes Hannaert (ca. 1650-1709). Veel werk van Hannaert is verloren gegaan, waaronder het epitaaf voor de predikant Johannes Schelhammer in de Lutherse kerk, dat slechts bekend is door een afbeelding ervan in Jacob de Riemers *Beschryving van 's Gravenhage*. Wel van hem bewaard is de gesneden lijst, die hij in 1686 vervaardigde rondom Jan de Baens grote portret van de Haagse magistraat uit 1682 (afb. 55).

TOEGEPASTE KUNSTEN

De aanwezigheid van regering en stadhouderlijk hof heeft ook diverse takken van de toegepaste kunst in Den Haag gestimuleerd, met als belangrijkste de edelsmeedkunst. Zo verleenden de Staten-Generaal opdrachten voor het vervaardigen van gouden bokalen en gouden schakelkettingen om vreemde gezanten en verdienstelijke krijgsoversten te eren. En uit een aantekenboekje van de Haagse goudsmid Thomas Cletcher weten we welke fabelachtige bedragen Frederik Hendrik jaarlijks

uitgaf voor de aanschaf van sieraden en juwelen. De toenemende welvaart in de Republiek trok ook buitenlandse edelsmeden aan, in eerste instantie uit de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk, maar in het midden van de eeuw ook uit beroemde edelsmeedcentra als Neurenberg en Augsburg. Tot de belangrijkste Duitse meesters die zich hier vestigden, behoorden Hans Coenraet Brechtel (1608-1675; afb. 88) en Andries Grill (1604-1665). Hoewel hun barokke stijl, met kwabornamenten of weelderige bladmotieven, invloed uitoefende op het werk van hun Haagse gildebreders, verloochenden deze hun Nederlandse aard niet geheel.

In de tweede helft van de eeuw namen gedreven bloem- en plantversieringen een steeds grotere plaats in het decoratieprogramma in, zoals een zilveren toiletstel uit 1665 in het Gemeentemuseum laat zien. Het zware, maar sierlijke blad- en bloempatroon is niet te overdadig en evenwichtig over het vlak verdeeld. Bij de Hageenaar Nicolaas Loockemans († 1673), die van 1648 tot 1670 deken van het gilde was, zijn de bladornamenten sterker gestileerd. Uit 1667 dateert een van zijn meest prestigieuze opdrachten: ter herinnering aan de tocht naar Chatham vervaardigde hij in opdracht van de Staten-Generaal drie 'gouden coppen' met een geëmailleerde voorstelling van het verbranden van de Engelse vloot door de Hollanders. Zij werden aangeboden aan de admirals Michiel Adriaensz. de Ruyter en Willem Joseph van Gendt en aan de staatsman Cornelis de Wit. De beker van Van Gendt is verloren gegaan, de andere twee bevinden zich in het Rijksmuseum in Amsterdam (afb. 176) en het Musée de Cluny in Parijs. Een tijdgenoot van Loockemans was de uit Silezië afkomstige zilversmid Jonas Gutsche (1624-ca. 1677), die in 1652 in Den Haag trouwde met een dochter van de reeds genoemde Andries Grill. Gutsche, die ook beeldhouwer was, vervaardigde in 1670 voor Pictura een prachtige, verguld zilveren bokaal, waarvan de alcoholische inhoud door nieuwe leden *ad fundum* moest worden uitgedronken.

SCHILDERKUNST ACHTTIENDE EEUW

In vergelijking met de zeventiende-eeuwse schilderkunst bleef die van de achttiende eeuw, zowel kwantitatief als kwalitatief, hierbij achter. Toch was er ook in deze eeuw een groot aantal kunstenaars in Den Haag werkzaam, ook al betrof het zeer velen, die uit andere Hollandse steden of het buitenland afkomstig waren en hier slechts tijdelijk hun tenten hadden opgeslagen. Evenals voor de zeventiende eeuw geldt dat in Den

Haag vooral portretten zijn gemaakt. Daarnaast nemen ook stadsgezichten een niet onbelangrijke plaats in, al staan die voornamelijk op conto van een paar kunstenaars met een relatief hoge productie. Het landschap en stillevens daarentegen waren genres waaraan Haagse ingezetenen veel minder een bijdrage leverden, en als zij dat wel deden dan was dat vooral binnen het kader van de decoratieve schilderkunst, dus de geschilderde interieurdecoraties, waar bloemstukken en landschappen een essentieel onderdeel van uitmaakten. Het is overigens deze decoratieve schilderkunst die, naast het portret, in het achttiende-eeuwse Den Haag een hoge vlucht had genomen, wat wel begrijpelijk is in een stad waar zo veel vermogende mensen woonden in kapitale panden aan Voorhout en Vijverberg. Jammer genoeg zijn door de steeds veranderde modes in het interieur ongelooflijk veel van deze kwetsbare kunstuitingen verloren gegaan. Enkele zeer representatieve voorbeelden zijn echter gelukkig nog steeds aanwezig.

PORTRET TEN

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw verminderde niet alleen de vraag naar portretten, maar was er ook een geleidelijke afname van de betekenis van de eigen traditie en een toename van buitenlandse invloed en inbreng.

Na het vertrek van Willem III naar Engeland in 1688 en nog meer vanaf 1702, toen het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (1702-1747) aanbrak, was er nauwelijks sprake van een hofleven in Den Haag en overheerste er een burgerlijke regentencultuur. De Haagse portretschilders die de zeventiende-eeuwse tradities voortzetten, waren de broers Theodorus (1661-1728) en Constantijn Netscher (1668-1723), beide zoons van de reeds genoemde Caspar Netscher. De portretten van Theodorus, die van 1680 tot 1700 in Parijs werkzaam was, vertonen de invloed van Fransen als Charles Le Brun, Nicolas de Largillière en François de Troy. Die van Constantijn echter zijn geheel in de trant van zijn vader, maar dan nogal gekunsteld en soms wat star. Ook Jan de Baens leerling Johannes Vollevens (1649-1728) en diens gelijknamige zoon (1685-1759) schilderde hun portretten in een sterk op de zeventiende eeuw geïnspireerde stijl. Een andere leerling van De Baen, Hendrick van Limborch (1681-1759), die ook historiestukken en landschappen op zijn naam heeft staan, toont echter in zijn beeltenissen een meer persoonlijke stijl. Dat geldt ook voor Philip van Dijk (1683-1753) en Mattheus Verheyden (1700-1777), die eveneens niet uitsluitend als portretschilder werkzaam waren. De eerste was van 1726

tot 1736 hofschilder van de landgraaf van Hessen en werd een typische vertegenwoordiger van het kleine portret, en de tweede, een leerling van de Leidse portretschilder Carel de Moor, zou in de stijl van Caspar Netscher talrijke Hagenaars, veelal ten voeten uit, op het doek vereeuwigen.

De verheffing van de Friese stadhouder tot algemeen erfstadhouder van de Republiek in 1747 betekende het begin van een nieuwe Haagse hofcultuur, wat weer inhield dat er opnieuw behoefte was aan staatsieportretten. Een stroom van buitenlandse portretschilders toog dan ook naar Den Haag in de hoop hier een positie als hofschilder te verwerven, waarbij het gebrek aan goede portrettisten in de stad misschien een extra stimulans vormde.

Voorafgaand aan deze stroom verhuisde de mogelijk uit Valenciennes afkomstige Jean Fournier (ca. 1703-1754), die na een opleiding in Parijs bij Alexis-Simon Belle en Jean-Baptiste Oudry ongeveer twintig jaar in Amsterdam had gewoond, naar Den Haag. Hij schilderde portretten van verschillende adellijke families en andere prominente Hagenaars (afb. 154), die opvallen door hun gedurfde kleurencombinaties. De Duitse hofschilder Johann Valentin Tischbein (1715-1768), die aan het eind van de jaren veertig in Maastricht was gevestigd, behoorde tot de eersten die grote portretten van het stadhouderlijk paar vervaardigde. Pas in 1752, een jaar na de dood van Willem IV, kwam hij naar Den Haag, maar na enkele jaren reisde hij weer af naar Duitsland. In 1751 was de Fransman Jacques-André-Joseph Aved (1702-1766), die in de jaren twintig in Amsterdam leerling was geweest van Bernard Picart, naar Den Haag ontboden. Hoewel de stadhouder kort na zijn aankomst overleed, maakte hij toch enkele staatsieportretten van hem, die volgens internationaal patroon een nogal heroïsch karakter hebben. Maar ook Aved bleef slechts kort in Den Haag.

In dezelfde tijd maakte het verschijnsel van de rondreizende portrettist opgang. Dit waren vooral Fransen of Frans georiënteerde kunstenaars, zoals de in Genève geboren Jean-Etienne Liotard (1702-1789), die vermaard was om zijn pastelportretten, en die ons land twee keer heeft bezocht, in 1755-1757 en 1771-1773. Tijdens zijn eerste bezoek 'craijonneerde' hij, zoals dat toen heette, in opdracht van prinses Anna van Hannover portretten van haar beide kinderen, Carolina en Willem, en van haar twee belangrijkste adviseurs, de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel en Willem Bentinck, heer van Rhoon en Pendrecht. Ook portretteerde Liotard aan het hof verbonden edellieden, zoals leden van de families

Van Tuyll van Serooskerken en Van Reede-Athlone, die in staat waren de buitensporig hoge prijzen voor zijn werk te betalen. Voorts deden een paar Fransen Den Haag aan: Jean-Baptiste Perronneau (1715-1783) was er in 1756 en 1761 en de gevierde pastellist Maurice Quentin de Latour (1704-1788) in 1766. Een andere Franse pastelkunstenaar was de autodidacte, doofstomme Pieter Frederik de la Croix (1709-1782), die in 1753 lid werd van Pictura en de rest van zijn leven in Den Haag zou blijven. Hij werkte voor Haagse en Amsterdamse opdrachtgevers, onder wie leden van de families Van Boetzelaer, Bisdom en Bouricius en portretteerde ook prinses Carolina en vice-admiraal Johan Arnold Zoutman. De kunstenaar beschikte evenwel over een beperkt talent.

Tot de autochtone portretkunstenaars in deze tijd behoorden de verschillende leden van de familie Carré: Abraham (1694-1762), Johannes (1698-1772) en Hendrik (1732-1814), om slechts de belangrijkste te noemen. Hun beeltenissen zijn over het algemeen nogal star en doen provinciaals aan. Ofschoon zij wel hooggeplaatste personen tot hun clientèle mochten rekenen – Hendrik vervaardigde bij voorbeeld portretten van Willem IV en Anna – zullen zij voornamelijk de wat minder bemiddelde Hagenaars hebben bediend.

Vanaf 1748 woonde de Dordtenaar Aert Schouman (1710-1792) in de stad. Deze veelzijdige kunstenaar, die later nog ter sprake zal komen, portretteerde zowel ingezetenen van zijn geboorteplaats, als van Den Haag en Middelburg. Het zijn schilderijen van een betrekkelijk klein formaat met een geraffineerd, soms ingetogen kleurgebruik. Ofschoon Schouman een paar zeer aantrekkelijke kinderportretten schilderde, waarin hij de essentie van de jeugd wist te vangen, halen zijn portretten toch niet dát niveau dat hij met ander werk, bij voorbeeld zijn vogelstukken, wist te bereiken. Tot de Hagenaars die voor hem model stonden, behoorden burgemeester Jan Hudde Dedel, schepen mr. Thomas Hoog en de secretaris van de admiraliteit op de Maze en raadsman van Willem V, mr. Jacob van der Heim, zoon van de bekendere raadspensionaris Anthonie van der Heim.

Terwijl er inmiddels dus voldoende lokale en buitenlandse portrettisten in Den Haag aanwezig waren, deed men bij het huwelijk van Willem V met Wilhelmina van Pruisen in 1766 toch weer een beroep op een internationaal vermaarde kunstenaar, namelijk Johan George Ziesenis (1716-1777), hofschilder van de keurvorst van Hannover. Ziesenis weigerde overigens zijn entreegeld voor Pictura te betalen, omdat volgens zijn zeggen een vrij kunstenaar niemand iets verschuldigd was. Pas na

interventie van Willem V, de opperprotector van Pictura, voldeed hij aan zijn verplichtingen.

In het laatste kwart van de eeuw waren de Brusselaar Guillaume de Spinny (1721-1785) en de uit Lausanne afkomstige Benjamin Samuel Bolomey (1739-1819) de meest toonaangevende portretschilders van de stad. De Spinny, sinds 1756 lid van Pictura, was geen groot meester en vertegenwoordigde het gemiddelde type van de toenmalige Franse school. Op ongeveer hetzelfde peil stond Bolomey, die ook pastels vervaardigde, en die tussen 1763 en 1791 met wisselend succes portretten van de stadhouder en zijn entourage maakte. Ook een Amsterdammer van Zwitserse komaf, de vanaf 1762 in Den Haag werkzame Jean Humbert (1734-1794), kan als een bescheiden talent worden beschouwd.

De belangrijkste nieuwe impuls voor de ontwikkeling van de portretschilderkunst kwam van Johann Friedrich August Tischbein (1750-1812), zoon van de reeds genoemde schilder met die naam. Na onder meer in Parijs en in Italië te hebben gestudeerd, verbleef hij vanaf 1786 diverse keren in Den Haag, waar hij een aantal zeer geslaagde portretten van de stadhouderlijke familie uitvoerde in olieverf en pastel. Zij vallen op door hun hoge kwaliteit; en de ongedwongen houdingen van de geportretteerden vormen een vernieuwend element binnen deze tak van schilderkunst. Tischbeins rol als leidend portrettist werd overgenomen door de Engelsman Charles Howard Hodges (1764-1837), die zich in 1792 in Den Haag vestigde, maar vijf jaar later naar Amsterdam vertrok.

Een speciaal type portret, dat in Amsterdam vanaf het midden van de eeuw tot grote bloei was gekomen, is het zogenaamde babbelstuk, waarop familiegroepen in een interieur zijn weergegeven, en dan op een betrekkelijk klein formaat. Een van de beoefenaren van dit type, de Amsterdammer Hendrik Pothoven (1725-1807), die in Den Haag in de leer was geweest bij Philip van Dijk, vestigde zich, nadat hij in 1764 met een Haagse was getrouwd, in 1777 in de hofstad. Pothoven muntte uit in de stofuitdrukking van de kleding van zijn modellen. In zijn Haagse periode nam de productie van zijn geschilderde portretten echter sterk af en na 1780 concentreerde hij zich vooral op het in opdracht van uitgeverijen tekenen van portretten, die waren bestemd om er prenten naar te laten maken.

Een aparte groep portretten is nog niet ter sprake geweest: het miniatuurportret. Terwijl in Engeland dit specialisme reeds in het laatste kwart van de zestiende eeuw aan het hof van koningin Elisabeth I een hoge

vlucht had genomen, waren er in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw nog geen Haagse specialisten op dit gebied. Alleen van de veelzijdige Middelburger Balthasar Gerbier (1592-1667), die zowel architect, schilder, tekenaar, schrijver als diplomaat was, en die in 1615 door prins Maurits was aangesteld als klerk en kalligraaf, zijn diverse miniaturen in waterverf op perkament bekend. In 1616 vertrok Gerbier echter al weer naar Engeland, en hoewel hij nog verschillende malen het continent zou bezoeken, bleef hij daar tot zijn dood. In Den Haag waren er toen wel een paar kunstenaars die af en toe een miniatuur, doorgaans in olieverf op koper, uitvoerde, zoals Pieter Nason, Johan van Haensbergen en Philip van Dijk, maar verder moest men zich tevreden stellen met de paar buitenlandse miniaturisten die een bezoek aan ons land brachten. Zo was de uit Londen afkomstige Alexander Cooper (1609-ca. 1660) hier in 1631-1632 en 1644-1646, toen hij opdrachten uitvoerde voor Frederik Hendrik en het hof van de winterkoning.

In de achttiende eeuw zou deze situatie veranderen en vestigden vele buitenlandse specialisten zich voor langere tijd in de stad. De rij wordt geopend door Perpète Evrard (1662-1727) uit Dinant, die van 1703 tot 1727 hier werkzaam was en die aan zijn signatuur meestal toevoegde: 'Dionantensi pinxit à La Haye'. Omstreeks 1750 verbleef de in Genève geboren, maar in Parijs werkzame Robert Mussard (1713-1777) in Den Haag en schilderde er miniaturen in opdracht van Willem IV. Tijdens het eerste verblijf van Jean-Etienne Liotard in ons land (1755-1757) introduceerde deze Zwitser zich aan het stadhoudelijk hof met een kort daarvoor door hem gemaakt miniatuurportret van de Engelse kroonprins George, een neef van Anna van Hannover. Blijkbaar onder de indruk van de hoge kwaliteit van dit op goud geschilderde kleinoord, bestelde de stadhouder bij Liotard een portret van hemzelf, dat daarna op een gouden snuifdoos werd gemonteerd. Tijdens zijn verblijf in Den Haag portretteerde Liotard ook de beroemde Haagse entomoloog en schelpenverzamelaar Pieter Lyonet. In tegenstelling tot Evrard en Mussard, die bijna zonder uitzondering op perkament werkten, schilderde Liotard zijn miniaturen daarnaast ook op ivoor en in email. Meer dan dertig jaar, van omstreeks 1765 tot 1796, verbleef de miniaturist Pierre Le Sage (ca. 1745-na 1798) in Den Haag. Deze Franse kunstenaar, geboren in een dorpje in Picardië, was vanaf 1771 hofschilder van Willem V, bij wie hij jaarlijks drie à vier rekeningen indiende voor het vervaardigen van dergelijke portretjes of het kopiëren of restaureren ervan. Deze kleine beeltenissen,

die worden gekenmerkt door blauwe en groene tinten in de *pointillé*-techniek, waren voor een groot deel bedoeld om weg te schenken aan bevriende vorsten en overige relaties. Een andere Fransman, ene De Saint-Ligié, die in 1783 lid werd van Pictura, schilderde onder meer miniatuurportretten van Wilhelmina van Pruisen en haar dochter prinses Louise. Prinses Wilhelmina was overigens zelf ook geen onverdienstelijk miniaturiste. Zij portretteerde niet alleen haar eigen kinderen, maar kopieerde ook oudere portretten. De enige in Den Haag geboren miniatuurschilder uit die tijd was Leonard Temminck (1753-1813), een leerling van Bolomey. Temminck, wiens gebruik van een loodgrijze achtergrond karakteristiek is voor zijn charmante portretjes op ivoor, zou in 1783 de gouden medaille van Pictura winnen en werd in 1787 benoemd tot directeur van de academie.

LANDSCHAPPEN EN STADSGEZICHTEN

Zoals gezegd, werden er in de achttiende eeuw maar weinig landschappen door Hagenaars geschilderd, de wandvullende behangselvakken met deze thematiek hiervan uitgezonderd. De specialisten op dit gebied waren voornamelijk werkzaam in Amsterdam en Haarlem, en in mindere mate in Dordrecht en Rotterdam. Wel waren er Haagse schilders van stadsgezichten die, wanneer zij de rand van de stad tot onderwerp kozen, voorstellingen op doek of paneel brachten die een landelijke sfeer uitademen. De enige Hagenaar die bij voorkeur ezelschilderijen met landschappen vervaardigde, ook al zijn deze zo druk met koeien en melkmeiden bevolkt, dat ze eerder als veestuk zijn aan te merken, was Jan van Gool (1685-1761), een leerling van zowel Mattheus Terwesten als de veeschilder Simon van der Does. Van Gools nogal aandoenlijke stukken getuigen evenwel van zijn beperkte schilderstantal. Zijn bekendheid heeft hij dan ook eerder te danken aan het door hem samengestelde schilderslexicon *De nieuwe schouburg*, dat in 1750/51 in twee delen op de markt verscheen.

Rond het midden van de eeuw zien we een opleving van het geschilderde stadsgezicht, dat in het laatste kwart van de zeventiende eeuw door Jan van der Heyden en de gebroeders Berckheyde tot zo'n hoog niveau en grote bloei was gebracht. De eerste schilder die zich opnieuw met dit genre ging bezighouden was de Amsterdammer Jan ten Compe (1713-1761), die in de periode 1745-1755 regelmatig in Den Haag verbleef. Zijn stadsgezichten worden gekenmerkt door een nogal koel en licht kleu-

renpalet en een uitgebalanceerde compositie, die voor een groot deel wordt bepaald door de lichtval (afb. 58). Over het algemeen zijn zij met weinig figuren gestoffeerd, zodat de rust die zij uitstralen nog eens wordt versterkt. Een van zijn aardigste werken is het schilderij met het ter ere van de Vrede van Aken in de Hofvijver opgerichte vuurwerkpaviljoen (afb. 179). Door het kiezen van een zijdelings standpunt en een zeer lage horizon ontstond een originele compositie, waarbij de daken van het paviljoen zich majestueus aftekenen tegen de lucht. De waarschijnlijk uit Duitsland afkomstige Johannes Merken (1725-in of na 1756), die slechts twee jaar in Den Haag heeft gewerkt, mogelijk in dienst van de kunsthandelaar Gerard Hoet, schilderde weliswaar een aantal aantrekkelijke Haagse stadsgezichten (afb. 71), maar deze hebben niet het hoge niveau dat Ten Compe wist te bereiken.

Dat wij ons thans een redelijk goed beeld kunnen vormen hoe Den Haag er in de tweede helft van de achttiende eeuw heeft uitgezien, is grotendeels te danken aan de kunstenaarsfamilie La Fargue. Alle vijf kinderen van de pamflettist en notaris Jean Thomas la Fargue die de volwassen leeftijd bereikten, kozen voor een kunstenaarsloopbaan. De oudste Isaac Lodewijk (1726-1805), die zich later naar zijn moeder La Fargue van Nieuwland zou noemen, heeft ook in Amsterdam gewoond. Hij heeft voornamelijk kleurrijke portretten getekend en ontwerpen gemaakt voor boekillustraties en gelegenhedengrafiek (afb. 130). De weinige topografische voorstellingen van zijn hand hebben alle betrekking op Amsterdam en de directe omgeving daarvan. De tweede, Paulus Constantijn (1729-1782), was de meest getalenteerde en veelzijdige van het vijftal. Hij schilderde, tekende en etste honderden stadsgezichten, bij voorkeur van Den Haag, maar ook van Rotterdam en Amsterdam en een groot aantal daartussen gelegen plaatsen. De twee volgenden, Jacob Elias (1735-in of na 1776) en Karel (1738-1793), traden min of meer in de voetsporen van Paulus Constantijn, terwijl de jongste, de dochter Maria Margaretha (1743-1813), meer haar eigen weg is gegaan en zich voornamelijk toelegde op intieme genretaferefen.

De schilderijen van Paulus Constantijn vertonen duidelijk invloed van het werk van zijn zeventiende-eeuwse voorganger Jan van der Heyden. Ze blinken uit door een kleurig palet en zijn zeer levendig en afwisselend, en soms zelfs anekdotisch, met figuurtjes gestoffeerd. Zij informeren ons dan ook niet alleen over de bebouwde omgeving, maar ook over straatmeubilair, vervoersmiddelen, beroepen en kleding.

De vroegste schilderijen van Jacob Elias zijn nog bos- en rivierlandschappen, maar vanaf de jaren zestig zou hij zich eveneens volledig aan het stadsgezicht wijden (afb. 60). In stijl komen deze werken met die van zijn oudere broer overeen, al hebben ze wel een lossere toets. Van Karel zijn thans slechts een paar topografische schilderijen bekend, ook al weten we uit oude bronnen dat er veel meer moeten hebben bestaan. Hij legde zich overigens vooral toe op de tekenkunst, waarover later meer.

Uit het laatste kwart van de eeuw dateren enkele Haagse stadsgezichten van de hand van Amsterdamse kunstenaars. Zo schilderde de reeds genoemde portretschilder Hendrik Pothoven in 1781 een gezicht op het Buitenhof met een bezoek van de stadhouderlijke familie aan de kermis, terwijl Isaac Ouwater (1748-1793) in 1782 eveneens het Buitenhof en in 1788 het Spui in beeld bracht.

Kenmerkend voor al deze stadsgezichten is dat ze topografisch redelijk goed betrouwbaar zijn, iets wat over het algemeen niet kan worden gezegd van hun zeventiende-eeuwse voorlopers, noch van de stadsgezichten die in de negentiende eeuw zouden worden gemaakt.

Het genre van het kerkinterieur, dat in de zeventiende eeuw in Den Haag zo onderbedeeld bleef, was ook in de achttiende eeuw hier niet echt populair, hoewel de stad wel één representant ervan binnen zijn grenzen had: Albertus Frese II (1714-1788). Deze amateur-kunstenaar – van beroep was hij drogist – had een veelzijdige culturele belangstelling. Hij interesseerde zich voor oudheden en tekende onder meer grafzerken en lijkkasten die bij opgravingen te voorschijn kwamen. Ook schreef hij een aantal gedichten en toneelwerken en was hij reservebeiaardier van de Grote Kerk. Zijn activiteiten op schilder gebied beperkten zich niet alleen tot puur decoratief werk, zoals het beschilderen van vaandels en tuinsieraden, maar omvatte ook interieurs van de Grote Kerk (afb. 110), de Hofkapel en de evangelisch-lutherse kerk aan de Lutherse Burgwal (afb. 222). Deze schilderijen zijn echter eerder interessante historische documenten, dan kwalitatieve hoogstandjes.

OVERIGE GENRES

Historiestukken die niet onderdeel uitmaken van een groter decoratief geheel, kwamen, evenals in de zeventiende eeuw, in Den Haag relatief weinig voor. De Hagenaars die bij tijd en wijlen dergelijke voorstellingen in hun repertoire opnamen, waren vooral specialisten in

andere genres, zoals de portretschilders Hendrik van Limborch en Philip van Dijk.

Ook genrefaerelen behoorden niet tot de uitverko-
ren onderwerpen. Uit de jaren zeventig en tachtig ken-
nen we echter een aantal bijzonder charmante stukken,
zowel schilderijen als tekeningen, die door een opmer-
kelijke figuur aan het Haagse kunstfirmament werden
gemaakt: de reeds vermelde Maria Margaretha la Far-
gue. Aangezien zij nooit lid van Pictura is geweest, moet
zij als amateur-kunstenares worden beschouwd. Zij be-
perkte zich tot een paar typen voorstellingen, die zij in
vele varianten herhaalde. Het betreffen vooral interieurs
van de hogere burgerij met een moeder met kind (en op
de achtergrond vaak een dienstmeid), waarop soms
sprake is van een kraambezoek (afb. 41, 152 en 153).
Daarnaast schilderde zij nog al wat taferelen in de bui-
tenlucht met vrouwen die vis, eieren of groente aan de
deur verkopen. Variaties op dit laatste thema zijn voor-
stellingen waar de verkoopster is vervangen door een
scharensleep of een jongetje dat een lier bespeelt, al of
niet begeleid door een dansend hondje. In deze genre-
scènes herkennen we de invloed van zeventiende-eeuw-
se meesters als Emanuel de Witte, Pieter de Hooch en
Jacob Ochtervelt, maar het is ook duidelijk dat ze naar
eigentijdse kunstenaars heeft gekeken, zoals Willem van
Mieris, Hieronymus van der Mij en Cornelis Troost.
Haar enige prent, tevens haar laatst bekende werk, is de
ets die zij in 1792 maakte van een prijsuitreiking in de
Engelse kerk aan het Noordeinde (afb. 103). Na het
overlijden van haar oudere broer Paulus Constantijn,
die altijd de drijvende kracht en ook de hoofdkostwin-
ner binnen de familie was geweest, belandde Maria in
benarde financiële omstandigheden. Ook al probeerde
ze op haar oude dag in haar levensonderhoud te voor-
zien door het geven van tekenlessen, ze stierf in bittere
armoede.

De beste, en tevens beroemdste schilder van stillevens
in Holland in de achttiende eeuw was Rachel Ruysch
(1664-1750), een kleindochter van de architect Pieter
Post, die vooral zeer gedetailleerde bloemstukken ver-
vaardigde. Ze was in Den Haag geboren, maar doorliep
haar leertijd in Amsterdam, trouwde daar en zou er al-
tijd blijven wonen, ook nadat ze in 1701 – als eerste
vrouw – lid was geworden van het Haagse Pictura, en
zelfs toen zij van 1708 tot 1716 als hofschilder in dienst
was van de keurvorst van de Palts. Den Haag moest zich
in deze eeuw dan ook tevreden stellen met schilders van
minder groot talent. In de eerste helft van de eeuw wa-
ren dat de Antwerpenaren Pieter Hardimé (1677-1748),
die in 1697 naar Den Haag kwam en er tot zijn dood zou

blijven, en Caspar Peter Verbrugghen II (1664-1730), die
hier van 1706 tot 1723 werkzaam was. Beiden schilder-
den bloemstillevens, meestal in de vorm van schoor-
steen- of bovendeurstukken, als onderdeel van kamer-
decoraties. Ook werkten zij regelmatig samen met Mat-
theus Terwesten in één schildering, waarbij Terwesten
de figuren voor zijn rekening nam en Hardimé of Ver-
brugghen de bloemen inschilderden.

Wel geboren Hagenaars waren de bloem- en vruch-
tenspecialisten Coenraet Roepel (1678-1748) en Johan-
nes Christianus Roedig (1750-1802). De eerste plaatste
zijn vazen met bloemen in een nis, de tweede zette ze op
een stenen plint. De belangrijkste Haagse stillevenschild-
der uit het laatste kwart van de eeuw was Jan van Os
(1744-1808). Ofschoon geboren in Middelharnis, kwam
hij op jeugdige leeftijd naar Den Haag, ging er in de leer
bij Aert Schouman, werd er in 1779 lid van Pictura en
trouwde er met de doofstomme schilderes Susanna de la
Croix, een dochter van de reeds genoemde, eveneens
doofstomme pastellist. Van Os, die ook marines in de
trant van Willem van de Velde II heeft vervaardigd, schil-
derde en tekende een groot aantal bloem- en vruchten-
stillevens, die invloed vertonen van het werk van de Am-
sterdammer Jan van Huysum. Zijn asymmetrisch opge-
bouwde boeketten, vaak in een terracottavaas op een
marmeren plint en geplaatst tegen een landschappelijke
achtergrond, oogstten internationale waardering.

Behalve de veestukken van Jan van Gool werden er in
het achttiende-eeuwse Den Haag ook schilderijen met
paarden gemaakt. De specialist hierin was Tethart Phi-
lipp Christian Haag (1737-1812), een zoon van de uit
Kassel afkomstige Johann Friedrich Christian Haag (ca.
1702-1760), die als portretschilder was verbonden aan
het stadhouderlijke hof in Leeuwarden. Toen Willem IV
in 1747 tot erfstadhouder was verheven en naar Den
Haag vertrok, verhuisden vader en zoon Haag mee. Na
het overlijden van zijn vader in 1758 volgde Tethart hem
op als hofschilder, eerst bij de prinses-weduwe Anna, la-
ter bij Willem V. Daarnaast was hij directeur van het
stadhouderlijke schilderijen kabinet en gaf hij tekenles-
sen aan de pages. Aanvankelijk begonnen als portrettist, leg-
de hij zich daarna steeds meer toe op het schilderen en
tekenen van paarden, waarmee hij menig edel ros uit de
stadhouderlijke stallen heeft vereeuwigd.

DECORATIEVE SCHILDERKUNST

Voor de ontwikkeling van de decoratie van het Neder-
landse binnenhuis in de achttiende eeuw waren twee,

reeds eerder genoemde personen van eminent belang: Gerard de Laïresse, die in 1667 naar Nederland kwam, en Daniël Marot, die zich hier negentien jaar later zou vestigen. De invloed van Marot deed zich via diens in Lodewijk XIV-stijl uitgevoerde ontwerptekeningen en -prenten (afb. 44 en 142) vooral gelden in de vormgeving van schouwen, betimmeringen, stucplafonds, meubelen en de daarin verwerkte ornamentiek. De verdienste van Laïresse was dat hij in het interieur een optische, compositorische en inhoudelijke eenheid aanbracht. Laïresses theorieën kregen overigens pas een groot bereik nadat hij ze had gepubliceerd in zijn twee boeken *De Grondlegginghe ter teekenkunst* (1701; tweede druk 1727) en het *Groot schilderboek* (1707; tweede druk 1740).

In het eerste decennium van de eeuw was Mattheus Terwesten (1670-1757), de 21 jaar jongere broer van Augustinus Terwesten I, de belangrijkste Haagse kunstenaar op het decoratieve vlak. Aanvankelijk was hij leerling van zijn broer, later ook van Willem Doedijns en Daniël Mijtnens. Zoals al eerder gezegd, begon hij zijn loopbaan in 1690 door het voltooiën van het werk dat door Augustinus in de steek was gelaten, toen deze naar Berlijn vertrok. Het eerste project dat hij geheel zelfstandig ter hand nam, was de beschildering van een kamer van het huis Westkamp, de aan de Loosduinseweg gelegen buitenplaats van de Haagse burgemeester Willem van Schuylenburch. Deze schilderijen met badende nimfen oogstten zo'n succes, dat Mattheus al snel vele opdrachten ontving. Toch verkoos hij om in 1695 (via Berlijn) naar Italië te reizen om zijn opleiding te vervolmaken. Vier jaar later was hij weer in Den Haag, waar ze stonden te dringen om hem in dienst te nemen. Hoewel hij in 1710 voor een tweede keer naar Berlijn afreisde, waar hij tot hofschilder werd benoemd, keerde hij datzelfde jaar terug en zou hij tot zijn dood in Den Haag blijven. Van de vele decoraties die Terwesten voor Haagse interieurs vervaardigde, is veel verloren gegaan. Wel bewaard zijn gebleven de schilderijen die hij in 1708 in de zogenaamde koepel van Fagel aanbracht. Dit eenvoudige bakstenen gebouwtje was oorspronkelijk gebouwd als een paviljoen, dat door een galerij was verbonden met het stadshuis van de griffier van de Staten-Generaal, François Fagel, aan het Noordeinde. In het midden van de negentiende eeuw werd de galerij afgebroken en sindsdien staat het op zich zelf. Het interieur ervan is uitermate rijk gedecoreerd. De wanden zijn geleed door Ionische pilasters met vergulde kapitelen en basementen. Boven en aan weerszijden van de schouw zijn schilderijen aangebracht. Het meest indrukwek-

kend is het gewelfde plafond, dat geheel is beschilderd met allegorische voorstellingen die betrekking hebben op de vier seizoenen en de vier werelddelen. De combinatie van schildering en beschilderd stucwerk die hier is toegepast – wat nogal uitzonderlijk is in ons land –, heeft een sterk driedimensionaal effect. Terwijl het ontwerp mogelijk van Daniël Marot is, zijn alle schilderijen door Terwesten aangebracht, met uitzondering van de bloemguirlandes, die van de hand zijn van Caspar Peter Verbrugghen II.

Terwesten heeft ook meegewerkt aan de decoraties van het interieur van het huis Schuylenburch aan de Lange Vijverberg (sinds 1888 residentie van de Duitse ambassadeur). Het huis werd van 1715 tot 1717 gebouwd in opdracht van de vermogende regent mr. Cornelis van Schuylenburch, een van de twee zonen van burgemeester Willem van Schuylenburch. Voor de uitvoering van het interieur was tussen 1717 en 1721 een legertje kunstenaars en ambachtslieden in de weer, die wandbetimmeringen, schoorsteenmantels, stucdecoraties en schilderijen aanbracht. Hoewel niet bekend is of Marot een actief aandeel in de inrichting heeft gehad, hebben de hier werkzame kunstenaars hun ontwerpen in ieder geval wel op diens ornamentprenten gebaseerd. Voor de schilderijen wist Cornelis van Schuylenburch de beste kunstenaars van zijn tijd te engageren. Zo vinden we er plafond-, schoorsteen- en bovendeurstukken van de Hageenaars Philip van Dijk, Mattheus Terwesten en Jan van Gool, van de in Den Haag werkzame Vlaming Caspar Peter Verbrugghen II, van de Amsterdammer Jacob de Wit (1695-1754; afb. 183) en van de Middelburgse vogelschilder Abraham Busschop (1670-1729). Door de ongewoon rijke uitmontering en de hoge kwaliteit is dit interieur het allerfraaiste dat in de achttiende eeuw in Den Haag werd gerealiseerd.

Het huis Schuylenburch mag dan wel over veel schilderijen beschikken, kamers met wandvullende behangsels zijn er niet aanwezig. Deze vorm van interieurdecoratie, die weliswaar al in de tweede helft van de zeventiende werd toegepast, zou namelijk pas vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw in Den Haag echt populair worden. Daarvoor was het in de huizen van de welgestelden gebruikelijk de muren te bekleden met goudleer of geweven tapijten. De overgang van geweven naar geschilderde behangsels was overigens een moeizaam proces, waarbij de voordelen van deze laatste telkens weer door de kunstenaars in advertenties naar voren werden gebracht. Maar omstreeks 1730 wonnen de beschilderde doeken dusdanig terrein, dat men speciale 'behangselfabrycken' oprichtte, vooral in Amster-

dam en Haarlem. Een Haagse behangselfabriek was die van Bernardus van Weemen († 1753), die tussen de Denneweg en de Hooikade stond. In de 's *Gravenhaegse Courant* van 11 januari 1737 adverteerde Van Weemen, dat bij hem werden gemaakt 'geschilderde Tapyten zeer schoon, krachtig en onveranderlyk van Couleur, 't zy oude of moderne Historien verbeeldend, als mede Architecturen, Perspectiven, Emblemata, Landschappen of wat Ordonnantien iemand zoude gelieven te pretendeeren'. Ruim een half jaar later verleende de Haagse magistraat hem voor een periode van vijf jaar octrooi voor het oprichten van een behangselfabriek. Of het hem is gelukt veel opdrachten binnen te slepen, weten we niet. Geen enkele schildering uit deze fabriek is ons bekend. Het feit dat Van Weemen in 1750 was genoodzaakt een lening van 1600 gulden te sluiten, duidt erop dat het hem niet voor de wind ging. Toch werd de fabriek na zijn overlijden in 1753 niet gesloten, maar door zijn weduwe en zoon voortgezet. Haagse behangsels (mogelijk van Van Weemen) werden ook buiten de hofstad aan de man gebracht. Zo leverde de Haagse koopman J. van Thiel in 1740 ruim 212 el voor de schepenkamer van het stadhuis van Den Briel.⁴

Om aan de grote vraag te voldoen, werkten in deze behangselfabrieken soms tientallen schilders en knechten tegelijkertijd. Niet alle decoratieve schilders waren echter werkzaam in zo'n fabriek. De meesten – en dat waren over het algemeen de besten – werkten voor zichzelf en hadden hooguit een of een paar assistenten in dienst. Tot de bekendste Haagse schilders uit deze groep behoren Mattheus Verheyden (1700-1777), Johann Heinrich Keller (1692-1765), Dirk van der Aa (1731-1809) en Hendrik Willem Schweickhardt (1746-1797). Daarnaast waren er in Den Haag op dit gebied ook belangrijke schilders werkzaam die uit andere plaatsen afkomstig waren, zoals de Amsterdammers Dirk Dalens III (1688-1753) en de reeds genoemde Jacob de Wit, en natuurlijk de Dordtenaar Aert Schouman (1710-1792), die in 1748 naar Den Haag kwam, tot 1754 afwisselend hier en in zijn geboortestad zou werken, om zich daarna voor goed in Den Haag te vestigen.

Om met de laatste te beginnen: Schouman trad in 1748 toe tot *Pictura*, van welk genootschap hij van 1752 tot 1762 en van 1777 tot zijn overlijden in 1792 hoofdman was. Min of meer in dezelfde tijd bekleedde hij deze functie bij de gelijknamige zusterinstelling in Dordrecht. Afgezien van een paar korte buitenlandse reizen, werkte hij ook enkele jaren in Middelburg. Schouman was een uitermate veelzijdig kunstenaar. Zo schilderde hij portretten (waaronder regentenstukken), genretafe-

relen (afb. 49) en allegorische voorstellingen (afb. 102), vervaardigde hij topografische tekeningen en zwartekunstprenten, kopieerde hij naar schilderijen van oude meesters en etste hij zelfs glazen (afb. 182). Zijn grootste bekendheid heeft hij echter te danken aan zijn schilderijen en aquarellen van vogels en andere dieren. Van de vele door Schouman met pluimvee voorziene kamerhangsels, plafond-, schoorsteen- of bovendeurstukken is bar weinig over. De enige compleet bewaard gebleven serie behangsels met deze thematiek, die in 1784/86 werd vervaardigd voor een van de nieuwe vertrekken van het Stadhoudelijk Kwartier, bevindt zich thans in het Huis ten Bosch, waar zij na de ingrijpende restauratie van dit paleis in 1979/80 in de eetkamer in de oostvleugel werd ingebracht. De vijf doeken hebben de menagerie van Willem v op de Kleine Loo bij Voorburg tot onderwerp: op het grootste, met op de achtergrond de Oranjezaal, staan allerlei uitheemse dieren afgebeeld, zoals een knobbelzwijn, een gnou, een lorrie, een Guinees jufferbokje, een oerang-oetan en een olifant. Van Schoumans overige decoratieve vogelschilderingen zijn meer voorbeelden bewaard gebleven, al bevinden zich daarvan nog maar weinig op hun oorspronkelijke plaats. In Den Haag zijn nog wel ter plekke aanwezig: een uit drie delen bestaand plafond in de schepenkamer van het stadhuis aan de Groenmarkt, een schoorsteen- en twee deurstukken in de grote zaal van het pand Prinsesgracht 27 en twee bovendeurstukken in het Kabinet der Koningin aan de Korte Vijverberg. De vogeluitbeeldingen van Schouman werden door diverse kunstenaars uit Dordrecht, Middelburg en Rotterdam nagevolgd. Haagse navolgers van hem waren Gerrit van den Heuvel (1725-1809) en de jonggestorven Jabes Heenck (1752-1781).

Schouman was in Den Haag een zeer gerespecteerd man, mede door de diverse functies die hij er bekleedde: behalve hoofdman van *Pictura* was hij ook regent van de tekenacademie. Het Haagse dichtgenootschap onder het devies 'Kunstliefde spaart geen vlijt' benoemde hem in 1774 tot honorair lid, waarschijnlijk niet vanwege zijn dichterlijke kwaliteiten, maar omdat hij kort daarvoor een schoorsteenstuk met een allegorische voorstelling (afb. 177) aan het genootschap had geschonken.

De Amsterdammer Dirk Dalens III heeft vooral behangsels met geïdealiseerde weidse panoramalandschappen geschilderd. Meestal waren deze voor Amsterdamse huizen bedoeld, maar ook heeft hij – voor zover we weten – twee Haagse panden ermee voorzien. Die voor het logement van de stad Amsterdam aan het Plein zijn verloren gegaan, maar in het Kabinet der Koningin

is nog een uit zes stuks bestaande reeks uit 1725 aanwezig. Deze behangsels zijn niet alleen de vroegst bekende van de schilder en de enige waarin mythologische tafereelen als stoffage zijn opgenomen, het zijn ook de mooiste die van hem bekend zijn.

Dalens' bijzonder getalenteerde stadgenoot Jacob de Wit, die een enorme productie heeft gehad en vele statige huizen in Amsterdam en daarbuiten met geschilderde plafonds en overige decoraties heeft verfraaid, voerde zijn eerste Haagse opdracht uit in 1720: één plafond- en drie deurstukken voor het huis Schuylenburch (afb. 183). Uit de bewaard gebleven correspondentie weten we dat De Wit er een zacht prijsje voor vroeg, 'omdat het het eerste werck is, dat ick in den Haegh sal maeken en omdat ik daardoor occasie hoop te ontmoeten van meerder proffijt'.⁵ Blijkbaar had dit toch niet het beoogde effect, want De Wit kreeg nog slechts één keer een opdracht uit Den Haag: voor de schepenkamer van het stadhuis aan de Groenmarkt schilderde hij in 1738/39 een plafondstuk (waarvan nu alleen nog maar de vier hoekstukken van over zijn) en een dubbel bovendeurstuk.

De in Breda geboren portretschilder Mattheus Verheyden, een zoon van de beeldhouwer en stillevenschilder Frank Pietersz. Verheyden, werd na het overlijden van zijn vader in 1711 naar Den Haag gestuurd, waar hij onder de hoede kwam van zijn daar woonachtige en als vendumeester werkzame oudere broer Hendrik. Volgens zijn biograaf Jan van Gool schilderde hij behalve portretten ook decoratieve stukken met allegorieën voor verschillende Haagse opdrachtgevers. Het enige dat hiervan bewaard is gebleven, zijn het schoorsteenstuk met *De Gerechtigheid ofte Bevredigde Justitie* en de twee daarbij behorende deurstukken in de toenmalige burgemeesterskamer van het stadhuis aan de Groenmarkt, die de kunstenaar in 1736/37 had geschilderd. Verheydens allegorische voorstellingen zijn uitermate complex en getuigen van een grote eruditie. De schilder was gewoon zijn staaltjes op dit gebied vergezeld te doen gaan van verklarende teksten, waarbij hij ook de door hem geraadpleegde bronnen – veelal klassieke auteurs – aangaf. Enkele van deze teksten zijn bewaard gebleven, waardoor we ons een indruk kunnen vormen van het gedachtegoed uit die tijd.

Johann Heinrich Keller werd geboren in Zürich, ging in Basel in de leer, was werkzaam in München en Parijs, en vestigde zich in 1726 in Den Haag. Hier legde hij zich geheel toe op het schilderen van schoorsteen- en bovendeurstukken met mythologische onderwerpen. Rond 1735 kwamen hier wandvullende behangsels met land-

schappen bij, waaronder *cappriccio's* (geïdealiseerde natuuruitbeeldingen met ruïnes van antieke gebouwen). Dit repertoire breidde hij later nog eens uit met pastorale scènes en *fêtes galantes*, die teruggaan op prenten naar François Boucher en Antoine Watteau. Zijn grootste bekendheid heeft de kunstenaar echter te danken aan zijn *en français* geschilderde kindergroepen, die luchtiger, speelser en ook beweeglijker zijn dan de putti-groepen, waarmee de Amsterdammer Jacob de Wit eerder in de eeuw zo'n furore had gemaakt. In 1752 reisde Keller naar Zwitserland, maar keerde het eind van dat jaar terug om op verzoek van Anna van Hannover een groot aantal vertrekken van het vernieuwde Stadhouderskwartier te decoreren. Op een paar bovendeurstukken na (thans o.a. in paleis Het Loo) zijn al deze schilderijen verloren gegaan. Keller was in zijn tijd zo'n gevierd kunstenaar, dat hij ook opdrachten ontving uit Amsterdam, Rotterdam, Den Briel en Zeeland. Ook van al deze werken is niets bewaard gebleven. Slechts in een paar Haagse panden aan de Prinsegracht en de Prinsessegracht zijn thans nog voorbeelden van zijn hand aanwezig.

Kellers jongere collega Dirk van der Aa, die diverse keren Parijs had bezocht, combineerde in zijn schilderijen Franse invloeden met elementen uit het werk van Jacob de Wit. Zijn eerste reeks behangsels vervaardigde hij in 1765 voor het paleis van Nassau-Weilburg (de huidige Koninklijke Schouwburg). Daarna ontving hij, evenals Keller, de prestigieuze opdracht om schilderijen te leveren voor diverse vertrekken van het Stadhouderskwartier. In 1767, 1769/70 en 1790 bracht hij hier drie behangsels, één plafondstuk, één schoorsteenstuk en niet minder dan 22 bovendeurstukken aan. Ook hiervan is veel verloren gegaan, maar de drie behangsels en het plafondstuk, die jaren opgerold op een zolder hadden gelegen, kregen in 1979/80 een nieuwe bestemming in een zitkamer in het Huis ten Bosch. Van der Aa legde zich bijna geheel toe op het schilderen van kindergroepen, zowel (half)naakte kindertjes, die vaak de gedaante van putti hadden aangenomen, als geheel geklede kindertjes die zich vermaken in een geïdealiseerde natuur, die eigenlijk variaties zijn op de *fêtes galantes* van Keller, met dien verstande dat de volwassenen zijn vervangen door kinderen. Het fraaiste voorbeeld van dit type dateert uit 1774 en siert nog steeds een kamer in het pand Lange Voorhout 32. Verdeeld over drie wanden zijn volgens een strakke indeling zestien behangsels in de betimmeringen opgenomen; tien vakken hebben spelende kindertjes tot onderwerp en zes tonen putti, die een in grisaille geschilderd medaillon vasthouden

waarop scènes uit de fabels van La Fontaine zijn afgebeeld (afb. 184). Zijn groepen met naakte kindertjes schilderde hij vaak *en camaieu*, een wijze van uitbeelden – in verschillende gradaties van één specifieke kleur, met hooguit enkele accenten in een sterk contrasterende tint – die alleen in Den Haag opgang maakte en dan ook nog alleen in de korte periode 1773-1780. Ook Van der Aa werd tijdens zijn leven alom geprezen. Een groot deel van de loftuitingen had echter geen betrekking op zijn interieurdecoraties, maar op de koetsen die hij beschilderde met ‘kindertjes, bloemen, vruchten, vogels en andere sieraden’. Begonnen als meesterknecht bij de rijtuigfirma van Gerard Mes aan de Denneweg, werd hij na het overlijden van Mes compagnon van diens weduwe. De clientèle van de firma werd gevormd door het stadhouderlijk hof en tal van voornamen Hagenaars, zoals raadspensionaris Pieter van Bleiswijk, de generaals Van Sommelsdijk en Van Maasdam en de Pruisische gezant Friedrich Wilhelm von Thulemeier.

De door Van der Aa geïntroduceerde interieurdecoraties werden verder tot ontwikkeling gebracht door Hendrik Willem Schweickhardt (1746-1797). Deze in Hamm, in de Mark Brandenburg, geboren kunstenaar kwam op ongeveer vierjarige leeftijd met zijn ouders naar Den Haag. Hier ging hij in de leer bij de portretschilder Hieronymus Lapis (1732-1798), een Italiaan die om geloofsredenen naar Holland was gevlucht. Tot 1787, het jaar dat hij voorgoed naar Engeland vertrok, zou Schweickhardt in Den Haag werkzaam zijn, waar hij vele kamers, vooral van huizen aan het Lange Voorhout, van geschilderde decoraties voorzag. Uniek is dat van hem een zogenaamd ‘memorieboek’ bewaard is gebleven, waarin de kunstenaar vanaf januari 1773 tot een jaar voor zijn overlijden alle bedragen noteerde die hij voor zijn werkzaamheden als ‘constschilder’ ontvangen had, met een korte omschrijving van het geleverde werk en de naam van de opdrachtgever. Van Schweickhardt, die evenals Van der Aa vaak kindergroepen *en camaieu* (in groen, roze, blauw of geel) schilderde, is relatief veel werk bewaard gebleven.

Toen op het eind van de achttiende eeuw het veel goedkopere papierbehang in de mode kwam, had de behangschilderkunst hier erg onder te lijden. Niet lang daarna volgde het definitieve einde van deze typische Hollandse wijze van kamerdecoratie, die in Den Haag zo’n grote opgang had gemaakt.

Achttiende-eeuwse Haagse schilderijen die een belangrijk deel uitmaakten van de werkzaamheden van de hier gevestigde kunstenaars, maar die de tand des tijd

helemaal niet hebben overleefd, zijn de voorstellingen die voor tijdelijke bouwwerken werden vervaardigd, zoals erepoorten en vuurwerkpaviljoens. Deze bouwsels werden altijd opgericht ter gelegenheid van een feestelijke gebeurtenis: de viering van een gesloten vrede, de officiële intocht van de stadhouder of ter gelegenheid van vorstelijke huwelijken en doopplechtigheden. De opdrachten ertoe werden in principe gegeven door de landelijke of lokale overheid, maar er waren ook altijd particulieren die eraan meededen en de gevels van hun huizen lieten versieren. Een belangrijk onderdeel van de decoraties waren de zogenoemde chassinetten, schilderijen op transparant materiaal (bij voorbeeld geolied linnen of papier), die over een raamwerk waren gespannen en die ’s avonds werden verlicht door brandende vetpotjes op latten aan de achterzijde te plaatsen. Voor deze chassinetten, die middels allegorische voorstellingen de gebeurtenis of persoon verheerlijkten die de aanleiding tot de feestelijkheden vormde, werd vaak een beroep gedaan op de beste schilders van de stad. Jammer genoeg weten we vaak niet wie deze decoraties uitvoerden. Alleen uit contemporaine bronnen, wanneer bij voorbeeld de rekeningen bewaard zijn gebleven, worden we hierover geïnformeerd. Zo is bekend dat Romeyn de Hooghe, die verantwoordelijk was voor het ontwerp van de erepoorten en het vuurwerkpaviljoen, die in 1691 werden opgericht ter ere van de triomfale intocht van Willem III (zie hiervoor), schilderswerkzaamheden had uitbesteed aan leden van de kunstenaarsfamilies Terwesten en Van Nijmegen. Ook weten we wie de chassinetten hadden geschilderd die in mei 1748 het stadhuis aan de Groenmarkt sierden, toen de erfprins, de latere Willem V, in de Grote Kerk werd gedoopt, namelijk Mattheus Terwesten, Mattheus Verheyden en Anthony de Waard (1689-1751). Toen na hun huwelijk in Berlijn Willem V en Wilhelmina van Pruisen in december 1767 plechtig in Den Haag werden ingehaald, was de gevel van het stadhuis opnieuw uitbundig versierd, nu naar ontwerp van de Haagse portret- en historieschilder Jean Humbert (1734-1794).⁶ Voor het immense vuurwerkpaviljoen dat in 1749 ter viering van de Vrede van Aken in de Hofvijver was opgericht (afb. 179), waren de schilders Johann Heinrich Keller en Johannes Antiquus (1702-1750) en de beeldhouwer Willem Rotterdamd aangetrokken, terwijl aan het vuurwerkpaviljoen dat in 1766 in de Prinsegracht was gebouwd ter viering van het 75-jarig bestaan van Pictura de schilders Aert Schouman, Tethart Haag, Jan van der Wall († na 1783) en Augustinus Terwesten II (1711-1781) medewerking hadden verleend.

OVERIGE KUNSTEN ACHTTIENDE EEUW

TEKEN- EN PRENTKUNST

Twee groepen tekeningen en prenten waren in de achttiende eeuw veel talrijker dan in de daaraan voorafgaande eeuw: topografische bladen en boekillustraties.

Topografische tekeningen werden zelfs zo populair, dat de productie ervan in geen enkel ander land zou worden overtroffen. Vooral na het tweede kwart van de eeuw trok een legertje kunstenaars en amateurs erop uit om met toegewijde liefde stad en land in beeld te brengen. De topografische motieven werden ter plekke op schetsboekbladen vastgelegd en dienden later als basis voor geheel uitgewerkte tekeningen, die al of niet met 'sapverwen' werden ingekleurd. Deze tekenaars werkten niet alleen voor de vrije markt, maar ook op verzoek van verzamelaars en in opdracht van uitgeverijen die deze tekeningen later in prent lieten brengen. Er waren zowel kunstenaars die op zoek naar geschikte motieven het gehele land doorkruisten, als kustenaars die zich voornamelijk tot één streek of stad beperkten. En natuurlijk waren er ook die eigenlijk andere genres beoefenden, maar af en toe een stads- of dorpsgezicht aan het papier toevertrouwden. Van de grote steden zijn vooral Amsterdam en Haarlem, en in mindere mate Utrecht en Rotterdam op deze wijze afgebeeld. De tekeningen die Den Haag tot onderwerp hebben, blijven in aantal achter bij deze vier. Blijkbaar was het stedelijk chauvinisme in de hofstad minder goed ontwikkeld dan in andere Hollandse steden, mogelijk omdat in Den Haag veel mensen woonden die hun wortels elders hadden.

De topografische hausse begon in Den Haag met het octrooi, dat Anna Beek, 'kaart en prentverkoopster op 't Speuy, hoek van de Pooten' in 1717 aanvraagde voor het uitgeven van een plattegrond, een perspectief en meer dan 100 gezichten van Den Haag. Dit ambitieuze project is echter nooit verder gekomen dan de 19 prentjes met stadsgezichten door de Amsterdammer Adolf van der Laan (afb. 25 en 50), waarvoor de Hagenaar Daniël Marot Jr. (1694-1769), zoon van de beroemde Marot, de nogal onbeholpen voortekeningen had gemaakt (afb. 17, 19 en 147).

Tot de reizende groep kunstenaars behoorde Cornelis Pronk (1691-1759), de belangrijkste topografische tekenaar en leermeester van de eerste helft van de eeuw. In het begin van de jaren veertig was hij in Den Haag, waar hij schetsboeken vol tekende met aantrekkelijke gezichten op straten, pleinen en gebouwen. Ook schetste hij het huis en de tuinen van het landgoed Clingendael (afb.

107) en een militair kampement op het Malieveld (afb. 36). Een groot deel van deze in loodstift uitgevoerde tekeningen is bewaard gebleven en ook kennen we een twintigtal met Oost-Indische inkt uitgewerkte bladen, die op deze schetsen zijn gebaseerd. Enkele hiervan dienden weer als voorbeeld voor de prenten die Jan Caspar Philips en Jacob Folkema ernaar graveerde voor het vierde en zesde deel van de *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, die in 1742, respectievelijk 1746 het licht zagen. Andere reizende topografen, die in de voetsporen van Pronk Den Haag en omgeving bezochten, waren Jan de Beijer (1703-1780), Abraham de Haen (1707-1748), Hendrik Spilman (1721-1784) en Hendrik Tavenier (1734-1807). Aparte vermelding verdient de apothersgezel Isaac van Ketweg (1732-1787), die in 1758 van Leiden naar Den Haag verhuisde, en vanaf dat jaar de buitenwijken en grensgebieden van de stad in zachte kleurschakeringen in beeld bracht.

De meeste Haagse stadsgezichten uit de achttiende eeuw werden echter getekend door leden van de familie La Fargue. Zij werden niet alleen gemaakt voor de geboren en getogen Hagenaars, maar ook voor de vele patriciërs uit andere steden die soms jaren achterheen in Den Haag woonden. De aanwezigheid van Haagse tekeningen van Paulus Constantijn la Fargue in Engels adellijk bezit, doet bovendien vermoeden dat deze bladen ook als souvenir werden aangeschaft door Britten die op terugreis waren van hun Europese *grand tour*. Meer nog dan in zijn schilderijen kon deze kunstenaar in zijn in sepia en pasteltinten uitgevoerde tekeningen zijn gevoel voor detail en anekdote demonstreren. Zijn vroegste bladen dateren uit het midden van de jaren vijftig en hebben telkens de landelijke omgeving van de stad (afb. 29) en het Haagse Bos tot onderwerp. De bebouwing neemt een ondergeschikte plaats in en het zijn vooral de grillige bomen langs wegen, sloten en vaarten die hem boeiden. Vanaf het begin van de jaren zestig komen in zijn werk ook steeds meer stedelijke motieven voor (afb. 180), die daarna de overhand zouden nemen. Uit deze jaren dateert van hem ook een fraaie reeks van zeven etsen met Haagse gezichten, die door de Amsterdammer Pieter Fouquet op de markt werd gebracht. De omvang van het oeuvre van Jacob Elias staat in de schaduw van dat van zijn oudere broer, al bevinden er zich wel enkele juweeltjes onder, waarin zijn vrijere tekenant goed tot uitdrukking komt (afb. 6 en 26). De jongste broer Karel tekende vooral in de omgeving van Den Haag, waar landschappelijke motieven hem inspireerde tot sepia- en zwart krijttekeningen.

Hoewel Paulus Constantijn in zijn tijd een succesvol kunstenaar was, en zelfs opdrachten ontving van de Engelse en Franse ambassadeurs, kampten hij en zijn familie voortdurend met financiële problemen. Vooral Karel stak zich regelmatig in de schulden; zelfs bij de bakker had hij een grote betalingsachterstand, die hij beloofde af te kopen door het leveren van schilderijen en tekeningen. Een jaar na het overlijden van Paulus Constantijn was Karel genoodzaakt surséance van betaling aan te vragen omdat hij niet in staat was zijn huur te betalen, en twee jaar later volgde onvermijdelijk zijn faillissement. Tegen deze achtergrond is het misschien niet verwonderlijk dat Karel naast zijn gewone werk ook honderden vervalsingen van zeventiende-eeuwse tekeningen heeft geproduceerd, bij voorkeur van meesters die in een vergelijkbare tekentechniek hadden gewerkt, zoals Nicolaes Berchem, Aelbert Cuyp, Allaert van Everdingen, Jacob van Ruisdael en Philips Wouwermans. Karel was in dit vervalsen dermate bedreven, dat hij pas twee eeuwen later als zodanig werd ontmaskerd.

Een aparte plaats aan het Haagse topografische firmament wordt ingenomen door de weinig bekende Iven Besoet (ca. 1720-1769), een uit Leiden afkomstige graveur, die tussen 1747 en 1762 voor de Haagse uitgevers Hendrik Florisz. Scheurleer en Daniël Langeweg werkte en onder andere negentien verschillende gezichten in en om Den Haag etste (afb. 63 en 185), die bijna allemaal aan Haagse burgemeesters, baljuws of secretarissen zijn opgedragen. Dat deze reeks een groot succes was, mag blijken uit de diverse kopieën, meestal optica-prenten, die ernaar werden gegraveerd.

De Haarlemmer Dirk Verrijck (1734-1786), die vier jaar voor zijn overlijden naar Den Haag verhuisde, was een van de meest productieve topografische tekenaars in het laatste kwart van de eeuw. Hij reisde veel in Holland, Utrecht, Brabant en Zeeland, was verschillende keren in Vlaanderen en bezocht ook Parijs. Een van hem bewaard gebleven schetsboek, ontstaan tijdens een dzer reizen, bevat ook enkele tekeningen van Den Haag en het Wassenaarse buiten Duinzigt.

Door de economische malaise na de komst van de Fransen en het vestigen van de Bataafse Republiek vielen de voor de topografische kunstenaars zo belangrijke opdrachtgevers grotendeels weg, waarmee een eind kwam aan de prominente rol die de topografie in de Nederlandse teken- en prentkunst had gespeeld.

In de achttiende eeuw verschenen er, in navolging van Frankrijk, steeds meer letterkundige, historische en wetenschappelijke publicaties, die met titelprenten, fron-

tispices en andere illustraties waren verlevendigd. Gegraveerde boekillustraties en de getekende ontwerpen ervoor mogen dan wel een belangrijk deel uitmaken van de totale productie aan prenten en tekeningen in die eeuw, Den Haag had daar maar een zeer bescheiden aandeel in. Het centrum op dit gebied was Amsterdam, waar naar schatting 90% van de geïllustreerde boeken werd gedrukt en uitgegeven en waarvoor bij voorkeur Amsterdamse kunstenaars als Simon Fokke, Jacobus Buys en Reinier Vinkeles de ontwerpen of prenten voor aanleverden. Maar evenals in Haarlem, Delft, Rotterdam, Utrecht en Dordrecht, was er ook in Den Haag een aantal uitgevers die dergelijke werken op de markt bracht, vooral in de tweede helft van de eeuw: Pieter de Hondt, Mattheus Gaillard, Cornelis van Zanten, Engelbert Bouquet, Isaac van Cleef, J. H. Munnikhuizen en C. Plaat, Jean François Jacobs de Agé (afb. 32 en 48) en J. C. Leeuwestijn. Opvallend is dat nog al wat boekillustraties zijn ontworpen en/of gegraveerd door leden van de familie La Fargue. Zo etsten Isaac Lodewijk en Paulus Constantijn illustraties voor de bij De Hondt, respectievelijk Gaillard uitgegeven *Konst om tammevogelen van allerhande soort in alle jaartyden uittebroeyen en optebergen* (1751) en het *Tooneel der uitmuntende schilders van Europa* (1752). Voor Van Zanten en Boucquet verzorgde Paulus Constantijn bovendien de illustraties voor de *Ordre der feest- en passie-texten, in de kerken van 's Gravenhaage* (1758) en *De jaargetyden* (1764/65). Isaac Lodewijk heeft tussen 1759 en 1763 nogal wat illustraties getekend bij het artillerietractaat van de Zwisterse militair in Staatse dienst, David Emanuel Musly, die hoogstwaarschijnlijk waren bedoeld om in prent te worden gebracht, al is het daar nooit van gekomen (afb. 28). Karel en Maria Margaretha tenslotte maakten in de jaren 1787-1790 ontwerpen voor de door Jacobs d'Agé uitgegeven *Haagsche, Princelyke en Koninglyke Almanach*, die door Theodorus Koning, Mattheus de Sallieth en Jan Gerritsz. Visser werden gegraveerd (afb. 68 en 83).

Tot de overige genres die in Den Haag werden getekend, behoren natuurlijk ook de landschappen, maar het waren meestal de topografische kunstenaars die hier verantwoordelijk voor waren. Tot de niet-Haagse landschapskunstenaars, die aanwijsbaar Den Haag hebben bezocht, behoort de Haarlemmer Egbert van Drielst (1745-1818), van wie enkele fraaie bladen met gezichten in het Haagse Bos bekend zijn.

Een geheel ander genre was dat van de vogelaquarel, waarin Aert Schouman de onbetwiste grootmeester was. Hij moet er een onvoorstelbaar groot aantal heb-

ben gemaakt; de veilingcatalogus van zijn nalatenschap bevat er alleen al 588. De bladen zijn grofweg in twee groepen in te delen: de 'portretten' van één of een paar vogels, vaak zittend op een tak of boomstronk, en de parklandschappen met tuinsculptuur en verschillende vogelsoorten, zowel in- als uitheemse, composities die hij ook toepaste bij zijn geschilderde behangsels. Tot voorbeeld van zijn zeer levensechte uitbeeldingen van uitheemse soorten dienden de gekooide of opgezette exemplaren in Haagse dierkundige verzamelingen. In Den Haag trof men dergelijke collecties aan in het kabinet van de botanicus Martinus Wilhelmus Schwencke, in dat van mevrouw Sirtema van Grovestins (afb. 105), de echtgenote van de opperstalmeester van Willem IV, en vooral in de menagerie van Willem V op de Kleine Loo bij Voorburg. Schoumans tekeningen van vogels en andere dieren in deze menagerie werden door Simon Fokke in prent gebracht ter illustratie van het door Aernout Vosmaer, de directeur van de menagerie, samengestelde plaatwerk *Natuurkundige beschrijving eener uitmuntende verzameling van zeldsamen gedierten, bestaande in Oost- en Westindische viervoetige dieren, vogels en slangen*. Behalve van dieren maakte Schouman ook aquarellen van bloemen, planten en vruchten. Hoewel er op de veiling van zijn nalatenschap niet minder dan 268 werden aangeboden, kennen we vreemd genoeg thans slechts zo'n dertig exemplaren ervan. Als aquarellist stond Schouman in de achttiende eeuw op eenzame hoogte. Zijn virtuoze en trefzekere penseelvoering werd daarbij gesteund door het gebruik van bijzondere verven, waarvan Schouman blijkbaar de enige was die het geheim ervan kende.

Een speciaal in de achttiende eeuw veel voorkomend fenomeen zijn de getekende, vaak kleurrijke kopieën die kunstenaars naar zeventiende-eeuwse schilderijen maakten. Dit gebeurde niet met het oogmerk ze als zeventiende-eeuws door te laten gaan, zoals Karel la Fargue dat deed, maar om een hoogwaardige reproductie te hebben van een beroemd kunstwerk. Op de voor- of achterzijde van het blad staat dan ook vaak vermeld naar wie, door wie, wanneer en waar de natekening tot stand kwam. Dergelijke kopieën kennen we onder anderen van Pronk, Schouman, Haag, Verheyden en Schweickhardt. Ook Anna van Hannover, die uit liefhebberij de schilderkunst beoefende, vervaardigde er enkele; van haar kennen we portretpastels die gekopieerd zijn naar schilderijen van Van Mierevelt, Honthorst, Johann Valentin Tischbein en Sir Peter Lely.

Ter afsluiting van dit summiere overzicht van de achttiende-eeuwse teken- en prentkunst dient een Haagse kunstenaar die zich niet in een hokje laat duwen: de

rond de eeuwwisseling werkzame Simon Andreas Krausz (1760-1825). Hoewel Krausz ook heeft geschilderd, zijn het vooral zijn tekeningen in een nogal eigenzinnige, non-conformistische en hoogst persoonlijke stijl, waardoor hij bekendheid heeft verworven. Het betreft een groot scala aan onderwerpen: landschappen, stadsgezichten, genretaferelen, dieren en boerenkarren, die wel zijn omschreven als 'krabbels, in neergesabelde pen- en krijtlijnen en neergeworpen penseelvegen'.⁷

BEELDHOWKUNST EN STUCWERK

In de achttiende eeuw werkten de belangrijkste beeldhouwers niet in Den Haag, maar in Amsterdam. Een uitzondering hierop was de Antwerpenaar Jan Baptist Xavery (1697-1742), die na korte verblijven in Wenen en Rome omstreeks 1721 naar Den Haag kwam. De enige beeldhouwer van naam op dat moment was Nicolaas Seunties, die in 1722 het grafmonument van Philips landgraaf van Hessen-Philipsthal in de Grote Kerk had vervaardigd. Aangezien deze sculptuur nu eenmaal niet getuigd van een hoog artistiek niveau, is het niet verwonderlijk dat Xavery met open armen werd ontvangen. De beeldhouwer, die zijn atelier achtereenvolgens had aan de Uilebomen en het Zieken, heeft onder anderen voor Willem IV gewerkt, die hem betrok bij de werkzaamheden rond de verbouwing en uitbreiding van het Huis ten Bosch. Zo vervaardigde Xavery in 1733 en 1736 twee marmeren bustes van de stadhouder en diens echtgenote Anna van Hannover, ter plaatsing in de Oranjezaal, en in 1735 twee marmeren reliëfs voor de schoorstenen van de audiëntie- en eetkamer; de eerste met de voorstelling *Apollo en de Cumaëische sibylle* (thans in het Trippenhuys, Amsterdam) en de tweede met *Paris en Oenone* (nog aanwezig). Van de samenwerking tussen de Xavery en Daniël Marot getuigt divers beeldhouwwerk voor het stadhuis aan de Groenmarkt, waaronder de beeldengroep *Gerechtigheid en Waarheid* aan de gevel aan de Riviervismarktzijde (vgl. afb. 57).

In de periode 1728-1738 leverde Xavery een imposante reeks portretbustes en grafmonumenten voor opdrachtgevers die allen een rol speelden op het militaire, staatkundige en diplomatieke toneel van Europa, zoals legeraanvoerders in de Spaanse Successieoorlog, onderhandelaars op het Congres van Utrecht en personen uit kringen rond het stadhouderlijk hof en de Staten-Generaal. Zijn portretbuste van de Portugese ambassadeur Don Luis da Cunha (1662-1749), die van 1728 tot 1736 in Den Haag was geaccrediteerd (afb. 186), behoort tot

de meest indrukwekkende beeldhouwde portretten die in deze eeuw in ons land zijn gemaakt. De buste dateert uit 1737, toen Cunha zojuist ambassadeur in Parijs was geworden. Het terracotta model zal dan ook vlak voor diens vertrek uit Den Haag gereed zijn gekomen, waarna de marmeren versie werd gehakt en naar de Franse hoofdstad opgestuurd.

Xavery was een zeer veelzijdig kunstenaar en heeft bij voorbeeld ook kerkmeubilair vervaardigd. Zo werkte hij mee aan de inrichting van het interieur van de in 1722 voltooide oud-katholieke kerk in de Juffrouw Idastraat. Terwijl Xavery in 1728 twee wijwaterbekkens leverde en in 1729 de preekstoel, werd het altaarstuk in 1734 geschilderd door Mattheus Terwesten. De altaaromlijsting en beelden van Maria en Jozef werden gemaakt door de eveneens uit Antwerpen afkomstige Jan Claudius de Cock (1667-1735), in samenwerking met de Haagse schrijnwerker Ary Kruysselbergen.

Deze De Cock was reeds vanaf 1692 door Willem III te werk gesteld bij de uitvoering van het beeldhouwwerk voor het in- en exterieur van het kasteel van Breda. Hoewel hij in 1697 weer terug was in de Scheldestad en daar de rest van zijn leven zou blijven, heeft hij ook sculptuur voor Haagse opdrachtgevers vervaardigd, bij voorbeeld in 1706/07 voor de gebroeders Cornelis en Johannes van Schuylenburch. Voor de eerste ontwierp hij twee vrijstaande tuinbeelden van *Flora* en *Ceres* en voor de tweede maakte hij twee marmeren reliëfs met de mythologische liefdesparen *Apollo en Daphne* en *Alpheius en Arethusa*.

In de tweede helft van de eeuw waren er in Den Haag geen beeldhouwers van grote naam werkzaam, met uitzondering dan van Johann Heinrich Schepp (1736-na 1791), maar deze in Diez geboren kunstenaar was geen beeldhouwer in de ware zin des woords, maar medailleur en gemmensnijder. Van 1772 tot 1787 werkte hij voor Willem V, voor wie hij onder andere gemmen in chaledoon en cornalijn sneed met het portret van prinses Wilhelmina. Ook vervaardigde hij in was een reeks kleine, ovale medaillons met de profielportretten van het gehele stadhouderlijke gezin, waarvan gipsafdrukken werden gemaakt voor belangstellende orangisten.

In 1778 was de beroemde Franse beeldhouwer Etienne-Maurice Falconet in Den Haag, waar hij logeerde bij zijn vriend, de Russische gezant prins Dmitri Gallitzin. In Sint-Petersburg had hij zojuist voor Catharina II het bronzen ruitersstandbeeld van Peter de Grote voltooid en nu was hij op doorreis naar zijn vaderland. Zijn schoondochter en tevens leerlinge Marie-Anne Collot (1748-1821) voegde zich daar bij hem, en door bemiddeling van prinses Gallitzin verkreeg zij de opdracht om

borstbeelden te maken van Willem V en Wilhelina van Pruisen. De kleimodellen ontstonden in Den Haag, de uitvoering in marmer geschiedde in 1782 in Parijs.

Aangezien er in Nederland geen traditie was op het gebied van stucdecoraties, moesten vakdeskundigen op dit gebied uit het buitenland worden gehaald. Het vroegst dateerbare stucplafond in Den Haag, dat van de erker aan de vijverzijde van de Trèveszaal, werd tussen 1696 en 1698 aangebracht door Johannes Sima, een stucwerker van Italiaanse origine. Vele Italianen, meestal afkomstig uit het gebied tussen het Como Meer en het Meer van Lugano, zouden hem daarna volgen. Sommigen bleven slechts tijdelijk, maar een aantal vestigde zich hier voorgoed. Tot omstreeks 1760 hadden de Italianen in Den Haag een monopolie op hun vakgebied. Daarna moesten ze deze delen met Hollandse stucwerkers, zoals leden van de Amsterdamse familie Van Gorkum.

De belangrijkste stucwerker in het eerste kwart van de eeuw was Giovanni Battista Luraghi (1675-1736), die in 1703 naar ons land kwam en in 1710 burger werd van Den Haag. Zijn meest omvattende opdracht betrof al het stucwerk in het huis Schuylenburch, dat hij hier omstreeks 1715 in een sterk aan Marot ontleende Lodewijk XIV-stijl aanbracht. De apotheose ervan wordt gevormd door de bovenhal met zijn zeer hoog opgaande koof, uitmondend in een achtkantige lichtkoepel. De wanden zijn geled met Korintische pilasters, boven de deuren bevinden zich borstbeelden van klassieke godinnen en in de koof verbeelden kinderfiguren de vier elementen. Elkaar afwisselende motieven als gevleugelde sfinxen, urnen, schelpen, bloemguirlandes en acanthusranken dragen bij tot het exuberante geheel. Luraghi's reputatie was direct gevestigd, ook buiten Den Haag, en hij ontving opdrachten vanuit Gouda, Rotterdam en Leiden.

Het stucwerk in de zogenaamde 'Witte Eetzaal' in het Huis ten Bosch werd, naar ontwerp van Marot, in 1734/35 uitgevoerd door de Italiaan Francesco Barberino. Het sterk gewelfde plafond, dat van de wanden is gescheiden door een doorlopende, ononderbroken kroonlijst, is bijzonder rijk gedecoreerd, onder andere met de familiewapens van Willem IV en Anna van Hannover. Deze meer gecompliceerde versieringen zijn kenmerkend voor Marots latere ontwikkeling.

Rond 1735 was de Lodewijk XIV-stijl over zijn hoogtepunt en werden stucdecoraties in Den Haag aangebracht in de overgangsstijl die aan het rococo voorafgaat. Stucwerkers uit deze fase zijn de Italianen Carlo Castoldi († 1756) en Carlo Laghi (ca. 1707-1791). De eerste was verantwoordelijk voor het stucwerk in het huis

Huguetan aan het Lange Voorhout (1736/37), de tweede voor dat in de logementen van Amsterdam aan het Plein (1738/40) en Leiden aan het Buitenhof (1744). Samen voerden zij bovendien het stucwerk uit in het stadhuis aan de Groenmarkt (1738/39) en het logement van Rotterdam, eveneens aan het Plein (1741/45). In het derde kwart van de eeuw, toen het rococo met zijn asymmetrische vormtaal overheerste, was Laghi nog betrokken bij stucdecoraties in het Stadhoudersplein Kwartier (1752/53 en 1767/68). Wie omstreeks 1751 in het trapenhuis van het pand Prinsegracht 15 het fraaie stuc in vroeg rococo aanbracht (afb. 148), is helaas niet bekend.

Johannes van Gorkum (1727-1789) tenslotte, een Amsterdammer die zich in 1758 in Den Haag liet inschrijven als 'stukadoor', was een van de eerste Hollandse stucwerkers in de hofstad. In neoclassicistische stijl realiseerde hij onder meer in 1773/74 het plafond van de schilderijenzaal van Willem V op het Buitenhof.

TOEGEPASTE KUNSTEN

Van de vele voorwerpen van kunstnijverheid die in het achttiende-eeuwse Den Haag werden geproduceerd, kunnen hier alleen het zilver, de meubelen en het porselein kort de revue passeren.

In tegenstelling tot de voorgaande periode, waarin vooral gildezilver, zilver voor kerkelijk gebruik, geschenken en voorwerpen voor speciale gelegenheden werden gemaakt, lag het accent van de edelsmeedkunst in de achttiende eeuw op dat van het gebruikszilver: kandelaars, dienbladen, zoutvaten, peperbussen, mosterdpotten, suikerstrooiers en dergelijke. In de loop van de eeuw zou de Franse invloed terrein winnen, mede doordat zilversmeden van Franse origine als Richard Musseau, Jacob Potier, Jean Rostang en Jacques Tuilliers zich hier vestigden. De krachtige vormen van de Lodewijk XIV-stijl – evenwichtig, symmetrisch, maar zwaar van contour – werden gevolgd door de wat soepelere vormen van de Régence, die voorafging aan de vrije, luchtige vormtaal van de Lodewijk XV-stijl. Als reactie daarop volgde de terugkeer tot de symmetrie, maar van een veel lichtere allure, de Lodewijk XVI-stijl, die weer werd gevolgd door het Empire.

In deze eeuw was Den Haag na Amsterdam het belangrijkste edelsmeedcentrum van ons land. Aangezien een groot percentage van de bevolking tot de zeer vermogenden behoorde, is het niet verwonderlijk dat er veel vraag naar luxeproducten was.

Hoewel er in de eerste helft van de eeuw in Den Haag

een paar Huguenoten werkzaam waren die sterk Frans geïnspireerde meubelen maakten, werden de meeste meubelen voor de welgestelden toch uit Frankrijk geïmporteerd. Vanaf het begin van de jaren zestig waren er echter Haagse meubelmakers die zich erop hadden toegelegd deze Franse voorbeelden na te volgen, onder wie Matthijs Franses (ca. 1726-1788). In 1764 vestigde de uit Duitsland afkomstige Matthijs Horrix (1735-1809) zich als zelfstandig kabinetwerker in Den Haag, waar hij zich toelegde op het vervaardigen van meubelen in de Franse stijl: commodes, tafeltjes, encoignures, secretaires en trumeaus, ingelegd met diverse kostbare houtsoorten, die geometrisch patronen of naturalistische voorstellingen vormden (afb. 45). Vanaf 1767 werd Horrix de favoriete kabinetmaker van het stadhoudersplein hof en de kringen daar omheen. De door hem opgerichte meubelmakerij, waarin hij vanaf 1791 zou worden bijgestaan door zijn neef Pieter Paulus Horrix (1767-1840), verwierf tot ver buiten Den Haag bekendheid en groeide in de negentiende eeuw zelfs uit tot het belangrijkste bedrijf op dit gebied in Nederland.

In 1776 richtte de Duitser Johann Frantz Lijncker (1748/50-na 1790) in Den Haag een fabriek op die zich toelegde op het beschilderen van nog ongedecoreerd porselein, dat voornamelijk uit Ansbach en Doornik werd geïmporteerd (afb. 47 en 187; zie het hoofdstuk Economisch leven). De tafel-, koffie- en theeserviezen en de vazen, kandelaars en inktstellen werden hier, voornamelijk door Duitse kunstenaars, beschilderd met bloemen, vogels, landschappen, stadsgezichten en silhouetportretten in een late rococo of vroege Lodewijk XVI-stijl. Ofschoon de fabriek aanvankelijk floreerde, moest zij wegens grote financiële problemen reeds in 1790 haar deuren sluiten.

BESLUIT

In Den Haag werkte en woonde in de zeventiende eeuw een groot aantal schilders van formaat, zonder dat er een echte Haagse school tot ontwikkeling kwam. Hiervoor was de variatie zowel in onderwerp als stijl te groot en ook te zeer beïnvloed door stromingen uit andere Hollandse steden of het buitenland. Toch had de Haagse schilderkunst naast deze grote variëteit ook eigen kenmerken: een hoge productie aan portretten, relatief veel visstillevens en een voorliefde voor taferelen met dood wild. Soms was de Haagse schilderkunst innovatief, zoals de bloemstukken van De Gheyn II en de portretten van Hanneman en Mijtens en liepen ze vooruit op de

rest van het land. Voor de beeldhouwkunst werd voornamelijk een beroep gedaan op onze zuiderburen, die nu eenmaal een langere traditie hadden op dit gebied.

De invloed van de Franse hofstijl in het achttiende-eeuwse Den Haag was groter en ook meer intens dan in de overige steden. Ook het aantal buitenlandse kunstenaars dat hier tijdelijk vertoefde of zich permanent vestigde nam in deze eeuw aanzienlijk toe. Tezamen met de autochtone kunstenaars bedienden zij het stadhouderlijk hof, de adel daar omheen, de buitenlandse gezanten en de vele patriciërs uit andere steden die hier een onderkomen hadden. Opnieuw schilderden zij veel portretten, daarnaast stadsgezichten en ook wel bloemstillevens. En hun statige huizen voorzagen zij van interieurschilderingen, stucwerk, meubels en gebruiksvoorwerpen. Hoewel al deze kunstuitingen duidelijk Franse invloed vertonen, zijn ze meer ingetogen en daarmee toch typisch 'Haags'. Het lokale karakter dat variaties op de Franse stijl voortbracht, laat zich bij voorbeeld illustreren door de *en camaieu*-voorstellingen van Van der Aa en Schweickhardt, die uitsluitend in Den Haag zijn toegepast. Deze mengeling van buitenlands en Haags was – en is nog steeds – het meest karakteristieke van deze internationaal georiënteerde stad.

NOTEN

- 1 P.G. Hoftijzer (red.), *An account of a journey through Holland, Friseland, etc. in severall letters to a friend: to Mr. N. H. / John Farrington*, Leiden 1994.
- 2 Het deel over de Haagse schilderkunst in de 17de eeuw berust grotendeels op de teksten in E. Buijsen, M.C. Dickman-Wijnand en Ch. Dumas (red.), *Haagse schilders in de Gouden Eeuw. Het Hoogsteder Lexicon van alle schilders werkzaam in Den Haag 1600-1700*, Den Haag/Zwolle 1998 en op de (ongepubliceerde) tekst van een lezing van Edwin Buijsen, gehouden op de studiemiddag *Haagse schilders in de Gouden Eeuw* op 22 februari 1999 in de aula van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, waaruit – met dank aan Edwin Buijsen – soms letterlijk is geciteerd.
- 3 J. van Gool, *De nieuwe schouburg der Nederlandsche kunstschilders en schilderessen* [...], 2 delen, Den Haag 1750-1751, deel 1, 69.
- 4 H. de Jager, 'Schilderstukken vervaardigd in de 18de eeuw', *De Navorscher* 28 (1878), 130.
- 5 M.D. Ozinga, 'Twee brieven van Jacob de Wit', *Oud Holland* 51 (1934), 145-149.
- 6 Een studie over deze decoraties is door mij in voorbereiding.
- 7 L.J. Bol, Cat. tent. *Tekeningen van Simon Andreas Krausz 1760-1825*, Dordrecht Museum 1964/65, 4.

LITERATUUR

SCHILDERKUNST ZEVENTIENDE EEUW

Buijsen, E., M.C. Dickman-Wijnand en Ch. Dumas (red.), *Haagse*

schilders in de Gouden Eeuw. Het Hoogsteder Lexicon van alle schilders werkzaam in Den Haag 1600-1700, Den Haag/Zwolle 1998 (met verdere literatuuropgave).

- Buvelot, Q. (eindred.), Cat. tent. *Paulus Potter. Schilderijen, tekeningen en etsen*, Mauritshuis, Den Haag 1994/95.
- Dumas, Ch., *Haagse stadsgezichten. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum 1550-1800*, Zwolle 1991.
- Giepmans, S.E., 'Het strandgezicht in de zeventiende eeuw: een inleiding', in: Cat. tent. *Hollandse stranden in de Gouden Eeuw*, Katwijk Museum, Katwijk 2004, 9-61.
- Haak, B., *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1984, 38-46, 176, 216-221, 329-339, 454-461.
- Janssen, G.H., 'De kunst van het kopiëren. Opdrachten van stadhouder Willem Frederik van Nassau aan Pieter Nason', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (2001), 37-47.
- Judson, J.R., en R.E.O. Ekkart, *Gerrit van Honthorst 1592-1656*, Doornspijk 1999 (*Aetas Aurea*, nr. XIV).
- Meijer, F.G., 'Visstillevens in Holland en Vlaanderen', in: Cat. tent. *Vis. Stillevens van Hollandse en Vlaamse meesters 1550-1700*, Utrecht (Centraal Museum) 2004, 15-73, in het bijzonder 37-47.
- Tiethoff-Splithoff, M., 'Representatie en rollenspel. De portretkunst aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia', in: M. Keblusek en J. Zijlmans (red.), *Vorstelijk Vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*, Den Haag/Zwolle 1997, 161-184.

SCHILDERKUNST ACHTTIENDE EEUW

- Bol, L.J., *Aart Schouman. Ingenious Painter and Draughtsman*, Doornspijk 1991.
- Dumas, Ch., *Haagse stadsgezichten. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum 1550-1800*, Zwolle 1991.
- Dumas, Ch., 'Een zeldzame afbeelding van het interieur van de Grote Kerk', *Jaarboek Die Haghe* (1994), 41-45.
- Ekkart, R.[E.O.], 'Jean Fournier als portrettist van Willem IV', in: J.R. ter Molen (red.), *Een vorstelijk archivaris. Opstellen voor Bernard Woelderink*, Zwolle 2003, 111-116.
- Golay, L., R. van Lit en M. van Maarseveen (red.), Cat. tent. *Benjamin Samuel Bolomey 1739-1819. Een Zwitsers schilder aan het hof van stadhouder Willem V*, Haags Historisch Museum, Den Haag 2001/02.
- Grijzenhout, F., Cat. tent. *Liotard in Nederland*, Centraal Museum, Utrecht 1985.
- Schaffers-Bodenhausen, K.E., 'Een miniatuurportret van Willem IV, geschilderd door Jean-Etienne Liotard', *Bulletin van het Rijksmuseum* 36 (1988), 211-215.
- Staring, A., *Fransche kunstenaars en hun Hollandsche modellen in de 18de en in den aanvang der 19de eeuw*, Den Haag 1947.
- Tiethoff-Splithoff, M.E., 'De miniatuurschilder Pierre Le Sage en het hof van Prins Willem V', *Bulletin van het Rijksmuseum* 36 (1988), 216-224.

DECORATIEVE SCHILDERKUNST

- Bedaux, J.B., 'An exceptionally learned painter. Mattheus Verheyden's written and painted allegories', in: Idem, *The Reality of Symbols. Studies in the Iconology of Netherlandish Art 1400-1800*, Den Haag/Maarsen 1990, 171-283.
- Dumas, Ch., 'Beschrijving schilderstukken' in: H.F. Ambachtsheer en Ch. Dumas (red.), *Prinsessegracht 29. Een monumentaal interieur*, Den Haag 1988 (*VOM-reeks*, 1988, nr. 5), 23-77.
- Dumas, Ch., 'De schilderijen / Målningarna', in: Ch. Dumas en K. af Sillé (red.), *Lange Voorhout 28. De residentie van de Zweedse*

- ambassadeur / Sveriges ambassadörs residens, Den Haag 1996 (VOM-reeks, 1996, nr. 1), 81-108.
- Dumas, Ch., 'De decoratie van het Haagse stadhuis ter gelegenheid van de doop van de erfprins van Oranje en Nassau, de latere Willem v', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (2001), 49-75.
- Dumas, Ch., 'Beeldhouwwerk en schilderijen', in: Ch. Dumas en H. P. R. Rosenberg (red.), *Het Kabinet der Koningin. Geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg*, Den Haag 2004 (tweede herziene druk van VOM-reeks, 1991, nr. 3), 147-190.
- Heer, A. R. E. de, 'Theodorus van der Schuer (1634-1707) en Willem III', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1990), 5-30.
- Heer, [A. R.] E. de, "'De Apotheose van Hercules". Verkenningen rond een geschilderd plafond van Theodorus van der Schuer', *Jaarboek Haags Gemeentemuseum* (1991), 75-91.
- Herpel, J. C., *Het oude Raadhuis van 's Gravenhage*, 2 delen, Den Haag 1975/79.
- Loonstra, M., 'De koepel van Fagel', in: K. Ottenheim, W. Terlouw en R. van Zoest (red.), *Daniel Marot, vormgever van een deftig bestaan. Architectuur en interieurs van Haagse stadspaleizen*, Amsterdam/Zutphen 1988, 67-71.
- Ozinga, M. D., 'Twee brieven van Jacob de Wit', *Oud Holland* 51 (1934), 145-149.
- Ozinga, M. D., *Daniel Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938.
- Rosa de Carvalho-Roos, T., 'Hoe houdt de stadhouder hof? Een speurtocht naar het decor waartegen het dagelijks leven van de stadhouders Willem IV en Willem V zich afspeelde in de Stadhoudelijke Kwartieren van het Haagse Binnenhof', *Oud Holland* 116 (2003), 121-223.
- Roy, A., *Gérard de Lairesse (1640-1711)*, Parijs 1992.
- Sluijter, E. J., 'Hendrik Willem Schweickhardt (1746-1797); een Haagse schilder in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Oud Holland* 89 (1975), 142-212.
- Wansink, C. J. A., 'De decoratieve schilderkunst van Mattheus Terwesten, een Haagse meester uit de achttiende eeuw', *Oud Holland* 104 (1990), 270-292.
- Wijsenbeck-Olthuis, Th. (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht*, Zwolle/Den Haag 1998, 105-155.
- Zoest, R. van, en X. van Eck, *Huis Schuylenburch*, Den Haag 1988.
- TEKEN- EN PRENTKUNST**
- Bol, L. J., Cat. tent. *Tekeningen van Simon Andreas Krausz 1760-1825*, Dordrecht Museum 1964/65.
- Dessing, R. W. C., *Koning-stadhouder Willem III triomfator, De triomfale intocht in Den Haag in 1691*, Den Haag 1988.
- Dumas, Ch., *Het verheerlijkt Den Haag. Achttiende-eeuwse aquarellen en tekeningen door de familie La Fargue en haar tijdgenoten*, Den Haag 1984.
- Dumas, Ch., *De fabricage van kanonnen in het midden van de achttiende eeuw. Getekende voorstudies voor het artillerietraactaat van David Emanuel Musly*, Delft 1995.
- Dumas, Ch., en M. C. Plomp, 'Karel la Fargue (1738-1793) as a forger of seventeenth-century Dutch drawings', *Oud Holland* 112 (1998), 1-76.
- Gelder, J. G. van, 'Jan de Bisschop 1628-1671', *Oud Holland* 86 (1971), 201-288.
- Heijbroek, J. F. (eindred.), Cat. tent. *Met Huygens op reis, Tekeningen en dagboeknotities van Constantijn Huygens jr. (1628-1697), secretaris van stadhouder-koning Willem III*, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam 1983.
- Jellema, R., en M. Plomp, Cat. tent. *Episcopius. Jan de Bisschop (1628-1671), advocaat en tekenaar / lawyer and draughtsman*, Museum het Rembrandthuis, Amsterdam 1992/93.
- Orenstein, N. M., *Hendrick Hondius and the Business of Prints in Seventeenth-Century Holland*, Rotterdam 1996.
- Slechte, C. H., 'De propagandacampagnes voor koning-stadhouder Willem III. Een verkenning', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (2002), 71-105.
- Zelfde, R. van 't, *Herman Jansz. Breckerveld (1595/96-1673), een veelzijdig ambachtsman*, Leiden 1999 (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden).
- OVERIGE KUNSTEN**
- Avery, C., 'François Dieussart in the United Provinces and the Ambassador of Queen Christina', *Bulletin van het Rijksmuseum* 19 (1971), 143-164.
- Baarsen, R. J., 'The Court Style in Holland', in: N. Aakre en J. Ekman (red.), Cat. tent. *Courts and Colonies. The William and Mary Style in Holland, England, and America*, Cooper-Hewitt Museum, New York / The Carnegie Museum of Art, Pittsburgh 1988, 12-35.
- Baarsen, R. J., "'In de commode van Parijs tot Den Haag". Matthijs Horrix (1735-1809), een meubelmaker in Den Haag in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Oud Holland* 107 (1993), 161-255.
- Jager, G. W. M., en C. W. Fock, *Italiaans stucwerk in Den Haag en Leiden 1700-1800*, Delft 1982.
- Gelder, H. E. van, 'Haagsche goud- en zilvermeden uit de xvii, xviii en xviii eeuw', in: E. Voet Jr., *Merken van Haagsche zilvermeden*, Den Haag 1941, 5-26.
- Gelder, H. E. van, 'Werk van Haagse zilvermeden', *Oud Holland* 65 (1950), 1-23, 125-139.
- Klooster, L. J. van der, 'Jan Baptist Xavery (1697-1742). Documentatie over enkele van zijn werken', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 21 (1970), 99-138.
- Koldewij, E. F., *Gouldleer in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Nationale ontwikkelingen en de Europese context*, 5 delen, Leiden 1998 (ongepubliceerde dissertatie, Rijksuniversiteit Leiden), 40-55, 115-117, 131-133.
- Neurdenburg, E., *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden. Hendrik de Keyser, Artus Quellinus, Rombout Verhulst en tijdgenooten*, Amsterdam 1948, 201-240.
- Scholten, C. L. H., *Haags porselein 1776-1790. Een 'Hollands' product volgens de internationale mode*, Zwolle/Den Haag 2000.
- Scholten, F., 'Het portret van Don Luis da Cunha door Jan Baptist Xavery (1737)', *Bulletin van het Rijksmuseum* 42 (1994), 107-119.
- Scholten, F., 'François Dieussart, Constantijn Huygens, and the classical ideal in funerary sculpture', in: Idem, *Sumptuous Memories. Studies in Seventeenth-century Dutch Tomb Sculpture*, Zwolle 2003, 113-143.
- Scholten, F., 'The apotheosis of an admiral: Bartholomeus Eggers and the tomb for Jacob van Wassenaer Obdam', in: Idem, *Sumptuous Memories. Studies in Seventeenth-century Dutch Tomb Sculpture*, Zwolle 2003, 145-177.
- Staring, A., 'De medailleur J. H. Schepp en Frans Hemsterhuis', *Oud Holland* 64 (1949), 83-103.
- Zadoks-Josephus Jitta, A. N., 'J. H. Schepp als gemmensnijder', *Oud Holland* 65 (1950), 193-196.
- Cat. tent. *Haags zilver uit vijf eeuwen*, Haags Gemeentemuseum, Den Haag 1967.

Deze uitgave bevat de volledige herdruk van drie artikelen uit *Den Haag – Geschiedenis van de stad*, deel 2. Het betreft *Haagse bestuurders en ambtenaren*, *Sociale en medische zorg* en *Beeldende kunsten*.

© 2005 de auteurs / Uitgeverij Waanders b.v., Zwolle

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op welke wijze dan ook, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op welke andere manier ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

DRUK

Waanders Drukkers, Zwolle